

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU-MERVANÎ İLİŞKİLERİ
(429-486/1038-1093)

Yüksek Lisans Tezi

Mehtap BABÜR

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

Erzincan 2018

TEZ BİLDİRİMİ

“SELÇUKLU-MERVANİ İLİŞKİLERİ (429-486/1038-1093)” isimli “Yüksek Lisans” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Mehtap BABÜR

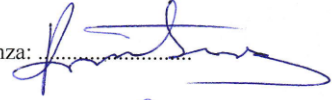
TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĐÜNE

Bu alışma, **Tarih** Anabilim Dalında jürimiz tarafından **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

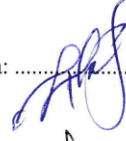
Danışman / Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

İmza:

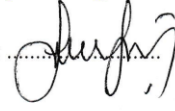
Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Hasan GEYİKOĞLU

İmza:

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

İmza:

SELÇUKLU-MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ (429-486/1038-1093)

MEHTAP BABÜR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2018

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

ÖZET

Selçukluların Anadolu'ya gelişi sadece Türk Tarihi açısından değil Dünya Tarihi açısından da çok önemli bir meseledir. 1040 Dandanakan savaşı öncesinde Orta Doğu'ya gelen Selçuklu Türkleri/Türkmenleri öncelikle Azerbaycan ve Irak bölgelerine yerleştiler. Daha sonra ise Anadolu'ya yönelen Selçuklu Türkleri ilk olarak Mervânîlerin hâkimiyetindeki Diyâr-ı Bekr bölgesine girdiler. 1038 yılında başlayan Selçuklu Mervânî ilişkileri 1040 yılından sonra daha fazla yoğunlaştı. Horosan'da Selçuklu Devleti'nin kurulması ile hız kazanan Oğuz-Türkmen göçü en fazla Mervânîleri etkiledi. Selçuklu Sultanlarının Anadolu'ya sefer düzenlemeleri ile beraber Selçuklu hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Mervânîler Malazgirt Savaşından sonra yıkılış sürecine girdiler. Savaştan sonra Anadolu'ya akın akın gelen Türkmen boylarını yerleştirmek için Diyâr-ı Bekr bölgesinin idaresi Sultan Melikşah döneminde Selçuklulara geçti. Böylece 1038 yılında başlayan Selçuklu-Mervânî ilişkileri 1093 yılında son buldu.

Anahtar Sözcükler: Selçuklular, Mervânîler, el-Cezire, Diyâr-ı Bekr, Silvan/Meyyâfârikîn, Diyârbakır/Amîd

SELJUKIDS-MARWANIDS RELATIONS (429-486/1038-1093)

MEHTAP BABUR

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of
History Master Thesis, May 2018**

Thesis Supervisor: Assist. Prof. Kemal TASCI

ABSTRACT

The arrival of Seljuks to Anatolia is an important event not only in Turkish history but also in the history of the world. Seljukid Turks/Turkomans who came to Middle East before Dandanakan War in 1040 settled in the regions of Azerbaijan and Iraq first. Afterwards Seljuk Turks who turned to Anatolia initially entered the region of Diyâr-i Bakr which was under the rule of Mervanis then. The relationship between Seljuks and Mervanis that began in 1038 advanced after 1040. Oghuz-Turkmen migration escalated with the foundation of Seljuk State in Horasan affected the Mervanis most. Mervanis who had to accept the sovereignty of Seljuks after the campaigns of Seljuk Sultans to Anatolia entered into the stage of fall. The sovereignty of Diyâr-ı Bakr region hand over to Seljuks during Sultan Malik-Shah's rule in order to settle the Turkmen tribes that came to Anatolia after war continuously. Thus, the relationship between Seljuks and Mervanis ended in 1093.

Key Words: Seljuqid, Marwanids, al-Jazeera, Diyâr-ı Bakr, Silvan/Meyyafarikin, Diyârbakır/Amid

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖNSÖZ	VIII
KAYNAKLAR	1
A. İslam Kaynakları.....	1
1) Arapça Kaynaklar	1
2) Farsça Kaynaklar	3
3) Türkçe Kaynaklar	4
B. Hristiyan Kaynaklar	4
1) Bizans Kaynakları.....	4
2) Ermeni Kaynakları	5
3) Gürcü Kaynakları.....	5
4) Süryanî Kaynakları	6
C. Araştırma Eserler	6

GİRİŞ

el-Cezire'nin Tarihî Coğrafyası.....	8
--------------------------------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

DANDANAKAN SAVAŞI ÖNCESİ SELÇUKLULAR VE MERVÂNÎLER10

A. Mervânîlerle ilişkilerine Kadar Selçukluların İlk Zamanları	10
--	----

B. Mervânîler.....	27
1) Diyâr-ı Bekr Bölgesi ve İslâm Hâkimiyeti	27
2) Mervânîlerin Menşei.....	37
3) Selçuklu öncesi Mervânîlerin Siyasî ve Askerî Tarihi	38

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU-MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ53

A. Tuğrul Beg Dönemi (429-456/1038-1063).....	53
1. Irak Oğuzları (Yabgulu, Nâvekiyye Türkmenleri)'nin Diyâr-ı Bekr Bölgesindeki Faaliyetleri	53
2. Tuğrul Beg'in Doğu Anadolu Seferi.....	55
3. Tuğrul Beg Dönemi Mervânî İç Meseleleri	59
B. Alp Arslan Dönemi (456-464/ 1063-1072)	68
1. Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan Seferi ve Mervânîler.....	68
2. Türkmen Beglerinin Diyâr-ı Bekr Bölgesindeki Faaliyetleri.....	73
3. Malazgirt Savaşı Öncesi Selçuklu Mervânî İlişkileri.....	76
4. Malazgird Savaşı ve Mervânîler	80
C. Melikşâh Dönemi (464-485/1072-1092)	87
1. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin İlhakı Öncesi Selçuklu Mervânî İlişkileri.....	87
2. Cehîr/ Cüheyr Oğulları.....	94
3. Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin İlhakı	104
4. Valiler Dönemi (478-485/1085-1092)	113
D. Fetret Dönemi	117
1. Emîr Mansûr'un Mervânî Emirliğini İhya Teşebbüsü.....	117
2. Tutuş'un Diyâr'ı Bekr Bölgesini İlhakı	119
SONUÇ	131

KAYNAKÇA	138
EKLER	158
A. Ek-1 Şecereler.....	158
1. Selçuklular.....	158
2. Mervânîler	158
3. Bizans İmparatorluğu Makedonya Hanedanı.....	159
B. Ek-2 Haritalar	161
C. Ek-3 Krokiler	164

ÖNSÖZ

Çalışmanın Birinci bölümünde; Selçuklu Devleti'nin kurulduğu sırada İslam dünyasındaki siyasî ve dinî durum hakkında detaylı bilgiler verilmiş; X. yüzyılın başlarında Selçuklu devletinin kuruluşu öncesi, menşeleri, kuruluşları, yayılışları ve hâkimiyet alanları anlatılmıştır. Özellikle Selçukluların kuruluşu sırasında sadece Karahanlılar ve Gazneliler ile değil Bizans, Ermeni ve Gürcüler ile de mücadele hâlinde olduklarına değinilmiştir. Birinci bölümün ikinci kısmında ise; Mervânî menşei ve kuruluşundan bahsedilmiştir. Mervânîler Selçuklu hâkimiyetini 441/1049-1050'li yıllardan itibaren tanımaya başlamış olsalar da Bizans ile de iyi ilişkiler sürdürmeye devam ettiklerine değinilmiştir. Mervânî bölgelerine bakıldığında her biri farklı din ve mezhebin sözcülüğünü yapan birbirine rakip üç büyük gücün ortasında buldukları görülür. Bu üç güç unsuru: Fâtîmîler, önce Şii Büveyhîlerin sonrasında Selçukluların korumasında olan Abbâsîler ve Hristiyan Bizanslılardır. Mervânîlerin bu üç büyük güç arasında Emirliklerini korumak için yaptıkları siyasî ve askerî mücadelelerden bahsedilmiştir. Bu kısımda ayrıca Abbâsî halifeliği içinde çıkan sıkıntılardan Bizans İmparatorluğunun faydalanmak için ittifak girişimlerine değinilmiştir.

İkinci bölümünün ilk kısmında; Tuğrul Beg döneminde Irak Oğuzları'nın Diyâr-ı Bekr bölgesindeki faaliyetlerinin yanısıra Tuğrul Beg'in Doğu seferlerinden bahsedilmiştir. Doğu seferlerindeki Tuğrul Beg'in Mervânî tâbîyetini istediğini ve hediyeler ile birlikte 442/1048 bu tâbîyeti gerçekleştirdiği anlatılmıştır. Selçukluların XI. yüzyılın ikinci yarısında el-Cezîre'deki hedeflerinin kendi hâkimiyetlerini Abbâsî halifesine kabul ettirmek ve kendilerini tanıyan Emîrliklerin devamlılığını sağlayarak Türkmenlerin çıkarlarını korumak olduğu meselesi, detaylı olarak ele alınmıştır.

İkinci bölümün ikinci kısmında ise Alp Arslan'ın Gürcistan seferleri, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki faaliyetleri ve Malazgirt Meydan Muharebesi öncesi ve sonrası Mervânî ilişkilerinden bahsedilmiştir. Mervânîlerin hâkimiyetindeki iktidar mücadelesi ve Alp Arslan'ın Emîr Nizâmeddin ile Emîr Sa'id arasında yaptığı tercihten, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'in Alp Arslan üzerine

gelişinden ve yapılan muharebeden bahsedilmiştir. Bu muharebe sırasında ve sonrasında Mervânî duruşu ve siyaseti ele alınmıştır. Bu dönemde Mervânîlerin Bizans İmparatoru sınırlarını koruma siyasetinden niçin vazgeçtiğine dair tafsilatlı bilgi verilmiştir.

İkinci bölümün üçüncü kısmında; Diyâr-ı Bekr bölgesinin ilhakı öncesi Selçuklu Mervânî ilişkileri ele alınmıştır. Melikşâh Döneminde Mervânîler, Güney-Doğu Anadolu bölgesini Selçuklu yönetimine almak için Mervânî adıyla anılan bu bölgeyi XI. yüzyılda Diyâr-ı Bekr ve Ahlat diye iki kısma ayırmasıyla ilgili bilgiler paylaşılmıştır.

Mervânî Emîri Nizâmeddin Nasr'ın 473/1080'de ölümü ile emîrliğin yönetimini üzerine alan Nasru'd-Devle Mansûr'un vassallık şartlarına aykırı hareketlerinden dolayı Selçuklu Sultanı'nın bu önemli bölge yönetimini doğrudan Selçuklu devletine bağlamak istemesi konusuna değinilmiştir. Bu toprakların istenen şekilde yönetime bağlanması için Sultan'ın Mervânî Emirliğinde vezirlik vazifesinde bulunan Fahru'd-Devle b. Cehir'i vaziflendirmesinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Bu kısımda özellikle Cehiroğullarının menşei ve faaliyetleri üzerine bilgiler aktarılmıştır. Fahru'd-Devle b. Cehir'in Diyâr-ı Bekr'i fethinden, Selçuklu valisi olarak Fahru'd-Devle'nin Meyyâfârikîn'de düzeni oturtmaya başlamasından ve bu bölgede Valiler döneminin başladığından bahsedilmiştir.

İkinci bölümün dördüncü kısmında ise; Mervânî Emîrliğini ihya teşebbüsü konusu aktarılmıştır. Bu teşebbüsün bir kaç ay ile sınırlı olduğu ve artık tamamen ellerinden çıktığı üzerinden durulmuştur. Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârikîn'de halkın isteği doğrultusunda iktidara geldiği için düzeni tesis etmede zorluk çekmediğinden; Sultan Berkyaruk ile mücadelesinden ve Rey yenilgisinden bahsedilmiştir. Tutuş'un oğulları ve bölge hâkimiyetine de bu kısımda yer verilmiştir. Ekler kısmında ise, bölgede hâkim olan hanedanların, devletlerin, emîrlüklerin şecereleri; ayrıca siyasî ve coğrafi sınırları gösteren haritalar yer almaktadır.

Araştırmanın giriş kısmında kullanılan kaynak eserlerin bakış açılarındaki farklılıklarından dolayı bu eserler İslam kaynakları ve Hristiyan kaynakları olarak

bölümlere ayrılarak incelenmiştir. İslam kaynakları Arapça, Frasça ve Türkçe olarak ayrı ayrı irdelenmiş; Hristiyan kaynakları ise hem mezheb hem de dil açısından Bizans, Ermeni, Süryani ve Gürcü kaynakları şeklinde tasnif edilmiştir. Tanıtılan olan eserler ilk önce müelliflerinin hayatı; müelliflerin üstlenmiş oldukları devlet görevleri ve yaşadıkları bölgeler; birinci, ikinci ya da muahhar kaynak olmaları noktalarından ele alınmıştır. Sonrasında eserlerin içerik tanıtımına yer verilmiştir. Eserlerin tanıtımında özellikle eserin ne zaman kaleme alındığı, hangi olaylar için daha önemli olduğu gibi bilgiler aktarılmış ve eserlerin tıpkı basımları, neşirleri, tercümeleeri hakkında bilgi aktarılmıştır. Çalışmaya geniş perspektifle bakmaya özen gösterilmiştir. Araştırmanın muasır tarih araştırma metodu bakımından temelini, bu alanın mütehasısları M. Halil YİNANÇ, Osman TURAN, Claude CAHEN, M. Fahreddin KIRZIOĞLU, Faruk SÜMER, Ali SEVİM, Erdoğan MERÇİL, Abdülkerim ÖZAYDIN, Salim KOCA, Hasan GEYİKOĞLU, İlhan ERDEM, Abdürrahim TUFANTOZ ve Adnan ÇEVİK'in eserleri teşkil etmiştir.

Çalışmamın araştırma konusundan kaynak teminine yazımından tashihine değin çalışmalarımı, okuma, araştırma ve yazma usulünü yönlendiren ve şekillendiren danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI'ya; manevi desteğini her an hissettiğim kıymetli büyüğüm Prof. Dr. Turgut KARABEY'e ve kızı Doç. Dr. Canan KARABEY'e; eşim Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BABÜR'e teşekkür ederim.

Son olarak; yanıma gelip “*Anne yine mi ders çalışıyorsun?*” diyerek -aslında kızsız da- dönüp giden oğlum Hamza Yunus'a teşekkürün çok ötesinde duygularıyla...

Mehtap BABÜR

Erzincan 2018

KAYNAKLAR

Araştırmada kullanılan kaynak eserlerin bakış açılarının farklılıklarından dolayı bu eserler dinî olarak İslam kaynakları ve Hristiyan kaynakları olarak bölümlere ayrıldı. İslam kaynakları Arapça, Fransıza ve Türkçe olarak ayrı ayrı irdelendi. Hristiyan kaynaklarını ise hem mezheb hem de dil açısından Bizans, Ermeni, Süryani ve Gürcü kaynaklar şeklinde tasnif edildi.

A. İslam Kaynakları

1) Arapça Kaynaklar

Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Târîhü'l-Farikî: İbnu'l-Ezrâk, Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî, tarafından kaleme alınmıştır.¹ Meyyâfârikîn (Silvan)'da (510-577?/1116-1182) yılları arasında yaşamıştır. Bu dönemde Mardin Artukluları'nın hizmetinde bulunması, Doğu Anadolu ve el-Cezîre bölgelerindeki seyahatleri münasebetiyle verdiği bilgiler önem arz etmektedir.

Buğyat at-Talab fî Târîh Halab: Selçuklular ile İlgili Haltecümeleri: İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kasım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî tarafından kaleme alınmıştır.² Müellif 588/1192 yılında Haleb'de dünyaya geldi. Haleb'de Eyyûbî ilmî çevresinde yetişti. Haleb kadılığı ve vezirlik görevlerinde bulundu. 660/1262'de Kahire'de vefat etti. Eser Selçuklular'ın Ortadoğu'ya gelişleri ve Doğu Anadolu'ya hâkim olmaları konusunda verilen bilgiler bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Azîmî Tarihi: İbnü'l-Azîmî, Ebû Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, tarafından kaleme alınmıştır.³ Müellif 488/1090-1091 yılında Haleb'de

¹ İbnu'l-Ezrâk, Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî (510-577?/1116-1182), *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Târîhü'l-Farikî: ed-Devletü'l-Mervânîyye: Mervani Kürtleri Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.

² İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kasım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî (660/1262), *Buğyat at-Talab fî Târîh Halab: Selçuklular ile ilgili Haltecümeleri*, (Neşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

³ Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular ile ilgili bölümler* (H. 430-538= 1038/1039-1143-1144), (Nşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

dünyaya geldi. Haleb’de müderrislik görevinde bulundu. 558/1163 yılında yine Haleb’de vefat etti. Eserde Abbâsîler, Selçuklular, Franklar ve Bizans İmparatorluğu, Artuklular, Sökmenliler, Dilmaçlılar, Zengîler, Börîler, Tuğteğînliler ve Danişmendliler gibi Türkiye ve Suriye tarihi içinde yer alan hanedanlar ile ilgili bilgiler mevcuttur.

el-Kâmil fi’t-Târîh: İbnü’l-Esîr, Ebû’l-Hasan İzzeddîn Ali b. Esîreddîn Muhammed el-Cezerî tarafından eser kaleme alınmıştır.⁴ Müellif 555/1160 yılında Cizre (Ceziret-î İbn Ömer)’de dünyaya geldi. Babası Musul Atabegi Zengi hizmetinde görev aldı. Çocuklarının daha iyi eğitim alması için Cizre’den Musul’a gitti. İbnü’l-Esîr’in yetişmesi burada oldu. İbnü’l-Esîr, İmadeddîn Zengî Atabegliği ve Eyyübî hizmetlerinde bulundu. Musul hükümdarının Abbâsî hilafetine göndermiş oldukları sözlü mesajları iletmek görevini de üstlendi. 630-1233 yılında Musul’da vefat etti. Müellif Selçuklu öncesi Doğu Anadolu ve el-Cezîre Tarihi için de kıymetli bilgiler vermektedir.

Mir’âtü’z Zamân fi Târîhi’l Âyân: Sıbt İbnü’l-Cevzî Şemseddîn Ebû’l Yusûf b. Kızıoğlu b. Abdullâh tarafından kaleme alınmıştır.⁵ Müellif 582/1186 yılında Bağdad’ta dünyaya geldi. Türk asıllıdır. Annesi, Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin kızıdır. Küçük yaşta babasını kaybettiği için dedesinin yanında yetişti. Bu yüzden Sıbt (torun) İbnü’l-Cevzî olarak tanınmaktadır. Eğitimini Bağdâd, Musul ve Dımaşk’ta yaptı. Eyyübîlerin Haçlılar ile mücadelelerinde bulundu. El-Cezîre bölgesini defalarca ziyaret etti. 654/1256 yılında Dımaşk’ta vefat etti. Araştırmamızda Selçuklular ile ilgili bahisleri önem arz etmektedir.

Şam Tarihine Zeyl: İbn Kalânîsî Ebû Ya’la Hamza b. Esed et-Temimî kaleme almıştır.⁶ Müellif, 465/1073 yılında Dımaşk’ta dünyaya geldi. Eğitimini

⁴ İbnü’l-Esîr, İzzeddîn Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târîh: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi: Siyasi-Ekonomik-Sosyal*, (Çev. Murat Temelli), Ark Kitapları, İstanbul 2013.

⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî Şemseddîn Ebû’l Yusûf b. Kızıoğlu b. Abdullâh, *Mir’âtü’z- Zamân fi Târîhi’l-Âyân*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

⁶ İbnü’l-Kalânîsî Ebû Ya’la Hamza b. Esed et-Temimî, *Şam Tarihine Zeyl “I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi”*, (Çev. Onur Özotağ), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

tamamladıktan sonra Dımaşk'ta divanü'l-resail'de⁷ katip olarak çalıştı. İki kere mezkûr divanın reisliği görevini yürüttü. Daha sonra şehir reisliği görevinde bulundu. 555/1160 yılında vefat etti. Eserinde 360/970 yılından 555/1160 yılına kadar ki olaylar anlatılmaktadır. Eser Selçuklular ve Atabeglikler dönemi Suriye ve el-Cezîre tarihi için önem arz etmektedir.

2) Farsça Kaynaklar

Şerefname: Bitlisli Şeref Han b. Şemseddîn 1596 yılında Farsça olarak kaleme almıştır.⁸ Eser Doğu Anadolu'nun İslamlaşma süreci, Selçukluların bölgeye gelişleri, Doğu Anadolu Türk Beglikleri, Eyyübîler, Hârezmşâhlılar, İlhanlı Moğolları, Timurlular, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular, Safevîler ve Osmanlılar dönemi gibi konularda tafsilatlı bilgiler vermektedir.

Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b.Süleyman, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*'u kaleme almıştır.⁹ Müellif İran'ın Kaşan kasabası civarında doğdu. Aile fertlerinin hepsi alîm ve müderris idi. Babasını küçük yaşta kaybedince kendisini dayısı Muhammed bin Ali er-Ravendî yetiştirdi. On yıl Irak'ta dayısı yanında kaldı. Eserini 599/1203 de kaleme alıp iki üç yılda bitirerek, Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e sundu. *Râhatü's- Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* adlı eser Büyük Selçuklu Tarihini anlatmakla birlikte verdiği bilgiler çalışmamız için önem arz etmektedir.

⁷ Emeviler devrinde Divan-ı Resail kurumunun vazifesi Halifelerin yazışmalarının okunması ve katiplerin istenilen mektupları vesikalari düzenlemesi olarak işlev görmekteydi. Selçuklu dönemlerinde ise Divan-ı Resail yada Divan-ı Tuğra makamı sultanların diğer devletler ile yazışmalarını, hükümdarların fermanlarını ve devlet görevlilerinin tayin vesikalarını hazırlayan kurumdur. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Merçil, Selçuklular zamanında Divân Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divânları), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 16-17, 64-68, 147-149, 188.

⁸ Şeref Han b. Şemseddin Bitlisi, *Şerefname, (Kürt Tarihi)*, (Çev. Mehmed Emin Bozarlan), Deng Yayınları, İstanbul 2006

⁹ Ravendî, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b.Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri)*, I, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

3) Türkçe Kaynaklar

Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi): Yazıcızâde Ali tarafından yazılan eser Orta Çağ Tarihi için önemli bir kaynaktır.¹⁰ Yazıcızâde'nin hayatı ile ilgili bilgiler eserlerinden öğrendiğimiz ile sınırlıdır. II. Murat'ın talebi üzerine eserini vücuda getirdi. 680/1282 yılında İbn Bîbî tarafından kaleme alınan *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye (Selçuk-Nâme)*'nin Türkçe tercümesidir. Esere Oğuzname bölümü eklenmiştir. Müellif bu kısmı yazarken Reşideddîn Fazlullah'ın *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinden yararlandı. İkinci Bölümde ise Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından başlar devlet kurmalarını dâhil ederek Irak Selçukluları da eserinde yer verilmektedir. Bölümün yazımından Ravendî'nin *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sûrur* adlı eserinden de yararlanıldı. Diğer Bölümler ise Türkiye Selçuklu Devleti, Eyyübîler, Hârezmşâhlar, Moğollardan bahsetmektedir. Araştırmamız için ise özellikle Selçukluların Anadolu'ya gelişleri ve siyasî mevcudiyetleri önem arz etmektedir.

B. Hristiyan Kaynaklar

1) Bizans Kaynakları

Tarihlerin Özeti: (Yuannis) Ioannes Zonaras'ın eserinden Komnenos Hanedanı döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca soylu bir aileden geldiği, saray muhafızlığı ve ordu komutanlığı yaptığı, hukukçu olduğu ve adalet bakanlığı (Protosekretes) makamına kadar yükseldiği bilinmektedir. Müellif eserinde yaratılıştan başlayarak Alexios Komnenos döneminin sonuna kadar olan olayları kronolojik olarak aktarmaktadır. Bu nedenle eserin adı *Tarihlerin Özeti*'dir. Eserde Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri hakkında tafsilatlı bilgilerin yanısıra Malazgirt Savaşı ve Sultan Alp Arslan ile ilgili bilgiler açısından önem arz etmektedir.

Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Dönemin Tarihi): Nikephoros Bryennos tarafından kaleme alınmıştır.¹¹ Müellif 1062 yılında Edirne'de

¹⁰ Yazıcızâde, Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme- Selçuklu Tarihi)*, (Giriş- Metin-Dizin), (Neşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009.

¹¹ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Dönemin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

dünyaya geldi. Bizans İmparatorluğu'na yüksek rütbeli subaylar ve yöneticiler yetiştiren bir aileden gelmektedir. Alexios Komnenos'un hizmetinde önemli vazifelerde bulundu. 1097 yılında imparatorun kızı Anna Komnena ile evlendi ve saraydaki etkinliği arttı. 1118 yılında Alexios Komnenos'un ölümü ile birlikte eşinin kardeşi Ioannes Komnenos ile iktidar mücadelesine girmesine rağmen Nikephoros Bryennos bu teklifi kabul etmedi. Ioannes Komnenos'un 1137 Antalya seferine katıldığı bilinmektedir. Sefer sırasında hastalanarak ölmüştür. Eserini Alexios Komnenos'un eşi İrene'nin isteği üzerine yazmaya başladı. Eser, 1057-1079 yıllarını anlatmaktadır. Özellikle Romanos IV. Diogenes dönemi Bizans İmparatorluğu'nun Doğu siyaseti Malazgirt Savaşı ve savaştan sonra Türklerin Anadolu'yu fethini ayrıntılı bir biçimde anlattığı için eserimiz açısından önem arz etmektedir.

2) Ermeni Kaynakları

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162): Urfalı Mateos tarafından kaleme alınmıştır.¹² Müellif Mateos, Urfa'da doğdu. Burada bir manastırda başrahiplik yaptı. *Vekayi-Nâmesini* de burada yazmıştır. Papaz Grigor'un Mateos'un *Vekayi-Nâmesine* eklediği *Zeyl* ise 1136 yılından 1163 yılına kadar gerçekleşen olayları kapsamaktadır. Eserin dördüncü bölümünde Selçuklular'dan bahseder. Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden başlayarak Bizans imparatorluğu ile mücadeleleri kapsamlı olarak anlatılır. Doğu Anadolu Türk Beglikleri, Mervanlıların tarihe mal edilişleri, Haçlı-Müslüman mücadeleleri hakkında bilgiler içerir. *Zeyl*'de ise Zengi Atabegliği, Suriye Selçuklularının Haçlılar ile mücadelelerine yer verilmektedir.

3) Gürcü Kaynakları

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar): Marie Felicite Brosset tarafından neşir ve Fransızcaya tercüme edilmiştir.¹³ Müellifleri belli değildir.

¹² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andersan), (not. Çev. Mükrimin Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000

¹³ Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), (Neşir. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003

Gürcistan'da bu eser, “*Kartli Hayatı*” olarak bilinmektedir. Çünkü Gürcü kronolojilerine “Hayat” adı kullanılmaktadır. Eser Selçuklu öncesi Doğu Anadolu, Bizans-Gürcü-Ermeni-Arap ilişkileri, Selçukluların Anadolu’yu fethi, Doğu Anadolu Türk Beglikleri, Gürcü Haçlı Seferleri ve Türkiye Selçuklu-Gürcü ilişkileri konularında araştırmamız için önem arz etmektedir.

4) Süryanî Kaynakları

Ebû'l-Ferec Tarihi ve Târih-î Muhtasari'd-Düvel: Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun tarafından kaleme alınmıştır.¹⁴ Müellif Malatya'da doğdu. Yahudî bir doktor ailesine mensuptur. Moğol istilasını ile Antalya'ya gelen yazar burada Hristiyan olarak Süryanî mezhebine geçti. Haleb hükümdarı Melik Nasır onu Doğu Hristiyanlarının Patriği yaptı. İlhanlıların kurucusu Hülâgû Hân'a elçi olarak gönderdi. 22 yıl boyunca sürdürdüğü Doğu Metropolitliği görevinde Süryaniliğin yayılması için çaba gösterdi. Eseri, yazarın dostlarından biri çevirmiştir.

C. Araştırma Eserler

Selçuklu-Mervanî ilişkilerine dair bu çalışma hazırlanırken yararlanılan kaynak eserlerin dışında bazı araştırma eserlerden de faydalanıldı. Bu eserler genel itibarıyla Mervanîler hakkında yazılmış kitap, makale, tebliğ ve ansiklopedi maddelerinden oluşmaktadır. Bu hususta Selçuklular ile ilgili eserler; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*; Faruk Sümer, *Oğuzlar*; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* gibi eserlerdir. Mervanîler ile ilgili olan eserler ise; Thomas Ripper, *Diyârbekir Merwanileri*; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağda Diyârbekir (Mervanoğulları 990-1085)*; Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*; Kemal Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*; Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*;

¹⁴ Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun (685/1286), *Ebû'l-Ferec Tarihi ve Târih-u Muhtasari'd-Düvel*, I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Ömer Tokuş, *Hamdanîler*; Sıddık Ünalın, *Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Giriş*i gibi eserlerden oluşmaktadır.

GİRİŞ

el-Cezire'nin Tarihî Coğrafyası

Arap coğrafyacılar, Yunanlıların Mezopotamya olarak adlandırdıkları Dicle ile Fırat arasındaki toprakları iki kısma ayırarak kuzey tarafına düşen alana yani yukarı Mezopotamya'ya, el-Cezire; güneyde kalan Aşağı Mezopotamya'ya ise Irak veya Sevad isimlerini kullanmışlardır. el-Cezire adı Arapça ada anlamını taşımakla birlikte Fırat ve Dicle arasındaki toprakları ifade etmektedir. Ayrıca el-Cezire Toros menbalarından başlayarak Dicle üzerindeki Tekrit ve Fırat üzerindeki Anbar şehirlerinde birbirlerine yaklaştıkları noktada bitmektedir. Bahsedilen el-Cezire bölgesinde Arap varlığının eski çağlara dayandığı bilinmektedir. Araplar yüzyıllar boyunca çeşitli sebeplerle güneyde Hicaz yarımadasından, Kuzeye Fırat ve Dicle arasındaki topraklara göç etmişlerdir. Bu göçlerin en büyüğü ise Bahreyn ve Yemame bölgesindeki Adnanî kabilelerinden Rebîa ve Mûdar aşiretlerinin göçleridir. Bunlara İslam öncesi Sasanî yönetimi altında daha ziyade güneyde Basra ve Kufe bölgelerinde yaşarken, İslam öncesinden başlayarak fetihler ile birlikte el-Cezire bölgesine gelerek yayılım göstermişlerdir.¹⁵

El-Cezire bölgesine müslüman Arapların fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem başlatarak bu bölgenin tamamı müslümanların eline geçmiştir. İyaz b. Ganem ise el-Cezire fatihi olarak anılmıştır. Hz. Osman döneminde bu bölge iki amillğe ayrılarak Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mûdar isimlerini almıştır. IX. yüzyılın ikinci yarısında ise Diyâr-ı Bekr müstakil amillik olarak Talib b. Vail'den itibaren Diyâr-ı Rebîa'dan ayrılarak oluşmuştur. Hz. Ali döneminde yaşanan inişli çıkışlı Muaviye mücadeleleri ve Harici isyanları nedenlerinden dolayı el-Cezire elden çıktı. Fakat iktidarı ele geçiren Emeviler bölgeyi tekrar kontrol altına almışlardır. Abbâsî döneminde ise bu bölge, yollanan Arap Emirlikleri aracılığı ile yönetilmiştir. Bunlar; Musul'da Ukaylîler, Musul ve Halep'te Hamdanîler, Tiiflis'te Caferoğulları, Malazgird'de Kaysoğulları ve Irak'ta Mezîdiler'dir.

¹⁵Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 44-46,50.

El-Cezire bölgesinin kuzeyinde Armenia bölgesi yer almakta idi. Diyâr-ı Bekr'in yarısını da kapsamaktaydı. Doğusunda ise Azerbaycan bulunuyordu. Yani el-Cezire'nin kuzey ve kuzeydoğusundan azametli Toros sıra dağları uzanmakta ve burayı Armenia (Ermeniyye) ve Azerbaycan platosundan ayırmakta idi. Buraya Abbâsîler, Ermeni nüfusun fazla olması nedeniyle Ermeniyye ismini vermişlerdi. Fakat onlar kendilerine Hayestan ismini vermekteydiler. Hâkimiyet alanlarını ise iki bölüme ayırmışlardı. Küçük Ermenistan diye isimlendirdikleri bölge Gürcistan; Büyük Ermenistan ise merkez Ahlat ve Van, Erzincan, Erzurum Ani, Dvin, Erdebil, Hakkaria Nahcivan'ı kapsamakta idi. Bizans İmparatoru, bu bölgelere hâkim olmak için mücadelelerde bulunuyordu. Hâkimiyeti altına aldığı şehirlerde ise sınır güvenliklerini korumak için askerî üsler 412/1021 yılında Ermeni ve Gürcülerin büyük kısmını Kapadokya'ya zorunlu iskan ettirdi. Bu bölgelerde ise askerî üsler kurmuştur. Konumuz açısından büyük öneme sahip olan Mervânîler ise Diyâr-ı Bekr bölgesinin tamamına ve Diyâr-ı Mûdar ve Rebîa bölgelerinin bir kısmında hâkimiyet sürmüşlerdir. Bu bölgeleri açacak olursak; el-Cezire'nini kuzeyinde yer alan Diyâr-ı Bekr bölgesi, Amîd (Diyârbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin, Hisn-ı Keyfa; Batısın'da yer alan Diyâr-ı Mudar bölgesi, er-Ruha /Urfa, Harran, Sümeysat, Resül Ayn (Ceylanpınar), Rakka; doğu ve güneydoğusunda yer alan Diyâr-ı Rebîa ise Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Ceziret ibn Ömer (Cizre)'den oluşmaktaydı.¹⁶

¹⁶ Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 14-20,52-55.

BİRİNCİ BÖLÜM

DANDANAKAN SAVAŞI ÖNCESİ SELÇUKLULAR VE MERVÂNÎLER

A. Mervânîlerle ilişkilerine Kadar Selçukluların İlk Zamanları

Selçuklular, Oğuzların Üç Ok (İç Oğuz/Sol Kol) kolunun Kınık¹⁷ boyuna mensup olarak ve Aral Gölü'nün kuzey kesimlerinde Oğuz Yabgu Devleti'nin¹⁸ 348/960 yılına kadar hizmetinde yaşamaktaydılar. Dukak/Temür Yağlı (Demir Yaylı), Oğuz Türklerinin ordu komutanı (subaşı) idi. İleri görüşlü olmasından dolayı onun sözüne önem veriliyordu. Oğuz Yabgu'su İslam ülkeleri için sefer hazırlığına başlamak istedi. Dukak Beg ise bu seferin olmasını istememekteydi. Bu konudan dolayı Oğuz Yabgu'su ve Dukak Beg arasında huzursuzluk vuku buldu. Oğuz Yabgu'su yanındaki askerlere Dukak Beg'in tutuklanma emrini verdi. Fakat askerler Dukak Beg ile giriştikleri mücadelede başarısız oldu ve Oğuz Yabgu'su aldığı yenilgi üzerine barışı tesis etmek zorunda kaldı. Bu arada Dukak Beg'in Selçuk¹⁹ adında bir oğlu oldu. Selçuk büyüyünce ordu kumandanı (subaşı) vazifesine getirildi. Dukak'ın oğlu Selçuk Beg'in de Oğuz Yabgusu ile arasının açılmasından dolayı

¹⁷Selçuklu hanedanının mensup olduğu Oğuz boyu. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Kınık", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 418-419; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji Soy Kütüğü El Kitabı*, (Çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 259; Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 929-962; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları, Ankara 1967, s. 359-360; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 245-246; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 46-47.

¹⁸ Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri'nin ataları olan Türk kavmi. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 325-330.

¹⁹ Selçuklu Hanedanının atası. Tafsilat için bakınız. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 361; Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *DİA*, 36, Ankara 2009, s. 364-365; Faruk Sümer, "Büyük Selçuklular Tarihi" *DİA*, 36, Ankara 2009, s. 365-371; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Çev. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 20-22; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, I, İslam Yayınları, Ankara 2013, s. 25-28,44-45; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 25.

Mâverâû'n-Nehr'de²⁰ Seyhun kenarındaki Cend²¹ şehrine X. yüzyılın sonlarına doğru Selçuk Beg yanındakiler ile birlikte göç etti. Selçuk'un asıl göç etme nedeni ise; Oğuz Yabgu'sunun eşinin niyetini öğrenmesi idi. Oğuz Yabgusunun eşi Oğuzların Selçuk'a bağlılığından korktuğu için onu öldürmek istemekteydi. Bunu öğrenen Selçuk, Cend'e kendine bağlı olanlar ile göç etti. Bu bölgelerde Sâmânîlerden öğrendikleri İslamiyeti kabul edip Müslüman olan Selçuklular bu dönemden sonra Şâmânî Türklerine ve bölgede hâkimiyet kuran Müslüman devletlere karşı da savaştılar. O dönemde Müslüman olmalarının asıl nedeni ise Sâmânîlerin Müslüman olması uydukları din ve törenin farklı olmasıydı. Eğer onlara benzemezler ise kimse Selçuklulara hoş bakmaz. Onlar da yalnız kalma veya sayılarının artmaması ihtimalinden dolayı Müslüman oldular. Daha sonra düşündükleri gibi sayıları arttı ve insanlar onlara güvendi.²²

²⁰Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isim. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, 28, İstanbul 2003, s. 177-180.

²¹Sir derya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir. Tafsilat için bkzn. Abdülkerim Özeydin, "Cend", *DİA*, 7, Ankara 1993, s. 359-360; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 3-4; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri -Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yayınları, Ankara 1967, s. 61; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 45-46.

²²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 150-151, 451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 361-362; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 138; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 292-293; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb, fi Târih Halab*, s. 10; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, (Karadeniz Teknik Üniversitesinde 16.5.1966-31.5.1966 Arası Verilen Konferanslar), İnkılap Matbaası, Trabzon 1996, s. 1; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Çev. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 22-23; Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 577-578; Hasan Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 11; Ali Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme- Selçuklu Tarihi)*, (Giriş- Metin-Dizin), (Neşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009, s. 38-39; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 1-2; Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horasan- Irak Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, (Çev. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 14; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 597; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-355; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 207; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 38; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 31-34; A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, (Çev. Zeynep Roma), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 22, 32-34; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından

Selçuklu Devletinin tarih sahnesinde görüldüğü sırada İslam dünyasında siyasi ve dinî yönden istikrarsızlık hâkim idi. Bu istikrarsızlığın temelinde Bağdad²³ merkezli Sünni Abbâsî halifeliği ve Mısır merkezli Şii Fâtımî halifeliği vardı. Bu iki merkez etrafında Sünni ve Şii mezheplerini benimsemiş devletler vardı. Bunlardan Abbâsî halifeliğine bağlı olanlar; Karahanlılar (932-1212),²⁴ Gazneliler (969-1182),²⁵ Sâmânîler (844-999),²⁶ Mervânîler (990-1093), Ukaylîler (997-1097),²⁷ Mezîdîler (1012-1152), gibi Türk-İslam Sünni anlayışını benimsemiş devlet ve hanedanların yanında Şii Fâtımî halifeliğine de bağlı devlet ve hanedanlar vardı bunlar; Büveyhîler (932-1055),²⁸ Mirdâsîler (1024-1080),²⁹ Hamdânîler (906-1004)³⁰ idi. Bunların

Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 530; Kemal Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 136-137; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 245-246, 252-261; Omid Safi, "Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 587-588; Kemal Taşcı, Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranleşmesine) Vezir Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name (Siyerü'l-Mülük) Adlı Eserinin Etkisi, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 35, Ankara 2015, s. 85; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 28-29; Cem Tuysuz, "Türkmenler", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 555; Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî- Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyamı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora tezi, İzmir 1995, s. 116.

²³ İslâm dünyasının önemli tarih, ilim ve kültür merkezlerinden biri ve bugünkü Irak'ın başşehri. Tafsilat için baknz. Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdat", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 425-433.

²⁴ Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Türk-İslâm hanedanıdır. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 404-412; Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlılar", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 412; Ara Altun, "Karahanlılar", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 412-414.

²⁵ 963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren bir müslüman-Türk hanedanı. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 480-48.

²⁶ Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren bir İslâm hanedanı (819-1005). Tafsilat için bakınız. Aydın Usta, "Samaniler", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 64-68.

²⁷ Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı (990-1096). Tafsilat için bakınız. Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, 42, Ankara 2012, s. 59-61; Karl Vilhelm Zettersteen, "Ukayliler", *İA*, XIII, s. 18-19; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 141-142.

²⁸ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedan. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 496-500; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 219-222.

²⁹ Tahsilat için bakınız. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 111-112.

³⁰ 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı. Tafsilat için bakınız. Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdaniler (1172/1226), (Diyâr-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslam Emirliği)*, Ravza Yayınları, İstanbul 2011, s. 19-

dışında ise Fars, Arap kökenli emirlikler ve Bizans³¹ İmparatorluğu da bulunmaktaydı. Bu istikrarsız ve sürekli birbirleri ile mücadele eden hanedan ve devletleri dağınıklıktan kurtaracak ve nizama kavuşturacak yeni bir devlet olan Selçuklu Devleti olacaktı.³²

Bunula birlikte Horasan'da³³ Selçuklu Devletinin kuruluşunda ilişkiye girdiği Sünni ve Şii devletlerine bakacak olursak; X. yüzyılın ikinci yarısına doğru başlarında Selçuk isminde bir beg bulunduğu Türkmen (Oğuz) kütlesinin siyasî anlaşmazlık nedeniyle kendi devletinden (Oğuz Devleti veya Oğuz Yabgu Devleti) ayrılarak, Mâverâü'n-Nehr'de Seyhun kenarındaki Cend şehrine yerleştiler (348/960). Selçuklular, kendi devletlerini kurabilecekleri bir yurda sahip olabilmek için önce Mâverâü'n-Nehr'de Karahanlılara sonra Horasan'da Gaznelilere karşı mücadele etmek zorunda kaldılar. Bu bölgelerde ağır baskılar altında hayatlarını devam ettirmeye çalışan Selçuk ile başlayıp oğlu Arslan Yabgu ve özellikle Selçuk'un torunları Mikâiloğulları Tuğrul ve Çağrı Begler ile devam eden bu mücadelede Çağrı Beg yanına 3.000 atlı alarak (408-409/1018) yılında Mâverâü'n-Nehr'den batı yönüne doğru Anadolu'ya bir yağma ve ganimet seferi düzenledi. Bu sırada küçük kardeş Tuğrul Beg ise Selçuklu ailesiyle birlikte uzak çöllere çekildi. Çağrı Beg çıktığı seferde Gazneli yönetiminde bulunan Horasan'ı yanındaki Türkmenleri ile birlikte Tus (Meşhed)³⁴ valisi Arslan Câzib'in takibine rağmen geçti ve Irak-ı Acem (Zaganos dağlarının doğu bölgesi)'e kadar geldi. Buradan

124; Nasuhi Ünal Karaarslan , “Hamdaniler”, *DİA*, 15, İstanbul 1997, s. 446-447; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 133-135; Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 19-72.

³¹ Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm süren ve Doğu Roma diye de anılan imparatorluk. Tafsilat için bakınız. Işın Demirkent , “Bizans”, *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 230-244.

³² Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 19-20; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, Aça Yayınları, Ankara 2005, s. 41-43; Kemal Taşcı, “Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Anadolu'ya Yapılan Selçuklu/Türkmen Akınları Maraş'ın Siyasî Durumuna Etkisi”, *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, II, Kahramanmaraş 2016, s. 79.

³⁴ İran'da tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Rıza Kurtuluş, “Tus”, *DİA*, 41, Ankara, 2012, s. 431-432.

Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu topraklarına girdi. Bu esnada Hindistan'ın fethiyle uğraşan Gazneli Sultan Mahmûd, Çağrı Beg'in geçişine engel olamayan Tus vali Arslan Câzib'i azarladı.³⁵

Bu esnada Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da bulunan küçük Ermeni ve Gürcü prenslikleri birbirleri ile çatışma hâlinde oldukları gibi bu bölgelerde yaşayan Müslüman beyliklerde işbirliği ve ittifak yapmaları nedeniyle vassalı olmalarına rağmen Bizans ile anlaşmazlık hâlindeydi. Bu durumu fırsat bilen Bizans İmparatoru II. Basileios büyük bir ordu ile Ermeni ve Gürcü Prensliklerini, yönetim bakımından

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 129-130; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 293; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, II. Cilt, Karam Yayınları, Çorum 2003, s. 1; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, s. 61-62; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 2; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 23-45; Yazıcızâde, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, s. 43-44; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 355-358; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 15-19; M.C. Şehabeddin Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, s.1-2; Ali Sevim, "Çağrı Beg Büyük Selçuklu Devleti'nin Kurucularından", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 19-27; Ali Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 211-212; Ali Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 27-28; Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 65; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 25-26; Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 27-29; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Beg", *İA*, III, s. 324-328; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 533; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 597-598; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 11-13; Ahmed Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 188; Hasan Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 75-77; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 252-261, 286-288; Tuysuz, "Türkmenler", s. 556-557; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 37-38; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 136-153; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 28-29; Safi, "Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi", s. 589; Kemal Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)", *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına, Uluslaşması Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Antalya, 1-4 Aralık 2016) IV, Ankara 2016 s. 539; Taşcı, "Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Anadolu'ya Yapılan Selçuklu/Türkmen Akınları Maraş'ın Siyasî Durumuna Etkisi", s. 82-83; Kemal Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 64; Genç, *Fâtîmî-Abbâsî- Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîri İsyamı*, s. 118.

kendine bağladı. Van Gölü civarında bulunan Ermenileri Orta Anadolu'ya zorla göç ettirerek Sivas ve Kayseri'ye yerleştirdi.³⁶

Çağrı Beg ise bu sırada Doğu Anadolu sınırlarından Van Gölü'ne girdi. Bu Türk akınlarına karşı Andzuruni Ermeni Kralı Senekerim'in gönderdiği birlikler Çağrı Beg ve yanındakilere karşı bozguna uğrattı. Çağrı Beg bu başarıdan sonra Van Gölü'nün kuzeydoğusuna yönelip Gürcülerin, Ermenilerin ve Müslüman Şeddadîlerin yaşadığı Nahçıvan taraflarına doğru ilerleyişlerini sürdürdü. Gürcü Liparit savaşmaya bile cesaret edemedi. Böylece bölge hâkimiyet altına alındı. Buradan Dvin'e giden Çağrı Beg güneyindeki Nik (Güzel Dere) bölgesindeki Beçni kalesi Bizans kumandanı Vasak Pahlavuni'yi de bozguna uğrattı. Çağrı Beg'in ileride ganimet için çıktığı bu keşif seferi sonucunda ilerledikleri bölgelerdeki takviyeler ile askerleri 5.000-6.000 atlıyı buldu. 412/1021 yılında ise Azerbaycan üzerinden Horasan'a oradan da Mâverâü'n-Nehr'e geri dönüp devlet kurma aşamasında olan kardeşi Tuğrul Beg'in yanına giderek yaptığı keşif seferi ile ilgili bilgiler verdi. *"Biz buradaki güçlü devletler ile yani Karahanlı ve Gazneli devletleri ile baş edemeyiz, ancak Horasan Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya girip oralarda hükümran olabiliriz, zira oralarda bize karşı koyabilecek bir kuvvet ile karşılaşmadım"* diyerek Tuğrul Beg'i batıya teşvik etti. Bu tarihlerde bazı Türkmen kitleleri Karahanlı ve Gazneli devletlerinin baskılarından dolayı Anadolu'ya girip akınlarda bulunmakta idi. Fakat Bizans'ın karşı koyması ile Türkmen kitleleri yeniden Azerbaycan ve Irak'a geri dönmek zorunda kaldı. Zaten bu akınlar yerleşme amaçlı değil akın ve istila niteliğinde idi.³⁷

³⁶ Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 155; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 212; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 20-22; Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 403-404; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 533; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 77; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.137-154; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 31; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 38-39; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 64.

³⁷ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 20-22; Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri", *Makaleler*, I, s. 28-29; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Makaleler*, III, s. 404-405; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 267-268; Taşcı, *Selçuklular*

415-416/1025'te ise Gazne hüküdarı Sultan Mahmûd Karahanlılar ile yaptığı anlaşma gereği Türkmen Başbuğu Arslan (İsrail) Yabgu'yu düzenlediği bir şölen sırasında yakalattı ve Hindistan'daki Kalincar kalesine³⁸ hapsetti ona bağlı olan Balhan, Irak ve Nâvekiyye (Yabgulu) Türkmenleri'nin bir bölümünü Horasan'a sürdü. Bu Türkmenler daha önce Sâmâniler devrinde bu bölgeye gelmiş olan soydaşları Türkmenler ile birleştiler ve onları rahat bırakmayan Tus valisi Arslan Câzib'i yendiler. Bunun üzerine Gazneli Sultan Mahmûd (418-419/1028) yılında harekete geçip Türkmenler üzerine yürüyerek onları bozguna uğrattı.³⁹

Bu yenilgiden sonra Türkmenlerin bir kısmı dağlara çekilirken diğer kısmı ise Azerbaycan'a geldi. Bura hükümdarı Vehsudan'ın hizmetine girdi. Irak-ı Acem'e vali olan Sultan Mahmûd'un oğlu Mesud Horasan'daki diğer Türkmenleri hizmetine

Zamanında Van Gölü Havzası, s.137-154; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 31; Ali Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri ve Anadolu'nun Fethinin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 183; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", s. 213; Sevim, "Çağrı Beg Büyük Selçuklu Devleti'nin Kurucularından", s. 37; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", 533-534; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 598-599; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 188; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 77-78; Hilâl Sürsal, "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 779; Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Ankara 1997, s. 67; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 38-39; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 64.

³⁸ Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *DİA*, 36, Ankara 2009, 364-365.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 131-132, 152; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 292-293; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 23-24; Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b.Süleyman Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri)*, I, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 88-89; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 41; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, I, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, s. 18; Sümer, *Oğuzlar*, s. 67-69; Mehmed Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (Nşr. Muhammed Hanefi Palabıyık) Akçağ Yayınları, Ankara 1925, s. 107,122-123; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 2; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, s. 4; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 599; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 77; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 25-26; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 286-288; Tuysuz, "Türkmenler", s. 557; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 88-89; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 357-360; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 534; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 63-64; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 82; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.135; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 175-176; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 64-65.

aldı. Bir süre sonra Rey kenti Gazneli vali Taşferreş'in Türkmen başbuğlarından Yağmur Beg'i öldürmesi nedeniyle Kızıl Boğa, Dana, Oğuzoğlu, Anasioğlu, Göktaş, Mansûr gibi başbuğların yönetimleri altında ki Yabgulu Türkmenleri karşı harekete geçip savaşıma gelen orduları yendiler. Özellikle Taşferreş'i bozguna uğrattılar. Bu Türkmenlerin yarısı Acem Irak'ta kaldı ise de diğer yarısı Azerbaycan'daki diğer soydaşlarına katıldı.⁴⁰

Bu arada Arslan Yabgu'nun tutuklanmasından itibaren yiğenleri yurt edinebilmek için Gazneliler ile mücadeleyi bırakmamıştı. Tuğrul ve Çağrı Beg amcaları Musa Yabgu (426-427/1035) yılında Gazneli Sultan Mesud'un birlikleri ile Nesa'da karşı karşıya gelerek mücadele ettiler. Mücadele sonunda Selçuklular yenildi. Fakat Çağrı Beg'in Sultan Gazneli Mesud'u takip etme fikri ile Gazneliler takip edilerek ummadıkları anda bozguna uğratıldı. Selçuklulardan ele geçirdikleri ganimet ve esirler kurtarılmış oldu. Bu başarıdan sonra Selçuklular Belh,⁴¹ Nişâpur, Tûs ve Cürcân'ı ele geçirdiler. Çağrı Beg ise Merv'i⁴² ele geçirdi kendi adına hutbe okuttu (428/1037).⁴³

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s.131-132, 152; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 292-294; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 23-24; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 18; Mehmed Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (Nşr. Muhammed Hanefî Palabıyık) Akçağ Yayınları, Ankara 1925, s. 107, 122-123; Sümer, *Oğuzlar*, s. 80-81; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 3-4; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 88-89; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 2; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 82; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evtlatları Yabgulular*, s. 12-15; Tuysuz, "Türkmenler", s. 557; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 64-65; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 29-30; Keleş, *Şeddâdiler*, s.136; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 176-177.

⁴¹ Afganistan'ın kuzeyinde bir şehir ve eyalet. Tafsilat için bkz. Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, 5, Ankara 1992, s. 410-411.

⁴² Türkmenistan'da tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 221-223.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 155-162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 364-366; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 130, 140,149; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 3-5; Ravendî, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 91-93; Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular ir(H. 430-485/1038-1092)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 7; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 296-297; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 108-109,123-124; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 43-44; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 28-30; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, 8, Ankara 1993, 456-457; Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 2-3; Şadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseynî, "Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye", s. 6,12;

Gazneli birlikleri ve Çağrı Beg arasında daha sonra Serahs⁴⁴ kapısında savaş yapıldı. Bu sırada Horasanda yağmalanmayan yer nerede ise kalmamıştı. Gazneli yiyecek stoğunun da azalması subaşının savaşa yani Çağrı Beg üzerine yürümesine sebep oldu. Fakat mücadele Gazne aleyhine oldu ve Tuğrul Beg Nişabur'a⁴⁵ girerek kendi adına hutbe okutup Nişabur'u merkez yaptı. Bu yenilgi üzerine Sultan Mesud filler ile donattığı ordusunu Belh'ten Cüzcân'a doğru hareket ettirdi. Selçuklu valisini astırıp şehre hâkim oldu. O sırada Merv tamamen Çağrı Beg hâkimiyetine girdi. Sultan Mesud bunun üzerine Herât'a⁴⁶ oradan Nişâbur'a oradan da Serahs'a geçti. Fakat hiçbir yerde Selçuklu ile karşılaşmadı. Zira onlar sürekli Sultan Mesud gelmeden yer değiştiriyorlardı. Kışın bastırması ile Sultan Mesud Nişâbur'a geldi ve konakladı. Sultan Tuğrul Beg ise tebaasını alarak çöle çekilmişti. Sultan Mesud hava ısınmaya başladığında takibe birlikleri ve filleri ile devam etti. Fakat sıcak ve yiyecek içecek yetersizliği nedeniyle ayrıca mücadelenin çok uzamış olması nedeniyle sıkıntılar yaşanıyordu. Özellikle askerler arasında su sıkıntısından dolayı anlaşmazlıklar çıkmış birliklerin arasında düzen bozulmuştu. Çağrı Beg üzerine ileri hareket yaptı. Böylece 431-432/1040 Dandanakan Savaşı⁴⁷ ile Nişâbur'a girildi.

İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 361; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 25-27; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 599; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", 536-537; Süleyman Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 642; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 296-299; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 90-91; Sevim, "Çağrı Beg Büyük Selçuklu Devleti'nin Kurucularından", s. 39-40; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 173; Taşcı, Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranleşmesine) Vezir Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name (Siyerü'l-Mülük) Adlı Eserinin Etkisi, s. 86; Agacanov, *Selçuklular*, s. 80-81; Tuysuz, "Türkmenler", s. 557-558; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 65; Aslıhan Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 36-37; Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, s. 120-121.

⁴⁴ Türkmenistan'da tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 539-542.

⁴⁵ İran'da tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Nişabur", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 149-151.

⁴⁶ Afganistan'ın batısında tarihî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Tafsilat için bakınız. Recep Uslu, "Herat", *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 215-218.

⁴⁷ Selçuklular ile Gazneliler arasında 431'de (1040) cereyan eden ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan savaş. Tafsilat için bakınız. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 571; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 456-457.

Selçuklular böylece etrafdaki tüm şehirleri ele geçirmeye başladı. Böylece tüm Mâverâü'n-Nehr bölgesi Selçuklu hâkimiyetine girdi.⁴⁸

Mesûd b. Mahmûd b. Sebûktekin bu yenilgiden sonra Horasan'dan Gazne'ye geldi. Buradan Belh üzerine Çağrı Beg'e karşı ordu yolladı ise de bu birlikler başarılı olamadı. O da Hindistan'a doğru yola çıktı. Amacı buradaki insan gücünden de Selçukluya karşı faydalanmaktı. Kardeşi Muhammed'i de gözlerine mil çektirerek yanında götürüyordu. Bu sırada Belhli Anuştekin ve yanındakiler Sultan Mesud'un yanındakileri ve hazineleri ele geçirmek istedi bu nedenle yanındaki kardeşini emîr tayin edip selamladılar. Kardeşi Muhammed ilk önce istekli görünmemekle birlikte kabul etmese de sonra kabul etti. Ağabeyine nereye gönderilmek istersin diye sordu

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 155-162; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 3-5; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 133, 159; Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 98-102; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 296-297; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukîyye*, s. 3-4,7-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 7-8; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 108-109,123-124; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 46-47; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 31-32,37-42; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, 8, Ankara 1993, 456-457; Ali Sevim, "Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 389; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 3; Hilâl Sürsal, "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", s. 780; Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 2-3; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 361-362; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 47; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 571; Ali Sevim, "Hatay ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Geçmesi", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 237; Ali Sevim, "Dandanakan (Merv-Serahs Arasında Kalesi Olan Bir Kasaba)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 47-51; Sevim, "Çağrı Beg Büyük Selçuklu Devleti'nin Kurucularından", *Makaleler*, III, s. 41; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 537-540; Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", s. 643-644; Haşim Karpuz, "İran Günlüğü: Büyük Selçukluların Yurdunda", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 35, Ankara 2015, s. 126; Nikephoros Bryennos, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Dönemin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 42; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 300-305, 314; Agacanov, *Selçuklular*, s. 41-108; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 90-91; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 600; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 27-29; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd Çukuru*, s. 84-85; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 67; Tuysuz, "Türkmenler", s. 558-559; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 39, 41; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 173,177-179; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 137-138; Taşcı, *Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranileşmesine) Vezir Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name (Siyerü'l-Mülûk) Adlı Eserinin Etkisi*, s. 86,89; Genç, *Fâtîmî-Abbâsî- Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, s. 124.

Sultan Mesud Giri Kalesine gitmeyi tercih etti ve oraya gönderildi. Daha sonrada kardeşi Muhammed tarafından hayatına son verildi.⁴⁹

Bu arada 432-433/1041 yılında Azerbaycan'a gelip Azerbaycan'daki diğer soydaşlarına katılan Yabgulu Türkmenler Vehsudan ile işbirliği yapıp Bizans'a karşı Anadolu'ya akınlar yapan 30 kadar başbuğlarının öldürülmesinden dolayı onunla savaşa girdilersede başarılı olamadılar. Bu yüzden Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kaldılar. Buradan Urmiye'ye⁵⁰ gidip oradaki soydaşları ile Hakkari bölgesinde akınlar yaptılar. Onlar kendilerini takip için harekete geçtiğini sandıkları Sultan Tuğrul Beg'in kardeşi İbrahim Yınal'ın batı yönünde ilerleyerek Rey⁵¹ kentine gelmesi üzerine buradan hareket ederek diğer bazı kalabalık Türkmen zümreleri ile birlikte güney ve batı'ya doğru ilerleyerek Erzen ve Batman'a⁵² kadar geldi. Bu çevrede akınlarda bulundu. Bu kalabalık Türkmenlerin bir kısmı Anasıoğlu ve Boğa adlı Begler'in kumandasında daha güneye Diyâr-ı Bekr, Meyyâfârîkîn, Erzen ve Mardin⁵³ arasındaki bölgeleri kontrol altına aldılar. Diğer kısmı ise Cizre⁵⁴ Bölgesine gelip akınlarda bulundu.⁵⁵

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 370-372; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 297; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 44-46; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 9-10; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 124-125.

⁵⁰ İran Azerbaycan'ında tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *DİA*, 42, Ankara 2012, s. 179-180

⁵¹ İran'da bir Ortaçağ şehri. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 40-41.

⁵² Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, "Batman", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 200-202.

⁵³ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Mehmet Taştemiş, "Mardin", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 43-48.

⁵⁴ Şırnak iline bağlı ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel-Abdülkerim Özaydın, "Cizre", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 37-39

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 295-296, 298; Azîmî, Ebû Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr (452/1060-1061), *Azîmî Tarihi, Selçuklular ile ilgili bölümler* (H. 430-538= 1038/1039-1143-1144), (Nşr.-Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 6-7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 8; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Sümer, *Oğuzlar*, s. 82; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 25-28; Koca, "Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 327; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*,

Cizre valisi Mervânî Süleyman, Türkmenler begi olan Oğuzoğlu Mansûr'a haber göndererek “*Kışı burada geçirmelerini ilkbaharda ise diğer Türkmenler ile Suriye'ye gitmeleri*” teklifini sundu. Teklifin Oğuzoğlu Mansûr tarafından kabul edilmesi ile Mervânî Süleyman bir şölen düzenledi. Bu şölenin sonunda Oğuzoğlu Mansûr'u hapsedirdi. Böylece Mansûr'un buyruğu altındaki Türkmenlerin bir kısmı dağılırken diğer kısmı ise Musul istikametine ilerledi. Musul⁵⁶ istikametine giden Türkmenler Musul Emîri Ukaylî Karvaş ile karşı karşıya geldiler. Ukaylî Karvaş Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed'den de yardım alarak Türkmenlere saldırdı. Fakat Türkmenler bu müttefik grubu yenerek Sincar, Nusaybin⁵⁷ yörelerini yağmaladı. Ayrıca Cizre'yi kuşattılsa da kuşatmada başarı sağlanamadı. Daha sonra Diyâr-ı Bekr ve civar bölgelere yayılmaları nedeniyle Nasru'd-Devle Ahmed, Cizre'de hapsedilen Mansûr Begi Silvan'a⁵⁸ getirtti. Türkmenlere topraklarından çıkmaları karşılığında Mansûr begi serbest bırakacağını ayrıca onlara mal ve para vereceğini söyledi.⁵⁹

Türkmenlerin bu teklifi kabul etmesi üzerine Mansûr Beg tutsaklıktan kurtuldu. Fakat gönderilen mal ve paranın az olmasını ileri süren Türkmenler Nusaybin, Sincar ve Habur bölgelerinde tekrar yağma seferlerinde bulundular. Musul'a yürüyen diğer Türkmenler ise 435/1043 yılında şehir hâkimi Ukaylî Karvaş'ı yendiler ve Musul işgalini gerçekleştirip Musul'da Bağdad Abbâsî halifesi ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg adlarına hutbe okuttular. Bu akınlardan dolayı Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg'e

s. 202-205; Thomas Ripper, *Diyarbakır Mervanileri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 382-388; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 84; Tuysuz, “Türkmenler”, s. 559; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 139-140; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 91-94; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 166-171; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 179-180.

⁵⁶ Irak'ta tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Sâmi es-Sakkâr, “Musul”, *DİA*, 31, İstanbul 2006, s. 361-363.

⁵⁷ Güneydoğu Anadolu bölgesinde Mardin iline bağlı ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, “Nusaybin”, *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 269-270

⁵⁸ Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adı, Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biri. Tafsilat için bakınız. Ahmet Savran, “Meyyâfârikin”, *DİA*, 29, İstanbul 2004, s. 511-512

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 298-299; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 25-28; Mehmed Altay Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, XII/2, s. 31; Tuysuz, “Türkmenler”, s. 559; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 179-180.

başta Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah olmak üzere Irak Büveyhî hükümdarı Celalü'd-Devle, Musul Emîri Ukaylî Karvaş ve Mervânî Nasru'd-Devle Ahmed şikayette bulundular. Özellikle Selçuklu vassalı olan Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Ahmed'e Türkmenleri o bölgeden çekeceği konusunda söz verdi. Bu süre zarfında boş durmayan Ukaylî Karvaş komşu Arap emîrlerinden de yardım alıp Türkmenlere ve onlara yardım eden Türkmen Boğa ve Anasioğlu beglerine karşı mücadeleye girişti 435-436/1044 yılında onları yendi.⁶⁰

Fakat ölümüne mücadele eden Türkmenler Arapların çoğunu yakalayıp dağıldılar. Oğuzların bir kısmı Nusaybin ve Sincar'ı yağlamak için gittiler ve sonra el-Cezîre'ye döndüler. Araplar ise kışı atlatmak için Irak'a⁶¹ sığındı. Kalan Oğuzlar da Musul'dan çekilip Diyâr-ı Bekr taraflarına yeniden yağma ve talana giriştiler. Özellikle Yabgulu Oğuzların akınlarına en çok uğrayan yer Diyâr-ı Bekr bölgesiydi. Selçuklu vassalı olan Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Ahmed'de Tuğrul Beg'den Türkmenlere karşı yardım istemişti. Sultan Tuğrul Beg bu yüzden Yabgulu Türmenlere haber yollayarak “İslam beldelerine akınlar yapmak yerine Azerbaycan'a dönüp bu ülkede yaylak ve kışlaklar kurup daha sonra Selçuklu Emîr ve komutanları ile birlikte Bizans'a gazalara girişmelerini” bildirdi.⁶²

Oğuzoğlu Mansûr, Göktaş, Anasioğlu, Boğa ve diğer Begler Tuğrul Beg'in sözlerine uyarak Diyâr-ı Bekr'den ayrılarak Bizans'a ait bölgeleri yağmalayarak Erciş'e geldiler. Buradan Azerbaycan'a geçebilmek için Bizans Van gölü valisi Stephanos'tan izin istedilersede kabul edilmedi ve aralarında mücadele vuku buldu.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 299-300; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 9-10; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 25-28; Mehmed Altay Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, XII/2, s. 31-32; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 181-182.

⁶¹ Ortadoğu'da bir İslâm ülkesi. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Akkan, “Irak”, *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 83-85

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 300-301; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Sümer, *Oğuzlar*, s. 94; Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, s. 541-542; Tuysuz, “Türkmenler”, s. 559.

Yapılan mücadele de Bizans askerleri yenildi. Stephanos tutsak alındı (436-437/1045).⁶³

Böylece Türkmenler de Azerbaycan'a geçti. Tuğrul Beg tarafından Boğa (Buka) ve Anasıoğlu'na Diyâr-ı Bekr ve çevresi ıktâ olarak verildi ve onun adına yönetme yetkisine sahip oldular. Daha sonra da Silvan'a da giderek Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Ahmed ile bölgenin yönetimi ile ilgili istişarelerde bulundular. Fakat bu esnada iki Türkmen Begi aralarında çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle kavgaya tutuştu. Kavga sırasında birbirlerinin hayatlarına son verdiler. Bu durumu fırsat bilen Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed sultana karşı koyuyor durumuna düşmemek için Büveyhoğulları hükümdarı Ebu Kâlicar Fenahüsrev'i harekete geçirerek memleketlerindeki bu Türkmenleri sınır dışı ettiler.⁶⁴

Tuğrul Beg yeni başkent Rey'den yeni istila ve fetih hareketlerini yönetmek için amcası Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal'ı Hamedan ve İsfahan Bölgesine, amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resultekin'i Hazar Denizi bölgesine diğer amcası Musa Yabgu'nun (İnanç Beg) oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Beg'in oğlu Yakutî'yi de Azerbaycan'ın fetih hareketleri için görevlendirdi. Her birinin emrine ise Türkmen kuvvetleri yönlendirildi. Bu sırada Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yönetimleri Bizans'a bağlanan Ermeni, Gürcü halkları ve Müslüman Şirvanşahlar,⁶⁵ Derbent ve Hazar denizi kıyılarında, Şeddâdiler; Nahcivan-Dübeyl-Gence illerinde, Caferoğulları ise; Tiflis'te emîrlikler hâlinde bulunuyorlardı. Arslan Yabgu'nun oğlu

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 137-140; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 541-542

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 137-140; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 25-28; Sümer, *Oğuzlar*, s. 94; Koca, "Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 327; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 202-205; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Bellekten*, LII/203, Ankara 1988, s. 462; Ripper, *Diyarbakır Mervanileri*, s. 382-388; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 91-94; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 166-171.

⁶⁵ Doğu Kafkaslar'da ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 799-1607 yılları arasında hüküm süren bir müslüman hanedan. Tafsilat için bakınız. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *DİA*, 39, İstanbul 2010, s. 211-213

Kutalmış kendisinin fetih ile görevlendirildiği bölgeleri aldıktan sonra Aras ırmağını geçerek Erran ve Gürcistan'a⁶⁶ girdi.⁶⁷

Bu sırada Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos Gürcü asıllı kumandanı Liparit Şeddâdîlerin başkenti Dvin'i kuşatmıştı. Fakat Kutalmış,⁶⁸ Liparit'i bozguna uğratarak Dvin'den geri çekilmek zorunda bıraktı. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ise bu sırada Pasin, Erzurum bölgelerini ve Van Gölü havzasını istilaya başlamıştı. Fakat burada bulunan Vaspurakan Bizans valisi Aaron, Vestes/Ani valisi Katakolon'dan yardım talep etti. 438-439/1047-1048 yılında Büyük Zap suyu bölgesinde yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri pusuya düşürüldü. Musa Yabgu'nun oğlu Melik Hasan şehit edildi. Bu duruma üzülen Selçuklu sultanı Tuğrul Beg Azerbaycan genel valiliğine atadığı İbrahim Yınal'ı ve Erran'da başarılı fetihlerde bulunan Kutalmış'ı yenilen Selçuklu kuvvetlerinin öcünü almak için sefere yolladı.⁶⁹

⁶⁶ Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye bir Kafkasya cumhuriyeti. Tafsilat için bakınız. Davut Dursun, "Gürcistan", *DİA*, 14, İstanbul 1996, s. 310-311; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, 14, İstanbul 1996, s. 311-312.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 109; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 25-28; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 571.

⁶⁸ Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleyman Şah'ın babası. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, 26, İstanbul 2002, s. 480-481

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 195-196; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 1; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 3-4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 29-30; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 25; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Arapçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 18; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, s. 6; Mateos, *Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 86-87; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horosan-Irak Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, s. 16-17; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", s. 214; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s. 406; Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 10; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 364-365; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 542; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 97-98; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 162-163; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90-91; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 573; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 87-88; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 32; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 145-146, 154-155; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 97; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ*

İbrahim Yınal ve Kutalmış ile birlikte harekete geçen Selçuklu ordusu Vaspurakan valisi Aaron (Harun) Vestes (çuhadar) ve Ani valisi Katakolon üzerine yürüyünce valiler, Bizans imparatorundan acil yardım talep ettiler. Bunun üzerine IX. Konstantinos Monomakhos ise Gürcü generali Liparit kontrolünde tüm Gürcü kuvvetlerini topladı. Fakat yardım gelene kadar direnemeyen Ani valisi Katakolon İbrahim Yınal'a barış teklifinde bulundu. İbrahim Yınal bu teklifi red ederek ileri harekate devam etti. Bu sırada Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan Bizans ordusu Hasankale (Kapetru) yöresinde Ügümî (Kastro-ekomi) köyünde karargah kurdu. İbrahim Yınal ve Kutalmış ise Selçuklu ordusu ile Erzurum'a doğru ilerledi burayı alarak Bizans ordusunun bulunduğu Pasin Ovasındaki Hasan Kale'ye geldi. Karargahını kurdu. 18 Eylül 1048'de şiddetli geçen savaşta Bizans ordusu bozguna uğrattıldı. Gürcü generali Liparit esir edildi.⁷⁰

Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg intikamı alındığı için sevindi. O sırada Turak komutasında ilerleyen Peçenek Türklerinin istilasından dolayı zor durumda kalan IX. Konstantin Monomakhos'un barış teklifini elçisi sundu. Aracı olarak ise elçinin yanında daha önce Bizans şimdi Selçuklu vassalı olan Diyâr-ı Bekr Emîri Nasru'd-Devle Ahmed yer alıyordu. Elçinin barış teklifinin kabulü üzerine Selçuklu sultanı

Tarihi, s. 66-68; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, s. 42-44.

⁷⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 1; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 3-4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.29-30; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 25; Sümer, *Oğuzlar*, s. 95; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s. 406-407; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", s. 214; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 603; ; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1970, s. 177-178; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 283; Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, s. 162-163; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA, X*, s. 365; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 573-575; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 542; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 32; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 97; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s.186-187; Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Makaleler*, I, s. 11; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 91; Erol Kürkçüoğlu, "Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 696; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, s. 42-44; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 88-90; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 154-155; Kemal, Taşcı, "Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Anadolu'ya Yapılan Selçuklu/Türkmen Akınları Maraş'ın Siyasî Durumuna Etkisi", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, II, Kahramanmaraş 2016, s. 85.

Tuğrul Beg elçinin Liparit için getirdiği kurtuluş akçesini almadan Liparit'i serbest bıraktı ve antlaşma imzalandı. Antlaşma metni içerisinde; Emeviler devrinde Mesleme b. Abdülmelik tarafından yapılan cami-medrese tamir edilecek, okunan hutbe Şii Fâtîmî halifeliği yerine Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına değiştirecek, cami mihrabına, eski Türk alameti olan ve Sultan Tuğrul Beg'in kullandığı ok ve yay işaretleri işlenecek maddeleri kabul edildi. Kabul edilmeyen tek madde ise Bizans'ın Abbâsî halifeliğine ödenen yıllık verginin Selçuklu'ya ödenmesi maddesi idi. Bu madde kabul edilmediği için IX. Konstantin Doğu-Anadoludaki Bizans kale ve bazı müstahkem yerlerin kuvvetlendirilmesi için asker sayısını önlem amaçlı artırmıştı. Pasinler savaşından sonra Diyâr-ı Bekr Emîri Nasru'd-Devle Ahmed Tuğrul Beg'e tabiyetini bildirdi.⁷¹

Bu tâbiyet üzerine Diyâr-ı Bekr camilerinde hutbe Sultan Tuğrul Beg adına okunmaya başladı. Bu ittifak girişimi Selçuklular'ın Anadolu hareketlerinin de kolaylık sağlayacaktı. Fakat Diyâr-ı Bekr Emîri Nasru'd-Devle Ahmed Selçuklular ile pek de iyi geçinmemekteydi bu yüzden Bizans ile karşılıklı sürekli hediyeler ile birlikte elçilik heyetleri gidip geliyordu. Çünkü Fâtîmî ve Selçuklu göçerleri tehditlerine karşı çıkarları gereği birlikte hareket edilmesi gerekli idi.⁷²

⁷¹ Şeref Han b. Şemseddin Bitlisi, *Şerefname, (Kürt Tarihi)*, (Çev. Mehmed Emin Bozarlan), Deng Yayınları, İstanbul 2006, s. 25; Azimi, *Azimi Tarihi*, s. 5-6; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 48-49; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 576; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, s. 1-4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 30-33; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 3-4; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 23-36; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 25-26; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 542; Yaşar Yücel- Ali Sevim, *Türkiye Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 30-35; Erdoğan Merçil, "İldenizliler" *DGBİT*, Çağ Yayınları, C., VIII, İstanbul 1992, s.112; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 284; Abdülkerim Özyayın, "Saltuklular", *DGBİT*, Çağ Yayınları, C., VIII, İstanbul 1992, s. 154-156; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 162-185; Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C., VI, Ankara 2002, s.178; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C., VI, Ankara 2002, s. 38; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 32; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, s. 44.

⁷²Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muin Hamideddin Nâsır b. Hüsrev b. Harif (453/1161), *Sefername*, (Çev. Abdülvehhab Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1994, s. 168; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 11; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 186.

B. Mervâniler

1) Diyâr-ı Bekr Bölgesi ve İslâm Hâkimiyeti

Bâd b. Dûstek (Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Dûstek) önce Hizan Dağlarından küçük bir grup silahlı taraftarlarıyla faaliyet gösterirken daha sonra Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeni hâkimiyetindeki bölge Apahunik'e kadar hâkimiyetini genişletti. Özellikle Bizans İmparatoru II. Basileios döneminde başlayan Bardas Skleros'un isyanı Bizans imparatorluğunu sarsarken bu durum Bâd b. Dûstek'in işine yaradı. Ahlat⁷³, Malazgird, Diyâr-ı Bekr bölgesi ve Meyyâfârikîn'i hâkimiyeti altına aldı. Taron/Muş bölgesini de yağma etti. Bizanslı komutan Bardas Skleros müttefiki olan Hamdânî⁷⁴ emîri Ebu Tağallub'un, el-Cezîre'yi Büveyhî Adûdü'd-Devle'ye⁷⁵ kaptırması üzerine Konstantinopolis (İstanbul)'daki II. Basileios'a isyan etmişti.⁷⁶

Bununla birlikte Bâd b. Dûstek Bizans'taki siyasî istikrarsızlıktan faydalanarak Apahunik ülkesini ele geçirdi. Diğer yandanda Büveyhî Adûdü'd-Devle karşısında

⁷³ Van gölünün kuzeybatı kıyısında mezar âbideleriyle meşhur tarihî bir şehir ve bugün Bitlis'e bağlı ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 19-22; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 167.

⁷⁴ 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı. Tafsilat için bakınız. Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, 15, İstanbul 1997, s. 446-447

⁷⁵ Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, Abdülkerim, "Adudüdevle", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 392-393.

⁷⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü Meyyâfârikîn ve Âmid: Târihü'l Farikî: ed-Devletü'l- Mervânîyye: Mervani Kürtleri Tarihi*, (Çev. Mehmet Emin Bozarıslan), Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 69-71; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları İstanbul 1987, s. 36-37; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi* s. 36; Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 8-9; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 138; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 25-30; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197, Ankara 1986, s. 450-451; ; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1970, s. 151-152; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 35; Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 49, 53; Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012, s. 118; Ripper, Diyarbekir Merwanileri, s. 139-144; Özaydın, Abdülkerim, "Adudüdevle", s. 392-393; Yusuf Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s. 12.

geri çekilmişti. Bâd ilk önce Büveyhî Adûdü'd-Devle'ye tâbî olmayı düşündü ise de Musul'a geldiğinde onun kendisinin koruyamayacağına dair endişeye kapılmıştı. Çünkü Büveyhî Adûdü'd-Devle çapulculuk ve çetecilik ile tanınıyordu. Bu nedenle Bâd b. Dûstek Musul'dan gizlice ayrıldı. Büveyhî Adûdü'd-Devle'nin ölümü ile de Bâd b. Dûstek (372/982-983) Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre topraklarına hâkim oldu. Bu arada Sarvenis'teki mağlubiyetin ardından Skleros Diyâr-ı Bekr'e çekildi. Ebu Tağallub ise ülkesinden Büveyhî Adûdü'd-Devle tarafından sürülmüştü. Diyâr-ı Bekr'deki Büveyhî emir Skleros'a nasıl muamele edeceklerine karar verememişlerdi. Sonuç olarak Skleros düşmanları Ebu Tağallub'un müttefikiydi. Skleros ve yandaşlarını Bizans imparatorunu siyasî amaçlı kullanılmalarından endişe edip geri verilmesini talep etti ise de Büveyhî Adûdü'd-Devle hepsini Bağdad'a yollayıp hapse attırdı. Bir süre sonrada kendisi vefat etti.⁷⁷

Yeni Büveyhî hükümdarı Samsamü'd-Devle döneminde (372/982-983)-(376/986-987) barış antlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre; üç yıl içinde Skleros'un Bizans imparatorluğuna iade edilmesine karar verildi. Bunun karşılığında Bizans imparatoru ise Bağdad lehine Haleb'ten alınan vergiden vazgeçecekti. Büveyhîler için Bizanslı isyancı Skleros'un anlamı ne ise Büveyhî iktidarına karşı ayaklanan Bâd da siyasî çıkarlar açısından Bizans için aynı anlamı taşıyordu. Bu nedenle anlaşmaya Bizans imparatorluğu Büveyhîlere karşı Bâd'ı desteklemeyeceği de eklenmeliydi. Fakat Bâd b. Dûstek Büveyhî Adûdü'd-Devle'nin ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr'deki sınırlarını genişletti. Yeni Büveyhî emîri Samsamü'd-Devle de bu işgal hareketlerine Bizans imparatorluğunun tepki vermemesi üzerine anlaşmanın geçerliliğini kaybettiğini düşündü ve Skleros'u Bağdad'daki hapishaneden salmadı.⁷⁸

⁷⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 69-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 37; Ripper, Diyarbekir Merwanileri, s. 139-144; Sıddık Ünal, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel sayısı*, II, 8/44, Ankara 2002, s. 44-46; Ünal, "XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü'l-Ezrak'a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler", I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, s. 350-351; John Julius Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, (Çev. Selen Hırçın Riegel), Kabalcı yayınevi, İstanbul 2013, s.194-197; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 281-282; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 118-119; Tokuş, *Hamdaniler*, s. 49,53.

⁷⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 71; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 27, 42-43; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nubihar yayınları, İstanbul

Bu esnada Büveyhî Samsamü'd-Devle'nin veziri İbn Sa'dan, Haleb'te bulunan Hamdânî Sadü'd-Devle'ye Diyâr-ı Bekr topraklarını dirlik olarak vereceği sözünü vermişti. Bâd b. Düstek tekrar orayı ele geçirmeden bölgenin hâkimiyetinin alınmasını istiyordu. Fakat Hamdânî kuvvetleri Bâd b. Düstek'in kuvvetlerini yenip bölge hâkimiyetini ele geçiremedi. Yeniden Meyyâfârikîn'i kontrol altına aldı. Böylece Büveyhîlerin bağılılığını kabul etmek zorunda kaldı. 376/986-987 yılında Büveyhîlerde iç karışıklık çıktı. İktidar el değiştirdi. Bağdad'da Samsamü'd-Devle'nin yerine ağabeyi Şerefü'd-Devle hükümdar oldu. Bâd b. Düstek istikrarsızlık içinde olan Büveyhîler ile barış antlaşmasını bozdu ve savaştı. Diyâr-ı Bekr hâkimiyetinin sağlamlaştırmanın yanı sıra Tur Abdin dağlık bölgesinin tümünü ele geçirdi. Bâd b. Düstek'in kardeşi bu savaşlarda öldü. Bu sırada Büveyhî Şerefü'd-Devle'de öldü.⁷⁹

Bâd b. Düstek 372/982-983'ten sonra tüm Diyâr-ı Bekr'i fethetti. Nusaybin halkı Büveyhî hükümdarını duyunca ayaklandı. Halk ayaklanınca vali şehri terk etmek zorunda kaldı. Büveyhî işgalinden korktuğu için şehri de Bâd b. Düstek'e teslim etti. Aynı yıl Bâd b. Düstek Âmid ve Meyyâfârikîn'i de sınırlarına kattı. Büveyhî ordusunu yenerek sınırlarının güvenliğini sağladı. Daha sonra Musul'u da ele geçirdi. Artık Büveyhî Samsamü'd-Devle'nin tek umudu Şukr komutasındaki Türk birlikleriyle güçlendirilmiş ordusunun başındaki Ebû'l Harb Zigar'dı. İki taraf karşı karşıya kıran kırana mücadele etti ve mücadele Büveyhi Samsamü'd-Devle'nin istediği gibi neticelendi. 374/983-984 Bâd b. Düstek ve yakınları esir düştü. Nusaybin geri alındı.⁸⁰

2013, s. 133-134; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 145-147; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 127-128.

⁷⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 74; ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 39, 41, 51; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 150-153; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 46.

⁸⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 72-75; ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 39, 64; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 61-65; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 147-150; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 47; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 120-121; Tokuş, *Hamdanîler*, s. 54; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 14-17.

Büveyhîlerin el-Cezîre'deki mahallî emîr aşiret reislerini Diyâr-ı Bekr'de güçlendirmesi Bâd b. Düstek'in iktidarını bitirmek için önemli bir hamleydi. Muharebe sırasında Bâd b. Düstek attan düşerek köprücük kemiğini kırdı. Bâd b. Düstek'in kız kardeşi ile evli olan Mervân'ın oğulları onu orada at binemediği için bıraktı. Diyâr-ı Bekr'e vardı. Muharebe meydanında kalan Bâd b. Düstek bir Ukaylî askeri tarafından öldürüldü. Kellesi Hamdânîlere satıldı. İbnü'l Ezrak'ın kaydına göre Bâd b. Düstek'in büyük yiğeni Ebû Ali komutayı ele aldı. Dağılmış birliklerini topladı. Hamdânîleri yendi. Bâd b. Düstek'in Deylemli karısının yaşadığı Hısn-ı Keyfa gitti. Kendisini Bâd b. Düstek'in gönderdiğini söyleyerek kaleye girdi. Dayısının dul karısıyla evlendi. Diyâr-ı Bekr çevresindeki tüm kaleleri ele geçirdi.⁸¹

el-Cezîre'deki iktidarlar arasındaki mücadeleler Büveyhî lehine gibi gözüksede onların baş düşmanları Fâtımîler her bir çatışmayı memnuniyetsizlikle karşılıyorlardı. Mısırlılar Hamdânî ile Mervânî⁸² arasını bulmak için arabuluculuk yaptılar. Hatta Fâtımîler Mervânî Ebû Ali'yi Diyâr-ı Bekr hükümdarı olarak atadıklarını ilan ettiler. Bu dönemde Mervânî hanedanının çöküşüne kadar onların el-Cezîre'deki en büyük tehlikeli düşmanları bedevî Arap olan Musul merkezli Ukaylîler olacaktır. Aslında Ukaylîlerin etkisi kimi zaman Irak içlerine hatta Suriye'ye kadar yayılabiliyordu. Ukaylîler bu yüzden Büveyhîler ile de çatışma hâlinde oldular. Bu süre zarfında Mervânîler Diyâr-ı Bekr'deki egemenliklerini güçlendirdiler. Fakat Mervânî ve Ukaylîler Musul, Meyyâfârikîn'deki yönetimler ve Diyâr-ı Rabiâ, Nusaybin kenti gibi sınır bölgelerinin hâkimiyeti konusunda karşı karşıya kaldıkları için aralarında sürekli mücadeleler vuku bulmaktaydı. Fakat iki

⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l Farikî*, s.74-77,86; ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 64-65; Vlademir Fedorovich Minorsky, "Meyyâfarikîn", *İA*, VIII, s. 198; Karl Vilhelm Zettersteen, "Ukayl", *İA*, XIII, s. 15-19; Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 226; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 161-164; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 123-124; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 67-68; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 36; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 47-48; Müellif, Bâd b. Düstek'in geçirdiği kazadan bahsetmeden idareyi gönüllü olarak Ebû Ali b. Mervan'a teslim ettiğini söylemektedir. "Bâd b. Düstek daha sonra da yerine yeğeni Ebû Ali b. Mervan'a hükümeti teslim etti.;" Tokuş, *Hamdaniler*, s. 54.

⁸² 983-1085 yılları arasında Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbakir ve çevresinde hüküm süren bir İslâm hanedanı. Tafsilat için bakınız. Abdürrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 230-232

emîr ilerleyen Selçuklu akınlarına karşıda yeri geldiğinde ittifak kurmaktan geri durmuyordu.⁸³

Ebû Ali dayısı Bâd b. Dûstek'in ölümünden sonra Diyâr-ı Bekr'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmaya ve sınırlarını korumaya başlamıştır. Bu sırada Van Gölü'nün kuzeyindeki kentler (Malazgird, Erciş ve Ahlat) imparatorluğa ait birlikler tarafından kuşatıldıysada ele geçirilememiştir. Çünkü Mervânî Emîri on yıllık ateşkes antlaşması ile imparator II. Basileios'un talep ettiği vergiyi ödemeyi kabul ederek bölgede hâkimiyetini korumayı başardı. Öyleyse; Bizans imparatorunun amacı Mervânîlerin kendisinin tabiyetini kabul ederek vergi vermelerini sağlarken Mervânî Emîri Ebû Ali ise en sonunda buna razı olarak sınırlarını korumuş oldu.⁸⁴

Mervânî emîri sınırlarını anlaşma ile İmparator II. Basileios'a karşı korumaya çalıştığı sırada Gürcülerin saldırıları başgösterdi. Mervânî Emîri Ebû Ali 387/997 yılında öldürülmesi Gürcü David'in lehine oldu. Gürcü David'in amacı en kısa sürede Ahlat'ı kuşatmaktı. Kuşatma sırasında Mervânîler Gürcülerin okçuları tarafından yaralanınca kendi karargahlarına çekilmek zorunda kaldı. Fakat bilinmeyen bir sebeple Gürcüler paskalyanın ertesi günü savaşmadan kaçtılar. Mervânî birlikleri ile birlikte Ahlat sakinleride Gürcüleri takip edip çoğunu kılıçtan geçirdi. Gürcü David, Ahlat'ı ve Malazgird'i ele geçirip Van Gölünün kuzeyini aşmak için önemli iki noktayı denetimi altına alabilirdi. Bu düşünce Azerbaycanlı Emîri Memlan'ı ordu toplamaya sevk etti. 388/998 yılında Müslüman hükümdarların desteğini aldı. Apahunik ülkesine girdi. Gürcü David Ani'nin Ermeni kralı I. Gagik ve İberyalı Gürcü kralı Gurgen'i yanına aldı ve Ermeni Gürcü birlikleri müslümanları yendi. Erciş'e kadar kovaladı.⁸⁵

⁸³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 65; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 164-170.

⁸⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 77; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", s. 226; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 171-172; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 35; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 69; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 48; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 130; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 17-18.

⁸⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 77,96; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 35; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 500-501; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 172-175.

Bu sıra da Gürcü David'in ölümü üzerine Bizans kralı Van Gölü'nün kuzeyini feth etmek için harekete geçti. Aslında Skleros'un isyanı David sayesinde İmparator tarafından bastırılmıştı. Gürcü David bunun karşılığında ise o dönemde Mervânî elinde bulunan Apahunik'i de kendine tabi kılma hakkını kazandı. Daha sonra ise David'in isyancıların yanında yer alıp saf değiştirme hareketi nedeniyle imparator onun üzerine ordu yolladı. Gürcü David bunun üzerine o dönemde imparator Basileios'dan özür diledi. Zürriyeti olmadığını onun ölümü üzerine topraklarının İmparator'a geçeceğine dair söz verdi. Bunun üzerine David'e dokunulmadı. Ayrıca David'in ölümü ile toprakların imparatora geçeceği konusunda anlaşmaya varıldı.⁸⁶

Bizans İmparatorluğu ve Mervânî emîrliği ilişkisine bakacak olursak aralarında bir anlaşma söz konusudur. Ahlat'ın stratejik önemi düşünüldüğünde Mervânî Emîrinin vazifesinin takip eden on yıl boyunca Bizans topraklarına yönelen yağma ve talan girişimlerine karşı Bizans İmparatorluğu sınırlarını korumaktır. İşte bu yüzden Ahlat Mervânîlere bırakıldı.⁸⁷

Aslında Mervânîlerin ustalıkla diplomasi ve barışçıl politika takip ettikleri hatta bunun en yüksek seviyeye çıktığı dönem Emîr Nasru'd-Devle ve Ebû Nasr Ahmed'in (401/1010-1011) dönemlerine denk gelmektedir. Nasru'd-Devle hem Abbâsî halifesi hem de Fâtımî halifesi tarafından hilatle emîrliği kabul edilmiş kişidir. Aynı zamanda Bizans imparatoru II. Basileios onun emîrliğini tanıdı. Böylece Mervânîlerin iktidarı komşu üç büyük güç tarafından tanınmış oldu.⁸⁸

Doğu Anadolu'ya Çağrı Beg ilk akınları yaptığı sırada Urfa/Edessa/er-Ruha'ya kadar gelinmemişti. Bu akınların yapıldığı sırada Urfa 416/1025-1026 tarihlerinde Müslüman Numeyr Kabilesi'nden Utayr'a aitti. O da Urfa'yı Naib Ahmed b. Muhammed adında bir kişiye idare ettiriyordu. Fakat Ukayr'a nazaran Ahmed halkın

⁸⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 77,96; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 35; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 500-501; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 172-175.

⁸⁷ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 77; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler*, III, s. 226; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 35; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 450-451; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 175-178; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 125-126.

⁸⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 115; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler*, III, s. 226; Şeref Han b. Şemseddin Bitlisi, *Şerefname*, s. 25; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 178-180.

sevgisine mazhar olunca Ukayr bunu hazmedemedi Ahmed'i öldürttü. İşte Urfalı'lılar ise Ukayr'i istemedikleri için Diyâr-ı Bekr (Âmid) Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed (401/1010-1011-453/1061)'e⁸⁹ mektup yazıp Urfa'yı kendilerine vereceklerini bildirdiler. Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed de idareyi almak için Türk komutanı İmadeddîn Zengi'yi vazifelendirdi. Fakat Utayr, Nasru'd-Devle Ahmed'den Urfa idaresinin yarısını ele geçirmeye çalışınca Zengi, Ahmed b. Muhammed'in oğlunu babasının intikamını alması için Utayr üzerine gönderdi. Öldürülmesini sağlayan Zengî bu hadiseye sebep olduğu gerekçesi ile Numeyr kabilesi ile girişilen mücadele de hayatını kaybetti (418/1027). Böylece Urfa tamamen Mervânî hâkimiyetine girdi.⁹⁰

Fakat şimdi Utayr'ın oğlu ve Beni Numeyr kabilesinden Şıblü'd-Devle'nin oğlu arasında Urfa'yı paylaşırması için Mirdasî Sâbık b. Mirdas aracı oldu. Urfa pay edilse de bu sefer bu iki yönetici arasında mücadele başladı ve Utayr'ın oğlu Şıblü'd-Devle'nin oğlunu öldürdü. Bunun üzerine Beni Numeyr kabilesi tarafından Utayr'ın da öldürülmesi, Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed'in bu bölgeye Selman adında bir Türk'ü yollamasına sebep oldu. Selman ise Utayr'ın dul eşinin baskısı artınca burayı Sümeysat'ta oturan Bizanslı askerî idareci general Maniakes'e teslim etmek istedi. Karşılığında İmparator III. Romanos Argyros'dan (1028-1034) 4 köy ve 20.000 dinar talep etti. Bu isteklerini kabul ettirince komutana şehri teslim etti. General Maniakes 420-421/1030-1031 de Urfa'yı teslim aldı.⁹¹

Mervânî Nasru'd-Devle'nin yönetimi boyunca (401/1010-1011-453/1061) Bizans ile yakın ilişkiler sürdürmekte iken Urfa nedeniyle ilişkiler bozuldu. Mervânî

⁸⁹ Mervânî emîri (1011-1061). Ebû Nasr Nasrû'd-devle Ahmed b. Mervân b. Düstek' tir. Tafsilat için bakınız. ; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 268-269; Abdürrahim Tufantoz, "Nasruddevle", *DİA*, 32, İstanbul 2006, s. 425-426

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 268-269; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 109-110; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 129-130; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 81-82.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 269, 317-318; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 296; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 109-110; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 133-134; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 129-130; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 82-83.

birlikleriyle müttefikleri kentten ayrılınca Bizanslılar 420-421/1030-1031 yılında kente sahip oldu. Mervânî Nasru'd-Devle'de Romanos III. Argyros'u Urfa'dan vazgeçmemesi durumunda yeni bir müslüman saldırısıyla tehdit etti. Romanos III. Argyros, Mervânîlerin sadece göçmenlerin akınlarını denetleyebildikleri ve sınır bölgesinde istikrarı sağlayabildiği ölçüde kendilerine bağışlayacağını bildirdi. Böylece bölgede Emîrlıklar tek tek imparatorun himayesine girmek zorunda kaldılar. Fakat yinede Emîrlıklar Urfa'yı Bizans'tan almak müslümanların ittifakı olacağını biliyordu ve gerektiğinde imparatora karşı savaşı göze alabiliyorlardı. Numeyrî Bedevîleri ve Mervânîler tam da Urfa fethi için birlik oldu. Bizans'ı bozguna uğrattı. Böylece Mervânî Bizans barış antlaşması fesh edilmiş oldu. Bizans bozguna uğrasada Urfa kalesi kapılarını açmadı. Müslümanlar kışın gelmesi nedeniyle birliklerini Urfa kalesini alamadan geri çekmek zorunda kaldı.⁹²

426/1035 yılında Harran hâkimi Şebib b. Vessâb en-Numeyrî ve Urfa'daki Bizanslılar Diyâr-ı Bekr'e yürümek için hazırlandı. Özellikle Rumlar bu bölgeyi talan ederek Süveyda (Siverek)'yü geçirdi. Nasru'd-Devle ve Ukaylî Karvaş çevre emîrliklerden de yardım toplayarak hazırlıklara başladı. Bu arada Bizans İmparatoru IV. Mikhael (425-432/1034-1041)'e elçi gönderen Nasru'd-Devle, "İmparator IV. Mikhael'in bu hareketi ile anlaşmayı fesh ettiğini" bildirdi. Bunun üzerine Bizans imparatorluğundan gelen elçi bu konudan İmparator IV. Mikhael'in bilgisi olmadığını ve hediyeler ile birlikte kendisi adına özür dilediğini bildirdi. Böylece taraflar arasında Urfa mücadelesi olmadı. Etrafında toplanan Müslüman askerleri de memleketlerine dağıldı.⁹³

427/1036 yılında Urfa üzerine tekrar yürüyen İbn Vessâb, İbn Utayr ve Müslümanlar Nasru'd-Devle'den de büyük yardım alarak Urfa kalesine girdiler. Fakat Rumları burçlardan çıkaramadılar. İmparator IV. Mikhael'in yetişen yardımından dolayı ganimet elde etseler de Urfa'dan kaçan Rumların Harran'a

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 317-318; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 134-135; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 187-188, 190-193; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 82-86; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 161; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 130.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 339; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 82-86.

gittiğini haber alan Vessâb hızlıca geri döndü. Böylece Urfa kuşatmasını bitirmek zorunda kaldı.⁹⁴

429-430/1038 yılına gelindiğinde Mervânîler Bizans sınırında barış ortamını yeniden tesis etmek için gayret göstermeye başladı. 438-439/1047-1048 yıllarına gelindiğinde el-Esfar et-Tağallubî adlı bir zat cihada önderlik etmekle görevlendirildiğini bildirdi ve Hristiyan Anadolu'ya yağma seferleri başlanmasını sağladı. İmparator IX. Konstantinos Monamakhos bu faaliyetlerden dolayı Mervânî Nasru'd-Devle'ye şikayette bulundu. Aralarındaki barış antlaşmasından dolayı emîr savaşmak isteyen tebaasını durdurmak zorunda kaldı. Aksi hâlde Bizans önce sınırdaki Mervânî topraklarına girecekti. Mervânî Nasru'd-Devle aynı sıkıntıyla karşı karşıya kalacak olan Numeyrî temsilcileri ile de bu durumu paylaştı. Çünkü topraklarını korumak zorunda olan Numeyrî'nin de Mervânîlere destek vermesi kendileri için Bizans karşısında elzemdi. Numeyrî ve Mervânîler ittifak kurup el-Esfar et-Tağallubî'yi yakalayıp hapse attı. Böylece Bizans'la barışı güvence altına alabildi. Mervânî ve Numeyrîler Bizans imparatorluğu sınırlarını cihad anlayışıyla aşmak isteyenlere engel olmaları karşılığında , kendi sınır güvenliklerini de Bizans imparatorluğu güvencesi altına alarak korumaktaydılar.⁹⁵

Mervânîler 441/1049-1050 yıllarından itibaren Selçukluların hâkimiyetlerini kabul ettilerse de Konstantinopolis/İstanbul ile de iyi ilişkiler sürdürmeye de önem veriyorlardı. Sultan Tuğrul Beg'in emri ile İbrahim Yınal, Anadolu'ya 440/1048-1049 yılında yağma seferi düzenledi. İmparator'a müttefiki Gürcü Kralı Liparit de yardım etti. Fakat Hristiyan ordu Gürcü sınır bölgesi yakınlarında İbrahim Yınal'a yenildi. Liparit esir alındı ve Rey'e götürüldü. Mervânî Emîrinden imparator, sultana olumlu telkinde bulunmasını rica etti. Sonunda iki taraf arasında ateşkes kararı alındı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg fidye almaksızın Liparit'i serbest bıraktı. Bu sırada Tuğrul Beg Diyâr-ı Bekr Emîrine Cuma hutbesini Selçuklular adına okutmasını istemiştir. Bunun üzerine Mervânî Nasru'd-Devle bu teklifi kabul etmekle birlikte

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 342-343; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 86-87.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 411-412; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 193-194.

Selçuklulara biat dahi etmiştir. İbnül Esir'e göre bu olayın 441/1049-1050 yılında gerçekleştiği bildirilir.⁹⁶

Mervânî hâkimiyetindeki Diyâr-ı Bekr, coğrafi olarak her biri farklı din ve mezhebin sözcülüğünü yapan birbirlerine rakip üç büyük gücün ortasında bulunuyordu. İsmailî Fâtimîler önce Şii Büveyhîlerin sonra da Selçukluların korumasında olan, Sünni Abbâsîler ve Hristiyan Bizanslılardı. Mervânîler ise birbirlerine düşman taraflara veyahut dini gruplara karşı tarafsız bir tutum sergiledi. Mervânîlerin kendilerine sığınmalarına izin verdikleri kişilerin başında Bağdad'daki Büveyhî muhalifleri geliyordu. Bu arada Diyâr-ı Bekr, Besâsirî⁹⁷ isyanları sırasında da sığınmak isteyen kişiler için de önemli şehirdi. Mervânîler, Besâsirî isyanına destek veriyor olsalar dahi onların rakiplerine sığınma hakkı tanıyarak sonucu bilmedikleri mücadelede açık kapı bırakıyor. Böylece kendilerini güvence altına alıyorlardı.

Mervânîler geliştirdikleri diplomatik ilişkilerin yanında kendilerini komşu mahallî hanedanlarla aile bağları kurarakta güvence altına alıyorlardı. Örneğin kaleleri kuzeyden korumak için Mervânî ülkesinin içlerine sarkan Ermeni Kralı Sason/Senasine'nin Hristiyan dağ halkı ile de ilişkileri iyi tutmak için Mervânî Ebû Ali, Ermeni Kralı Sason hâkiminin kızı ile evlendi. Mervânî Emîri Nasru'd-Devle'nin İbrahim adındaki oğlu el-Fadl'ın Senherib'in kızı es-Sitt Fatma ile evlendirildiği bilinir. Mervânî Emîr Ebû Ali'nin ölümü ile de Sason'un kızı ile Mervânî Nâsru'd-Devle ile evlenir. Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Şeddâdî Emîri Fazlun'un kızı el-Fadlunya ile de evlendi. Emîr Nasru'd-Devle'nin dördüncü karısı ise Ukaylî Kırvaş/Karvâş'ın kızı es-Seyyide'dir. Bu örnekleri çoğaltmakla birlikte amaç ittifak bağlarını güçlendirmektir. Akrabalık bağlarına rağmen mücadeleler, savaşlar tabiki oluyordu. Ama uzun soluklu barışta tesis edilebiliyordu. Örneğin

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 196; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 156; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 304; Şeref Han, *Şerefname*, s. 25-26; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 138; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 146-147; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 194-199; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 188-189; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 90-91.

⁹⁷ Büveyhîler'in son devrinde yaşayan bir Türk kumandanı. Gerçek ismi Ebû'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer'dir. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Merçil, "Besasiri", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 528-529.

Mervânîlerin en tehlikeli rakipleri olan Musul'daki Ukaylîlerin kızı es-Seyyide'nin babasına Mervânî Emîr Nasru'd-Devle'yi şikayet etmesi üzerine siyasî ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu. Karvâş kızınının 20.000 dinar çeyizini geri istedi. Ayrıca Seyyîda'nın nafakası olarak da Cizre kentini ona vermesini istedi. Nusaybin'i de Bedran'a geri verilmesini şartlarına ekledi. Şartları kabul edilmeyince mücadele başladı. Fakat beklenen sonuç alınamadı. Bunun üzerine Bedran Meyyâfârîkîn'e gitti. Hem Nusaybin kentini hem 15.000 dinar çeyiz parasını geri aldı.⁹⁸

2) Mervânîlerin Menşei

XI. yüzyılda birçok emîrliğin bağımsız devletler kurarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu Emîrlikler arasında derin izler bırakanlardan birisi de Mervânîlerdir. Mervânîler hâkimiyetlerini Diyâr-ı Bekr bölgesi ile Van Gölü'nün kuzey kıyılarında kurmuşlardır. Bu bölge özellikle kentler arası ticareti açısından oldukça önemli idi. Ayrıca çoğunlukla Hristiyanların-Yakubîlerin ve Ermenilerin yaşadığı coğrafyaydı.⁹⁹

Mervânî hanedanı Harbuhtî aşiretinin soyundan gelir.¹⁰⁰ Öncüleri Bâd b. Dûstekî'nin değil, Bâd b. Dûstek'in kız kardeşi ile evli olan ve her üç oğluda Bâd b. Dûstek'in ardından hükümdar olan değirmenci Mervân'ın adıyla bilinmektedir. Bu dönemde Bâd b. Dûstekî'nin faaliyet alanı Van Gölü'nün güneyindeki Hizan ve el-Maden kasabalarının bulunduğu Behisni dağlık bölgesidir. Bu dağlık bölgede kendisi eşkiyalık faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Mervân'ın oğulları da Kurmas kasabasının aşiret reisleri idi. Her birliği komuta eden babaları Mervân'ın da bir değirmeni vardır. Böylece sıradan halkın içinden yükselen Bâd b. Dûstek, kız kardeşinin Mervân ile evlenmesi sonucunda Kurmas kasabasının ileri gelenlerinden saygın bir

⁹⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 127; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 209; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 84-85; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 117-119; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 208-212, 224-226.

⁹⁹ İbnu'l Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, Çev. s. 69-71; Salim Koca, "Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, s. 327; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 22-23.

¹⁰⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, Çev. s. 49-50; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 23; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 60-61.

ailenin mensubu olmuştur. Böylece Hanedan Bâd b. Dûstek'in değil Mervân'ın nûfus sahibi ailesinin adıyla tanındı. Mervânîlerin hâkim oldukları coğrafya Abbâsî halifeliği dönemindeki Diyâr-ı Bekr sınırlarını kapsıyordu. Bu ismin islam coğrafyacılığı tarafından verilmesinin nedeni ise bu bölgede İslamın ilk dönemlerinde Arap Bekr aşiretinin olması idi. Mervânîlerin önemli bir üssü ise Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeni şehri Ahlat'tır.¹⁰¹

3) Selçuklu öncesi Mervânîlerin Siyasî ve Askerî Tarihi

X. yüzyıldan itibaren Abbâsî hilafetinin siyasî otoritesinin parçalanmasıyla erken islam döneminden beri ilk kez Bizans ordularının Doğu'ya taaruzları başladı. Maraş ve Malatya üzerinden Ermenistan kentlerine kadar uzanan Kilikya da varlığını sürdüren müslüman uç bölgeleri Hristiyanların taaruzuyla karşı karşıya kaldı. 322-323/934 yılında Malatya düştü. Haleb-Erzen-Meyyâfârikîn-Nusaybin'e saldırılar başladı. Ardından Maraş daha sonra ise Saruç (Suruç) düştü. 346-347/958-959 Diyâr-ı Bekr'e Bizanslılar girdi. Sonraki yıllarda Tarsus, Urfa, Harran¹⁰² ve Meyyâfârikîn'e kadar ilerlediler. Haleb'te Seyfü'd-Devle'nin hükümet merkezini bile ele geçirdiler. Bizanslılar 353-355/965'te Tarsus'u fethederek tüm Kilikya içlerinde kontrol sağlayabildiler. Bu işgaller ile birlikte Diyâr-ı Bekr bölgesi Bizans topraklarının himayesi altına girdi. Yine bu tarihlerden itibaren Bizans yönünü Kuzey Suriye'ye akınlara yöneltti. Akınlar Diyâr-ı Mudar bölgesi ve Erzen ile Meyyâfârikîn'e kadar uzatıldı. Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgird kenti yakıp yıkıldı. Bölge kontrolünü Bizans sağlamaya başladı. Bu kuşatmaların ve akınların ardı arkası kesilmedi. Antakya dâhil kaybedildi.¹⁰³

¹⁰¹ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 69; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (Başlangıçtan Akkoyunlulara kadar), I, MN Tanıtım, Ankara 1996, s.178; Karl Vilhelm Zettersteen, "Mervaniler", *İA*, VII, s.780-781; Ripper, *Diyarbakır Mervanileri*, s. 23-24; Tekin, *Ahlat Tarihi*, Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 61; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.126.

¹⁰² Günümüzde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s.237-240

¹⁰³ Fikret Işıltan, "Seyfü'd-Devle", *İA*, X, s. 536-539; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 54-56; Ripper, *Diyarbakır Mervanileri*, s. 39-43.

İmparator (Haleb'deki iktidar sahipleriyle)'un Musul'lu Hamdânîleri hâkimiyeti altına almak için büyük bir ordu ile Diyâr-ı Rebiâ'ya ilerleyeceği haberi Suriye ve el-Cezîre'de yayıldı. 361-362/972'de de İmparator Ioannes Tzimiskes Nusaybin ve Diyâr-ı Rebiâ'yı ele geçirip Emîr Hamdânî Ebû Tağallub'u yıllık vergiye bağladı. Âmid'deki meydan savaşını Müslümanlar kazandı ve Melias'ı esir aldı (362-363/973). Bu yenilginin intikamını bir yıl sonra Tzimiskes almak için Doğu'ya ilerledi. Mezopotamya'ya saldırdı. Âmid ve Meyyâfarîkin teslim oldu barış yapıldı. Bizans topraklarının Kuzey Suriye ve Âmid surları önüne kadar yayıldığı bu dönemde Haleb ve Diyâr-ı Bekr civarındaki bölgeler müslüman kalmakla birlikte bölge sakinleri sürekli imparatorluk birliklerinin saldırıları ile karşı karşıya kalıyorlardı. yüksek vergiler Bizans'a ödenmekteydi. X. yüzyılda bu istilalar sonucu vergi vermek zorunda kalınmaların artması ile kentlerin sakinleri halifeye başvurdu ve Bağdad'ta kendilerinin korunmasını talep ettiler. Çünkü bu şehirlerden kaçanlar genellikle Bağdad'a sığınmışlardı. Fakat halife bu sığınmalara kayıtsız kalmıştı. Bu yüzden Bağdad'daki sığınmacılar ve yerli halk Abbâsî sarayına saldırmaya başladı. Aslında bu dönemde devletin asıl güç sahipleri Büveyhî idi. Hanedanın o zaman ki hükümdarı İzzü'd-Devle Bahtiyâr¹⁰⁴ o esnada avdaydı. Pazarlık yapmaya mecbur bırakılınca, cihat hazırlıklarına başlamak bahanesiyle halifenin servetinden 400.000 dirhem alıp bu parayı kendisi için kullandı. Neticede Irak'tan fayda gelmeyeceği anlaşıldı. Hamdânî Ebû Tağallub sadece kendi güçlerine güvenebilecek haldeydi. 362-363/973 ve daha öncesi Âmid¹⁰⁵ zaferi ile Melias'ın esir alan kardeşi Hibetullah'ın komutasıyla devam edecekti.¹⁰⁶

Ermenistan Bakraduni Krallığı 271-272/885 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonrada Bağdad'ın sembolik hükümrانlığını tanımadığından Müslümanlar ile Bizans arasında tampon devlet olarak varlığını sürdürdü. Fakat zamanla Ermenistan Bizans diplomasisinin çalışmalarından sonra çok sayıda küçük prensliğe bölündü. Ermeni

¹⁰⁴ Asıl ismi; Ebû Mansûr İzzüddevele b. Muizziddevle Ahmed'dir. Irak Büveyhî hükümdarı (967-978). Erdoğan Merçil, "Bahtiyâr", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 523-524

¹⁰⁵ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 464-469; Metin Tuncel, "Diyarbakır", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 469-472;

¹⁰⁶ Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 39-46; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 56-57.

prensler rütbe ve geniş arazilerin karşılığında bölgelerini imparatora terk etmeye başladı. X. yüzyıl başlarında ise Bizans İmparatorluğu o zamana dek elde ettikleri Ermenistan topraklarıyla, Mezopotamya'yı oluşturdu. Bu bölge 322-323/934'te ise Malatya Emîrinin bölgesine kadar genişletildi. Bizans amacına ulaşmak üzere idi. Taron (Muş) ve Murat vadisinden geçen yol, Van Gölü'nün kuzey kıyısı boyunca çizdiği hatla Anadolu'yu Azerbaycan'a bağlıyordu. Muş'a sahip olunursa Bizans İmparatorluğu müslüman mücahitlerin birlik olmak için toplandıkları Diyâr-ı Bekr çevresini de böylece sarmış olacaktı.¹⁰⁷

Fakat Muş bölgesinin hükümdarı Ermeni Prens Aşot vefatı ile Bizans İmparatorluğu Muş'u ele geçirdi. Şimdi sıra Ermeni kralı Vaspurakan Ardzururi Senekerim'i imparatorluğa daha sıkı bağlamaktı. Van Gölü'nün doğusu ve güneyinde yer alan bu topraklar adeta doğal bir kale görünümündeydi. Geçmişte Ermeniler her bir zirvenin üzerindeki kaleler sayesinde Bitlis üzerinden Diyâr-ı Bekr'e yapılan taarruzları (batıdan) gelen Arap taarruzlarına karşı durabilmişti. Doğudan gelen saldırılara karşı ise aşılması zor sırtlar ile korunuyordu. Arkasındaki Müslüman Azerbaycan'dan böylelikle korunan Vaspuragan, Diyâr-ı Bekr'i kontrol etmeye yarıyordu. Vaspurakan, Van Gölü'nü de doğudan çevreliyor Bargiri/Muradiye, Erciş ve Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki en önemli hatta da bağlantı sağlıyordu. 390-391/1000-1001 yılında Ardžrûnî hanedanına mensup Vaspuraganlı Senekerim, Gürcistan seferinden sonra 412-413/1022 yılında Trabzonda kışı geçiren II. Basileios'a bağlılığını bildirdi. Senekerim ise topraklarını Bizans imparatorluğuna bıraktı. İmparator ise Senekerim'e Fırat ırmağına kadar olan Sivas Bölgesi, Çamurlu Havzası ve Abara bölgesinin yanısıra Magistros unvanını verdi.¹⁰⁸

Senekerim'in bıraktığı topraklar Bargiri (Muradiye), Erciş, Adilcevaz, Malazgird ve Ahlat ile Sason'un tüm kasabalarını kapsar. Uzun yıllar süren bu

¹⁰⁷ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 373-374; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 39-46.

¹⁰⁸ Richard G. Hovannisian, "Ermeni Pagan/Bitlis ve Daron/Muş", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, (Çev. Zülal Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 8-9; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 77-78; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 46-50; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 156-157.

mücadelelerin sonunda, Bizans imparatorluğu Murat Suyu (Aracani) vadisinden geçen rotanın tamamıyla Van Gölü'nün Ahlat'ı da kapsayan Mervânî bölgesi dâhil hâkimiyet kurdular. Bizans İmparatoru'nun Ahlat'ı Mervânîlerin elinden almak için açık bir çaba göstermemiş olmasının nedeni; Diyâr-ı Bekr sınırında tesis edilmiş bulunan barışın ve bölgede Müslüman bir emîrlik ile aralarındaki uyumun tehlikeye atılmamasından dolayıdır. Ahlat'ın kuzeyindeki bölgelerde ise Taik'in Gürcü Prensi Kuropalates David, Malazgird'i de kapsayan toprakları kendisinden sonra imparatora devretmişti. Fakat Gürcü Prensi Kuropalates David'in oğlu ve ilk mirasçısı III. Bağrattı. Gürcü Prensi III. Bagrat 404-405/1014'te öldü, yerine oğlu Gürcü Prensi I. Giorgi geçti oda babasının hakkı olan toprakları geri istedi. Bunun üzerine 411-412/1021 yılında imparator Tiflis yakınlarına kadar geldi. Gürcü Prens Giorgi 413/1022'de Bizans imparatorluğuna babasından kalan bölgeleri terk etmek zorunda kaldı.¹⁰⁹

Gürcü Prens I. Giorgi Bizans İmparatoru II. Basileios'a karşı savaştığı sırada ise Ani'nin Ermeni hükümdarları Ioannes Simbat, Gürcü Prensi Giorgi'yi değil, II. Basileios'u destekledi. 422/1022 yılında Gürcü Prens Giorgi'nin Bizans İmparatorluğuna yenilgisinden sonra sıranın kendisine geleceğinden korkan Simbat, Trabzon'dan ilerlemeye başlayan Bizans ordusundan korktu. İmparator Basileios'u sakinleştiren Simbat kendisinin ölümünden sonra Ani'yi imparatora verileceğine dair sözünü, Ermeni Arşarunikli Katolikos Bedros'u Trabzon'a yollayarak bildirdi.¹¹⁰

Buna karşı II. Basileios da Ermeni kralının hükümdarlığını yaşadığı sürece tanıdığını bildirdi. Ani'nin Ermeni hükümdarları Ioannes Simbat 1041'de ölünce Ani'deki egemenlik çocuğu olmadı için kardeşi Aşot'un oğlu Prens II. Gagik'e geçti. Fakat Bizans imparatoru IV. Mikhael'de Simbat'ın vasiyetini imparatorluk sarayında buldu. Gürcü Prens II. Gagik'e bildirdi. Bu bildiri reddedilince Bizans orduları Ani'yi almak için ordularını hazırladı. Fakat Ani'yi ele geçiremediler. İmparator IV.

¹⁰⁹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 526-527, 535-548; Karl Maximilian Streck, "Ahlat", *İA*, I, s. 160-161; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 50-53.

¹¹⁰ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 543-545; Karl Maximilian Streck-Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", *İA*, IV, s. 320-321; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 53-56; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 159.

Mikhael ile Ani arasında müzakereler sürmekte idi. Sonrasında ise İmparator IV. Mikhael öldü. Yerine İmparator IX. Monomakhos (433-445/1042-1054) geçti. II. Gagik üzerine sefer hazırlığına devam etti. Ayrıca Şeddadî Ebû'l Esvâr'a mektup yazarak, Gürcü Prens II. Gagik'in topraklarında ilerlemesini istedi. Dvin emîrini de, II. Gagik'e vaziyeti bildirmesi için memur etti ve ele geçirilecek yerlerin ise Ebû'l Esvâr ile kendisinin hâkim olacağına garantisini verdi. İki taraftan üzerine gelen orduları gören Gürcü Prens II. Gagik şehri imparatorluğa bırakmak zorunda kaldı. Tazminat olarak Gürcü Prensi II. Gagik'e Magistros ünvanı ile birlikte Kapadokya, Charsianon (Yozgat-Yerköy) ve Lykandos'ta ki araziler verildi.¹¹¹

İmparator Şeddadî Ebû'l-Esvâr'a, ele geçirdiği toprakların idaresini vereceğini söylemesine rağmen, bu bölgeleri Ebû'l-Esvâr'dan geri almaya çalıştı. Fakat Emîr, nehrin akış yönünü değiştirerek Dvin kenti önündeki düzlüğü tamamen sular altında bıraktı ve Bizans ordusunu tuzığa düşürdü. İmparator IX. Konstantinos bir kez daha sefer emri verdi. Yenilgiye rağmen hedefte bu kez Şeddadîlerin hükümet merkezi Dvin yoktu. Daha küçük kaleler vardı. Sonuçta küçük küçük başarılar elde edilsede İmparator IX. Konstantinos batıdaki Tornikos isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı. Ebû'l-Esvâr'ın de sadakat yemininden sonra batıya yöneldi. Bundan sonra iç sıkıntılarla uğraşan imparator ülkesinin doğusunda giderek artan Türkmen akınlarına bakmak yerine iç sıkıntılarla ilgilendi. 456-457/1064 yılında geldiğinde Kars'ın (Varand) Ermeni kralı Selçuklu sultanının tabiyetini kabul etmeyerek ülkeyi Bizans imparatoruna bırakacağını bildirdi ise de Kars imparatorun eline geçmedi. Selçuklu fethi ile Selçuklu sınırlarına dâhil edildi.¹¹²

Bu dönemde Bizans imparatorluğu, Ermeni bölgelerini Abbâsî halifeliğinde çıkan sıkıntılardan dolayı hâkimiyeti altına almaya çalışmakta idi. Böylece Diyâr-ı Bekr bölgesi X. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Bizans imparatorluğu'nun Müslüman sınır komşusu oldu. Çünkü Diyâr-ı Bekr'de Bizans sağlam sur ve kaleleri ele

¹¹¹ Streck-Yinanç, "Ermeniye", s. 320-321; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 555-557, 560-567.

¹¹² Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 568-569; Streck-Yinanç, "Ermeniye", s. 322-326; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 90-91; Karl Maximilian Streck, "Dvin", *İA*, III, s. 682-683; Ripper, *Diyarbakir Mervanileri*, s. 53-56.

geçirememişti. Ayrıca Mervânî Emîrliği diğer müslüman hanedanlar gibi Bizans'a vergi vermeyi ve Bizans'ı sembolik hükümdarlığını kabul ederek kendilerini koruyabilmişti. Bizans Diyâr-ı Bekr surlarını aşmış dahi olsa Diyâr-ı Bekr halkının Hristiyan nüfus sayısı fazla olmasına rağmen hiç bir zaman halk imparatorluğa katılma eğiliminde bulunmadı. Topyekün olarak Diyâr-ı Bekr halkı Bizans'a karşı koymakta idi.¹¹³

Bizans, Mervânîler ile sınır komşusu olmakta bir beis görmüyordu. Çünkü sınırlarda barış hâkimdi. Mervânîler ile diğer komşu Müslüman hanedanlar arasındaki rekabet ve Mervânîler ile Türkmenler ve göçmen Araplar arasındaki düşmanlık düşünüldüğünde Bizans imparatorluğunun korunması ve bu dış etkenlerin Mervânîler tarafından püskürtülmesi Bizans imparatorluğu sınırlarının herhangi bir tehdit altında kalmasını engellemekte idi. Ancak Mervânîler bu göçleri veya mücahitlerin Anadolu'ya geçmelerini engelleyemezse ya Diyâr-ı Bekr'e cezalandırma amaçlı ordular yollanıyor ya da imparatorluğun güvenliğini sağlamak için sınır bölgelere el koyuyordu. Örneğin Mervânîler Türkmen lideri Salar-ı Horosan'a Bizans'a sınır olan Tell-Hum bölgesine akın yapması için serbest bırakınca, buna karşılık Frankapol (Herve) ve Urfa valisi Tavataros komutasındaki Bizans imparatorluğu ordusu Âmid'e saldırdı (454-456/1063).¹¹⁴

Diğer durumda Bizans imparatorluğu sınır bölgelerine el koyması durumu ise Ahlat'ın Romanos IV. Diogones tarafından 1071 yılında işgal edilmesi ile sağlandı. Yani bu işgalin nedeni; Mervânî Emîrliğinin Türkmenleri artık engelleyemediği gerekçesiyle idi. Ayrıca Bizans İmpartorluğu III. Romanes Argyros da Mervânî egemenliği altındaki Urfa kentinin 422/1030-1031 yılında alınmasını sınırların korunamamasına bağlamaktaydı. Sınırları ise Arap Bedevî göçerlere karşı koruyamadığı bahanesiyle ele geçirdi. Bizanslılar Urfa'ya hâkim olduklarında imparatorluğa karşı savaşan, Bedevî göçmen Araplardan müteşekkil olan askerlerin

¹¹³ Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 56-57.

¹¹⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 297-298; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 57-60; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu" s. 463; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 199.

yanında Müslümanların en başında Mervânî Emîrlîği yer almakta idi. Bizans imparatorluğu kendi sınırlarını, Arap Bedevî göçmen ve Türkmen akınları arasında koruması için Diyâr-ı Bekr Mervânî Emîrlîği ile anlaşmıştı. Böylece göçmen Bedevî Arap ve Türkmen akınları tehlikesi ile karşılaşan Bizans İmparatorluğu değil, Mervânî Emîrlîği olacaktı. Buna engel olamazlar ise ya Bizans ordusu üzerlerine gelecek ya da ellerinde ki bazı sınır mevzileri alınacaktı. Bizans imparatorlarının Bedevî Araplar ile mücadeleden özellikle kaçındığı bilinmektedir. Çünkü yaz sıcağında Araplar'ın bile su bulamadığı bir yerde su bulmak ve sıcağa dayanmak kolay değildi. Bunu Bizans İmparatoru III. Romanos Argyros defalarca Kuzey Suriye'de yenilmesi üzerine tecrübe etmişti. Bu nedenle artık yapacakları tek şeyin Müslüman sınır bölgeleri ile barışçıl ilişkiler izlenmeliydi. Bu nedenle; Bizans imparatorluğu sınırlarına yapılacak Arap Bedevî göçmen kavimlerle, mücahitlerin akınlarını, engellemek için hem kendi çıkarlarına hem de sınırda yaşayanların çıkarlarına uygun politika izleyerek diplomatik ilişkiler içinde bulunmalıydı.¹¹⁵

Yani bu düşünceye uygun olarak, Bizans imparatorluğu ile Mervânî Emîrlîği arasında göçmenlerin denetimi, sınır güvenliğinin sağlanması ve Bedevî Arap göçerlere karşı ortak hareketin kabul edilmesi her iki taraf içinde en makul çözüm olarak görülmekte idi. Bizanlılar XI. yüzyılın başlarında sadece Mervânîler ile değil, çok büyük orduları olan güçlü rakipleri Fâtîmîler ile de barışçıl ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Fakat bu yakın ilişkiler Mervânî ve Fâtîmîler için geçerli idi. Bizans valileri Haleb'teki diğer Emîrlere ve Şeddadîler ile sadece kuşkuya ve karşılıklı çıkara dayalı olarak sürdürülmekte idi.¹¹⁶

Bu dönemde el-Cezîre ve Irak bölgelerinde; Abbâsîlerin iç sıkıntılar ile boğuşması ve Büveyhîlerin ise kendi iç çatışmaları ile ilgilenmelerinden dolayıdır ki bağımsız Emîrlıklar ortaya çıkmıştır. Farklı siyasî, dini gruplar ve milliyetler ise birbirini parçalıyordu. Büveyhîler bu ortamdan faydalanıp hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalıştı. Büveyhî Adüdü'd-Devle bu bölgedeki Emîrlıkların büyük bir

¹¹⁵Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 57-60; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu" s. 463; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 199.

¹¹⁶Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 61-65.

kısmına hâkimiyetini kabul ettirdi. Bir kısmını da kendisine bağlı yönetim hakkı verdi. Fakat Büveyhî ailesi içinde iktidar kavgaları arttı. Adudü'd-Devle'nin babası Ruknü'd-Devle sadece Adudü'd-Devle'ye değil diğer oğullarına topraklarını böldü. Her ne kadar Fahrü'd-Devle ve Müeyyedü'd-Devle kardeşler Adudü'd-Devle'nin emrinde olacaklar diye belirtmişse de taht kavgalarına engel olamadı. Yani bu bölgelerde hem Sünni-Şii çatışması hemde Şiiler arası taht kavgaları ardı arkasınca geldi. Şimdi ise Adudü'd-Devle'nin oğulları iktidar peşinde ve babalarının sınırlarını genişlettiği toprakların hâkimiyetini talep etmekteydiler. Büveyhî Adudü'd-Devle'nin ölümü ile yerine oğlu Bahaü'd-Devle geçti.¹¹⁷

Büveyhî Bahaü'd-Devle zamanında ise; Irak, el-Cezîre ve el-Cibâl gibi Büveyhî topraklarında çok sayıda Emîrlik, Büveyhî güçsüzlüğünden faydalanarak bağımsız Emîrlikler kurarak sınırlarını genişletme çabasındaydı. Özellikle Diyâr-ı Bekr'de Mervânîler Diyâr-ı Rebiâ ve Irak'ın bazı bölgelerinde ise bedevî Araplar olan Ukaylîler bulunuyordu. Güney Irak'ta ki Batıha'da Muhaddabü'd-Devle hanedanı, Batı Irak'ta ise Beni Hafaca bulunuyordu. Beni Esed'lerden Beni Mezîd Irak'ın Fırat Bölgesini, Beni Dübeys ise Huzistan sınırındaki bölgeyi hâkimiyetinde tutuyordu. el-Cibâl de ise Hilvan'da 380/990-911 den itibaren Annazî¹¹⁸ Emîrliği kurulmaya başlanmıştı. 398/1007-1008'den itibaren İsfahan ve Hamedan'da da Deylemî Emîrlikleri kurulacaktı. Büveyhî Adudü'd-Devle tarafından egemenliğine son verilen Hasnavî hanedanı da yeniden bağımsızlığını elde edecektir. Aynı şekilde el-Cezîre'nin Halep Emîrliğine bırakılan kısmında da Arap Numeyrîleri 380/990-991 bağımsızlıklarını ilan etti.¹¹⁹

Bu emîrlikler çoğunlukla Büveyhî hükümdarlarının ve Abbâsî halifesinin sembolik hükümrancılığını tanıyan Mervânî Emîrliği ise politikasını Bizans İmparatorluğu'na göre düzenlemekteydiler. el-Cezîre ve Irak'ın Bedevî hanedanları

¹¹⁷ Büveyhî hükümdarı (978-983). Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özeydın, "Adudüdevle", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 392-393; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 61-77.

¹¹⁸ İran-İrak sınırındaki bölgede 991-1117 yılları arasında hüküm süren bir İslâm hanedanı. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özeydın, "Annaziler", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 215-216

¹¹⁹ Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 77-80; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 127-128.

ise Kahire'deki Fâtîmî halifesine sempati duyuyorlardı. Yani bu dönemde ya Büveyhî ya Fâtîmî yada Abbâsî halifeleri hutbelerde ve paralarda belirtilmekteydi.¹²⁰

Irak, el-Cezîre ve el-Cibâl'deki Emîrliklerin aynı anda tekrar bağımsızlık mücadelesine girişmeleri Bağdad'daki yöneticileri bu bağımsız olmak isteyen vassalların hâkimiyet mücadelelerini tanımaya zorladı. Böylelikle Bağdad'daki Büveyhî iktidarını tehlikeye atmak üzere olan emîre karşı sınırlı olan askerî güçleri bir araya getirecekti. Irak Büveyhîlerinin başlangıçta Bâd b. Dûstek'i en büyük tehdit olarak görüyordu. Çünkü Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebiâ'dan Musul'a kadar olan bölgeyi kısa sürede ele geçirmişlerdi. Ayrıca Bağdadlı Büveyhîler tek tek mahallî beylerini de daha büyük iktidar sahiplerine karşı destekliyordu. Böylece emîrliklerin güneye inmelerinin önüne geçmek için bir başka bağımsız Musul merkezli Arap Ukaylîlerin güçlenmesine izin verdiler. Fakat mücadeleyi bırakmayan Büveyhîler Bâd b. Dûstek üzerine defalarca birlik yolladı. 375/985 yılında Bâd b. Dûstek Musul'da bulunduğu sırada Büveyhîlerin bir kez daha birlikleri ile üzerine geldiğinin haberini alan Bâd b. Dûstek'i bu kez onlarla anlaşarak Diyâr-ı Bekr ve Van Gölü Havzası'nın kuzey kısımlarındaki şehirlerin sahibi oldu.¹²¹

Hamdânîlerin bu sırada Musul'u ele geçirmeye çalışması üzerine Bâd b. Dûstek, Beşneviyye Emîrliklerinin yardımı ile Musul'u itaat altına almaya çalışmakta idi. Fakat Musul'u itaat altına almaya çalıştığı sırada Beled bölgesinde Hamdânî-Ukaylî ordusunun ani baskısına maruz kaldı. Bâd b. Dûstek bu baskından kaçarken düşerek ağır yaralandı ve savaş meydanında bırakıldı. Bâd b. Dûstek'i tanıyan Hamdânî askerleri kellesini gövdesinden ayırdı (380/990).¹²²

Bunun üzerine Bâd b. Dûstek'in kız kardeşi ile evli olan Mervân oğlu Ebû Ali Hasan yanındakiler ile birlikte Hısn-ı Keyfa gitti. Bâd b. Dûstek'in eşi ile evlenerek şehre hâkim oldu. İdareyi ise Mem isminde birine bıraktı. Fakat halk Ebû Ali

¹²⁰ Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 77-80; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 127-128.

¹²¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 179-180; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 84-86; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.127.

¹²² İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 74-75; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 180-181; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 129.

Hasan'ın yönetiminden memnun değildi. Bunu askerlerine saldırarak belli ediyorlardı. Çünkü halk Hamdânî yönetimini istemekteydi. Meyyâfârikîn'de adet kabul edilen at ile girişin yasak olduğu Bez Çarşısına Ebû Ali Hasan'ın kuzeninin at sırtında girmesi halkın Mervânî yönetimine kızgınlığını daha da artırdı. Özellikle atının çarşıda yaptığı pisliği Emîrin kuzenine halkın zorla temizletmesi Ebû Ali Hasan'ı çileden çıkartmaya yetti. İdareci Mem'e Ebû Ali Hasan b. Mervân durumu bildirdi Mem acele etmemesi gerektiğini Bayrama kadar halka zaman vermesini sonra şehrin kapılarını kapatıp istediğini yapmasını tavsiye etti.¹²³

Halk Bayram namazı için şehir dışına çıkınca Ebû Ali Hasan şehrin kapılarını kapattı ve kendisi halkın beklemesine rağmen namaza gitmedi. Şehrin sözü geçen kişisi olan Muhammed b. Ebû Sakr surun üstünde oturuyordu. Çıkınca Ebû Ali Hasan, Hamdânîlerin yaptıkları saraydan surun üstüne çıkıp adamları yakaladı. Muhammed b. Ebû Sakr'ı surdan aşağıya attı. Diğer askerlerde etkisiz hâle getirildi. Ebû Ali Hasan'ın askerleri çarşuyu yağma ettiler. Ebû Ali Hasan sadece güvendiği, inandığı kişileri şehre geri aldı. Şehre almadığı şehir halkı civar köylere dağıldı. Bu olaydan sonra halk hiçbir şekilde Emîre muhalif olmadı ve Mervânî idaresini benimsemek zorunda kaldı. Bâd b. Dûstek'inin vefat edene kadar ki hâkim olduğu coğrafya ise sürekli işgallere uğradı. Malazgird'e Gürcü David hâkim olurken Musul ve Diyâr-ı Bekr'in Âmid kentine ise Hamdânîler kuşatma altında tutumakta idiler. Hamdânîler ile mücadeleye girişen Ebû Ali Hasan başarılı oldu ve Diyâr-ı Bekr hâkimiyetini kesinleştirdi (381/991-992).¹²⁴

Bu sırada İmparator II. Basileios'da Bâd b. Dûstek'in vefatı ile Malazgird, Ahlat, Erciş ve Muradiye (Bargiriyi) işgal ettiysede (382-383/992-993) bölgedeki Müslümanları birleştiren Ebû Ali Hasan mücadele için hazırlıklara başlayarak İmparator II. Basileios'u 10 yıllık ateşkes antlaşması yapmaya zorunlu bıraktı.

¹²³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 77; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 65; Abdulgani Fahri Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, (Nşr. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Arştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 28; Zettersteen, "Mervaniler", s. 781; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 36; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 129-130.

¹²⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, Çev. s. 77; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 65-66; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 129-130.

Bunun üzerine Bizans imparatorluğu ele geçirdiği yerleri geri verdi. Dolaylı da olsa Mervânîler Van Gölü Havzasında Bizans imparatorluğu hâkimiyeti altına girdiler.¹²⁵

Bizans imparatorluğu ile saldırmazlık antlaşması yapan Ebû Ali Hasan dış tehditlere karşı da kendini bu antlaşma ile koruma altına alarak Meyyâfârikîn'e hâkim olarak başkent ilan etti. Fakat Âmid'e giderken Âmidliler tarafından Ebû Ali Hasan öldürüldü. Yerine ise Mümehhidü'd-Devle Ebû Mansûr Said geçti (387/997). Ebû Ali Hasan'ın öldürülmesinin nedeni ise; Ebû Ali Hasan adamlarını Haleb'e kendine gelin getirmeye göndermişti. Meyyâfârikîn'deki işleri de veziri Mem'e devrederek şehirden ayrıldı. Yanında Mem'in oğlu Şerve kendi kardeşleri ve askerleri ile birlikte Âmid'e doğru yola çıktı. Gece yağmur ve çamurdan dolayı Hani şehrinde konakladılar. O arada Emîrin kardeşi Ebû Nasr; "*Allah beni hükümdar yaparsa, halkın rahat geçmesi için buraya köprü yaptırırım*" dedi.¹²⁶

Ertesi gün ise suyun kabarması ve çamurdan dolayı zorlanarak Tell-Alevi'ye geldiler. Burada ise Âmid'in ileri gelen ve saygı duyulan kişisi olan Abdülber emîri ziyarete geldi. Şerve ise Ebû Ali Hasan'dan nefret eden kardeşi Ebû Nasr'ı seven biri idi. Bu yüzden Abdülber'i yalnız yakaladı ve "*Emîr'in sana gösterdiği yakınlığa kanma. Çünkü o bu yakınlığı sizleri kandırmak için yapıyor. Onun tek amacı size darbe vurmaktır o yüzden Âmid'e geliyor, Meyyâfârikîn halkına neler yaptığını unutmayın*" dedi. Abdülber bu sözleri kabul etmedi. Bizler Ebû Ali Hasan'ın

¹²⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 77; ; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 82; Koca, "Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 327; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 181-182; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 35; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.130-131; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 171-172; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 66-69; Ünal, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 46-48.

¹²⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 88- 91,101-104; ; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 66; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-189; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 68-73; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 29; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-183; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 36; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 132; Ünal, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi" , s. 49-50; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 19-20.

kölesiyiz onun emri ne ise ona uyarız dedi ve Emîrden izin alıp şehre giriş merasimleri ile ilgileneceğini söyleyerek oradan ayrıldı.¹²⁷

Fakat Şerve'nin sözleri kafasını kurcalıyordu. Abdülberr şehre geldiğinde olanları şehrin ileri gelenlerine anlattı. Şehrin ileri gelenleri ise “*Biz sen ne dersin onu yaparız*” dediler. Bunun üzerine Abdülberr “Âmid'e giriş yapıldığında ben Ebû Ali Hasan üzerine altın serptiğim sırada sizlerde kılıçla onun hayatına son vererek işini bitirirsiniz” dedi. Ebû Ali Hasan şehre girdi. Kapı dar olduğu için tek sıra hâlinde giriş yapmak zorunda kaldılar. Ebû Ali Hasan içeri girdiği an plan uygulandı. Emîrle birlikte içeri giren askerler de kılıçtan geçirildi ve kapılar kapatıldı. Birçok askerler ile birlikte Şerve ise dışarıda kalmıştı. Surlardan atılan cesed ile birlikte Meyyâfarikîn'e döndü. Vezir Mem Ebû Mansûr Said'i Mümehhidü'd-Devle lakabı ile Emîr ilan etti. Bununla birlikte Diyâr-ı Bekr şehrini Abdülberr idare etti. Ebû Mansûr Said'e tâbîyetini bildirdi. Fakat daha sonra kayınpederi Tahir b. Dimne'yi Emîr ilan etti. Askerleri ve halkı ona teslim ederek halkın eksikliklerini tamamlama ile uğraştı. Birgün kayınpederinin verdiği ziyafete katılan Abdülberr orada kayınpederi tarafından öldürüldü. Kayınpederinin kızının yanında oturan Abdülberr'i öldürmesinin nedeni ise Abdülberr'in Şerve ile işbirliği yapması ve Ebû Mansûr Said'e itaat etmesi idi. Bu işbirliğini anlayan Tahir b. Dimne kendisine suikast yapılmadan önce davranarak ve damadını öldürme teşebbüsünde bulundu. Şimdi kendisi Şerve ile irtibata geçti ve Emîrin kendisini Âmid valisi ilan etmesini istedi ve bu istek kabul edildi.¹²⁸

Ebû Mansûr Said ise (400-401/1010) yılında vezir Şerve ve oğlu İbn Felyus'un planladığı girişim ile öldürüldü. Fakat bu sırada bu planı asıl yapan ve Şerve'yi de

¹²⁷ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 88- 91,101-104; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-189; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 68-73; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-183; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 132; Ünalın, “Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi”, s. 49-50; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 20.

¹²⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 88- 91,101-104; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 66; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-189; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 68-73; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-183; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 132; Ünalın, “Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi”, s. 49-50; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfarikîn*, s. 126-127; Tokuş, *Hamdaniler*, s. 54-55.

buna dâhil eden Şerve'nin Sahibu's şurta (Emniyet teşkilatı)'nın başına getirdiği en sevdiği oğlu İbni Felyus idi. İbni Felyus'un bu suikast planını yapması ve babasını dâhil etmesinin nedeni Ebû Mansûr Said tarafından sevilmediğinin bilinmesi idi. Bu gün Ebû Mansûr Said'i kendisi öldürmez ise kendinin babasına rağmen öldürüleceğini bilmesi idi. Babası, Emîri Hettâh kalesine eğlenceye götürdü. Ona içki içirerek kendinden geçmesini sağladı. İbn Felyus Hettâh kalesinde eğlenceden kalkan Ebû Mansûr Said'in yatak odasına girdi. Ebû Mansûr Said niye geldiğini sordu? O da "birşeye ihtiyacınız varmı, diye geldim" dedi. Ebû Mansûr Said odasından çıkmasını istedi. İbn Felyus odadan çıkmayınca Ebû Mansûr Said İbn Felyus'a içkili olduğu hâlde saldırdı. O esnada kılıcını veziri Şerve'den istedi. Kendisinde o sırada İbn Felyus'un üzerinde idi. Fakat Şerve kılıcı getirdi oğlu İbn Felyus'un üzerinde olan Ebû Mansûr Said'e vermeyip onu sırtından bıçaklayarak onu öldürdü. Ebû Mansûr Said ölmeden önce Şerve'ye "Ah Şerve, sen İbn Felyus'un kinine uydun; vallahi sen bundan sonra iflâh olmazsın" dedi.¹²⁹

Gürcü kralı David Mervânîlerin bu sıkıntılı döneminde Apahunik bölgesini ellerinde tutmakla kalmadı, bu bölgenin kuzey kısımlarında da Malazgird, Erciş, Valaşkert'de hâkimiyet tesis etmeye çalıştı. Bu arada Mümehhidüdevle Ebû Mansûr Said döneminde de Ahlat kuşatma altına alındı.¹³⁰

Ebû Mansûr Said'in ölümünden sonra Şerve Meyyâfârikîn'e oğlu İbn Felyus ile geçti. Birlikte oranın halkı ve askerlerini hâkimiyetleri altına alarak hazineyi ele geçirdiler. Daha sonrada diğer kaleleri ele geçirdiler. Bir tek Erzen ele geçirilmemişti. Burada İsfahanlı Hoca Ebû'l-Kasım valilik yapıyordu. Son iki hükümdar boyunca da görevini devam ettirmiş. Halkın sevgisini kazanmaya mazhar

¹²⁹ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 88- 91,101-104; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 66 (İbn Felyus'un Şerve'nin oğlu değil kölesi olduğu şeklinde geçmektedir.); Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-189; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 68-73; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-183; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.132; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 49-50.

¹³⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 88- 91,101-104; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-189; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 68-73; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 182-183; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 132. Ünalın,"Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 49-50.

olan biri idi. Şerve birliklerini Erzen'e yolladı. Fakat İsfahanlı Hoca Ebû'l-Kasım bu sırada Emîr Mümehhidü'd-Devle Ebû Mansûr Said'den sonra yerine gelmesi için Ebû Nâsr'a haber yolladı ve onu çağırıp ona bağlı kalacağına dair yemin ederek onun emrinde olduğunu halkın huzurunda duyurdu. Bundan sonra da Şerve ile mücadeleye devam etti. İsfahanlı Hoca Ebû'l-Kasım'ın Ebû Mansûr Said'i öldüren Şerve'yi yenerek Meyyâfârîkîn'e hâkim olmaya çalışsada ilk iki teşebbüsü olumsuz sonuçlandı. Üçüncü teşebbüsünde ise yanına çağırdığı ve bağlılık yemini ederek Emîr ilan edilen Ebû Nâsr kuşatmayı şiddetlendirdi. Şerve ve oğlu İbn Felyus artık köşeye sıkışmıştı. İbn Felyus Rum kralından yardım istemeyi babasına teklif etti. Babası Şerve bu teklifi kabul etti ise de halk büyük tepki gösterdi. Bu sırada Şerve dostu Âmid hâkimi İbn Dimne'den bütün hazinelerini emanet alması için birini yollamasını istedi. Kendisi de tüm hazinesini hazırlayarak Âmid hâkimi İbn Dimne'nin yolladığı kişilere teslim ederek kendini garantiye aldı. Şehir halkı ise bütün bu kötülüklerin sorumlusu olarak İbn Felyus'u bilinmekteydi. Halk bu nedenle namaza gelen İbn Felyus'u saraya kadar kovaladı. Şerve'den oğlunu istediler. Şerve oğlunu halka teslim etmeyerek askerlerine halka ok atmaları talimatını verdi şehir halkı Şerve ve askerleri ile mücadeleye girdi. Bu mücadele sonunda İbn Felyus öldürüldü. Saray malları yağma edilerek şehir halkı başarı sağladı.¹³¹

Şerve ise şehrin ileri gelenlerinden onu affetmelerini talep etti. Bunun üzerine de onlar Ebû Nâsr ile kendisi arasında arabuluculuk yapacaklarını söylediler ve Ebû Nâsr'ı davet ettiler. Ebû Nâsr şehre yakın bir yere geldi. Şerve'nin kendisine teslim edilmesini istedi. Halk, biz ona söz verdik aman dileyeni sana vемeyiz, dedi. Bunun üzerine Ebû Nâsr şehri kuşatma altına aldı. Halkda bu sırada ikiye bölünmüş idi. Şehri koruması için bezciler çarşısının önde gelen kişisi olan Ebû'l Hasan Ahmed b. Vasîf el-Bezzaz'ın aşireti ve gücü olduğundan mütevellid şehir halkı başa getirmişti. Fakat Ebû Nâsr ciddi anlamda şehir halkı ile çarpışınca Ebû'l Hasan Ahmed bin

¹³¹İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farîkî*, s. 107-115, 117-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 67 (İbn Felyus'un Şerve'nin oğlu değil kölesi olduğu şeklinde geçmektedir.) Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 189-195; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 75-78; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 36; Ünalın, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 50-51; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.132-133.

Vasîf el-Bezzaz için ciddiyetini kavrayarak başının sonrasında Emîr ile sıkıntıya düşmemesi için İsfahanlı Hoca Ebû'l-Kasım'dan aman diledi ve şehir halkını camide şehri ve Şerve'yi teslim etmek için ikna etti. Bunun üzerine şehir halkı kimsenin cezalandırılmaması ve Şerve'nin affı karşılığında kapıları açtı (401/1011).¹³²

Emîr bir süre sonra ise Şerve'yi kardeşini öldürdüğü gerekçesi ile astı. Âmid hâkimi İbn Dimne ise tâbîyetini bildirdi ve başarılarından dolayı Ebû Nâsr Ahmed'i Âmid hâkimi İbn Dimne, Irak Büveyhî hükümdarı Sultanü'd-Devle, Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh, Fâtîmî halifesi el-Hâkim Billâh bir de Bizans İmparatoru elçisi tebrik etmişti. Ayrıca Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh Nasru'd-Devle, Fâtîmî halifesi ise İzzedü'd-Devle unvanlarını vermiştir (403/1013).¹³³

Dengeler bu kadar hassas iken Mervânî Emîrliğinin çöküşünün temelini hazırlayan nedene bakacak olursak; Selçukluların Mervânî bölgelerine olan ilerleyişini düşünebiliriz. Azerbaycan el-Cibâl ve Irak'taki, Deylemlî ve Arap hanedanlarının iktidarına son verilmesi ve Selçuklu sultanlarınca Bizans imparatorluğunun Anadolu'dan, Mısırlıların da Suriye'den çıkarılması sonucunda, el-Cezîre'deki emîrlıklar bir zamanlar bölgede çakışan çıkarların yarattığı iktidar boşluğundan yararlanamaz oldular. Böylece Türkmenlerin/Oğuzların hâkimiyetini 441/1049-1050 yıllarında Mervânî Emîrliği tanımak zorunda kalacaktı. Daha sonra ise Ukaylîler ile birlikte tamamen Selçuklu hâkimiyeti içine girdiler. Önceleri Selçuklular bir vali aracılığıyla Mervânîleri yönetirlerken 478/1085 yılında ise Diyâr-ı Bekr halkının direncini kırıp Mervânî Emîrini de tahtan indirmişlerdir.¹³⁴

¹³² İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 107-115, 117-119; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 67; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 189-195; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 75-78; Ünal, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 50-51; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.132-133.

¹³³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, Çev. s. 107-115, 117-119; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 30; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 189-195; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 75-78; Ünal, "Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girişi", s. 50-51; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 132-133.

¹³⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 217; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 86-87.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU-MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ

A. Tuğrul Beg Dönemi (429-456/1038-1063)

1. Irak Oğuzları (Yabgulu, Nâvekiyye Türkmenleri)'nin Diyâr-ı Bekr Bölgesindeki Faaliyetleri

416/1025 yılında Gazne Sultanı Mahmûd, Selçuklu Oğuzlarının yayılmasından korktuğu için Karahanlılar ile yaptığı anlaşma gereği Arslan Yabgu'yu Semerkant'a ziyafete çağırarak suretiyle yakalayarak Kalincar kalesine hapsetti. Daha sonra Yabgulu Türkmenlere Sultan Mahmûd saldırarak, onları Horasan'a sürdü. Bu Türkmenler, Sâmânîler döneminde Horasan'a gelen Türkmenler ile birleşerek Tus valisi Arslan Câzib'i yendiler. Horasan'ın Türkmenler tarafından karıştırıldığı duyan Sultan Mahmûd 419/1028 yılında Horasan'a gelerek karışıklığı giderip düzeni tesis etti. Sultan Mahmûd baskısı artınca Türkmenlerin bir kısmı Harezm'deki Barhal Dağlarına ve Dihistan'a yönelirken diğer bir kısım Türkmenler ise Azerbaycan'a geçtiler. Bu yer değişikliğinin diğer nedeni ise Azerbaycan'da mahallî Emîrlıkların savaştı Türkmenlere ihtiyacı duyması idi.¹³⁵

Yabgulu Türkmenleri (419-420/1028-1029) yılından sonra ise Azerbaycan Ebû Mansûr Vehsûdân b. Muhammed'in hâkimiyetinde Doğu Anadolu'ya akınlar yapmaya başladı. Savaşçı özellikleri ileri seviyede olan Türkmenler kısa sürede Ermeni, Bizans kentleri ile Diyâr-ı Bekr'e kadar yayılmayı başardılar. Azerbaycan'a geçen bu Yabgulu Türkmenleri'nin Doğu Anadolu'ya yaptıkları bu akınlar Çağrı Beg'in keşif gezisinden sonra ilk askerî hareket olarak adlandırılmaktadır.¹³⁶

Bu sırada Mervânî Emîri Nasru'd-Devle, hem Van Gölü Havzasının doğusunda Selçuklu Türkmen akınları ile uğraşmakta hem de Diyâr-ı Bekr hâkimi Müslümanlar

¹³⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 120-130,152-153; Ali Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 58; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 88-89; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 160.

¹³⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 130; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 160- 161.

ile Urfa'yı geri almaya çalışmakta idi. Fakat Urfa fethi başarılı olamadı (422/1031). Vaspuragan valisi Konstantinos Kabasilos ise Bargiri-Muradiye'yi Azerbaycan emîrinin yiğeni Ebûl Heyca b. Rebî'üd-Devle'nin elinden almışdı.¹³⁷

Bargiri/Muradiye'nin elden çıkması Azerbaycan Emîrinin daha fazla Yabgulu/Irak Oğuzlar/Nâvekiyye/Yavgiyye vb. Türkmen savaşçı ihtiyacını ortaya çıkardı. Yani; Göktaş, Boğa, Mansûr, Dâna, Yağmur, Kızıl ve diğer Beglerin emrinde olan Oğuzların Azerbaycan'a girmesine izin verdi (427/1035-1036). Asker sayısının artması ile Azerbaycan Emîri Bargiri/Muradiye'yi geri almayı başardı ve Bizans'ı bozguna uğrattı. Böylece Azerbaycan'dan el-Cezîre'ye giden ticaret yolu güvence altına alındı.¹³⁸

427/1036 yılında ise Sason bölgesindeki Ermenilerin hac kervanlarına saldırması sonucu Mervânî Emîri Nasru'd-Devle tarafından alınmak istendiye de dağlık bölge ve kalelerin çokluğundan dolayı vazgeçildi. Bundan sonra Azerbaycan Emîri Ebû Mansûr Vehsûdân b. Muhammed ile yiğeni Ebûl Heyca b. Rebî'üd-Devle'nin arası açılınca Azerbaycan Emîri Irak Oğuzlarını yanına alarak yiğenini bertaraf etmek istedi. Fakat başarılı olamadı. Çünkü, Irak Oğuzları itaatsizce tavır sergilemenin yanında yağma, tahrip hareketlerinde bulundular. Maraga kentini zaptedip cami dahi yaktılar. Bu durum karşısında Azerbaycan Emîri Vehsûdân b. Muhammed yiğeni ile Irak Oğuzları'na karşı anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu ittifaktan sonra Irak Oğuzları'nın büyük çoğunluğuda Irak-ı Acem'e geçtiler.¹³⁹

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 335; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s.160; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 82-84; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 128-129; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 162-163; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Melisa Matbacılık, İstanbul 2016, s. 360-361.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 131; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 297-298; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s.160; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 82-84; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn* s. 128-129; Taşcı, Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 360-361.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 295; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 100-102; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 33-34; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 4-5; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 215-216; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 582-585; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 453; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından

Irak-ı Acem'e giden Irak Oğuzları Mikailoğlu Selçukluların ve onlara Horasan'da dâhil olan Türkmenlerin Gaznelilere karşı başarılarını görmeleri onların daha da hırslanmasına neden oldu. Bunun üzerine Azerbaycan Emîri Vehsûdân b. Muhammed bir ziyafette Oğuz Beglerinden bazılarını öldürdü. Kaçabilen Oğuzlar ise Musul'a bağlı olan Hakkâriyye (Çölemerik) göç ettiler. Fakat burada yaşayan Emîrlere ile Oğuzlar mücadeleye tutuştu. İlk önce Oğuzlar buradaki Emîrlere yeni, mallarına el koydu ve peşlerinden takibe başladı. Fakat Emîrlere Oğuzları dağlara ve dar geçitlere ilerletmesi sonucu Emîrlere Oğuzlara büyük yenilgi yaşattılar. Oğuzların Emîrlere aldıkları ganimetleri ve esirleri geri aldılar. Büyük insan kaybına uğrayan Oğuzların zor durumda olduğunu öğrenen Ebû'l-Heyca ise kalan Oğuzları yok etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bu sırada Rey'deki Oğuz Begi Kızıl öldü. Sultan Tuğrul Beg bu haber üzerine İbrahim Yınal'ı Rey'e gönderdi. Rey'deki Oğuzlar ise İbrahim Yınal'ın geldiği haberini alınca el-Cibâl bölgesinden ayrılarak (433/1041-1042) Diyâr-ı Bekr ve Musul'a doğru ilerlediler. Irak Oğuzları'nın yağma ve ganimet toplama faaliyetleri devam etti.¹⁴⁰

2. Tuğrul Beg'in Doğu Anadolu Seferi

Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg başkenti Hamedan olmak üzere kendine ayrı bağımsız saha oluşturan kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırarak merkeziyetçi devlet anlayışını sağlamlaştırdı. Anadolu seferine çıktı. Ayrıca Bizans İmparatoru ile yapılan antlaşmada tam bir anlaşma olmamasından dolayı Bizans'ın Anadolu'ya asker sevkياتından dolayı bu sefere ihtiyaç duyuldu. Tuğrul Beg 446/1054 yılında ordusuyla Van Gölü'nün Kuzeydoğusu'ndaki bugünkü Bargiri/Muradiye'yi sonra da

Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 543; Richard G. Hovannısiyan, "Ermeni Van/Vasपुरagan", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, (Serdar Aksoy, Sema Baraç, Nazım Hikmet Richard Dikbaş, Artun Gebenlioğlu, Nazan Maksudyan, Lora Sarı, Solina Silahlı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 8; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 32; Taşçı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askeri ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)", s. 543; Taşçı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 69-70.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 134- 137; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 296; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 202; Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 89-90; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 164-165.

Erciş'i feth etti. Malazgird önlerine gelip karargah kurdu. Sağlam surları olan Malazgird kalesi önlerine gelen Selçuklu sultanı Tuğrul Beg kaleyi kuşattı. Kale Bizans kumandanı Vasil tarafından savunuluyordu. Bizans kumandanı Vasil Selçuklu ordusu dinlendiği sırada hile ile büyük mancınığa Norman fedaisini yaklaştırıp göğsünde sakladığı Kükürt-petrol karışımı olan maddeyi fırlattı ve mancınıkın alev almasını sağladı. Buna rağmen kuşatma devam ettiysede kalenin iyi savunulması, surlarının sağlamlığı nedenleri ile Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Kars'a doğru ilerlemeye başlayan Selçuklu sultanı Tuğrul Beg şehri bir süre kuşattıktan sonra Pasin Ovasından geçerek Erzurum'dan Ümüği'ye doğru ilerledi. Kuzeydoğu hareketini böylece tamamlamış oldu. Bu bölgelerde hiçbir Bizans kuvveti Selçuklu karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Bu yüzden Selçuklu sultanı Tuğrul Beg tekrar güneye inerek Malazgird kalesini kuşatmaya girişti. Fakat kış mevsiminin gelmesi üzerine fetihlere baharda devam etmek üzere kuşatmayı kaldırdı. Yolu üzerindeki Adilcevaz'ı feth eden Selçuklu sultanı Tuğrul Beg elde ettiği ganimetler ile Anadolu'dan ayrıldı.¹⁴¹

Selçuklu vassalı olan Erran valisi Ebû'l Esvâr 1055-1056 yılında Türkmen kuvvetlerin yardımı ile Ani ve civarını yağmalayarak Anadolu'daki akınlara devam etti. Fakat Bizans İmparatoru IX. Konstaninos Monomakhos'un gönderdiği general Nikephoros Dubeyl/Debîl ve Gence¹⁴² yörelerine kadar ilerleyen Selçuklu vassalı Erran valisi Ebû'l Esvâr'ı yendi. Ancak Bizans hâkimiyetine girmesi şartı ile anlaşma imzalandı. Sultan Tuğrul Beg bu sırada devlet içindeki sıkıntılar ile uğraştığı için Anadolu fetih hareketini kendisi yerine yönetmesi için Selçuklu hanedan

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 454-455; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 100-102; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 33-34; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 4-5; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 215-216; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 582-585; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 453; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 543; Hovannısiyan, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, s. 8; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd Çukuru*, s. 92; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 32; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)", s. 543; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 69-70.

¹⁴² Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bakü'den sonra ikinci büyük şehri. Tafsilat için bakınız. Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, 14, İstanbul 1996, s. 17-20

soyundan ve Türkmen Beglerinden kuvvetler görevlendirdi. Özellikle Azerbaycan ve Anadolu sınır boylarına gelen Çağrı Beg oğlu Yakutî, Anadolu'ya akınlar yapmaya başladı. Yakutî'nin Emîri olan Sunduk (Sabuk-Saltuk) 448-449/1057 yılında bizzat Anadolu akınlarında bulundu. Bu sırada Anadoludaki Rumeli ve Makedonya kuvvetleri komutanlığına atanan general Nikephoros Bryennios tüm çabalarına rağmen Sunduk'un ilerleyişini durduramadı. Sabuk dışında Yakutî'nin sevk ettiği Selçuklu birliklerinin ilk kolu Kars ve Ani kalelerini kuşattıysada başarılı olamayarak Pasinler Ovasına inerek Ügümi'yi fethetti. İkinci kolu ise Selçuklu birliği Malazgird ve Muş taraflarına doğru ilerledi. Üçüncü kolu ise Azerbaycan ve Erran'dan Anadolu sınırlarını aşarak Erzurum, Erzincan, Kemah'a kadar ilerleyip bu bölgeleri ele geçirmekle kalmadı. Harput bölgesinde de akınlarda bulundu. Bu Selçuklu birliklerinden bir kol ise Çoruh ve Kelkit vadisinden ilerleyerek Şebinkarahisar'ı (Şarki Karahisar) ele geçirdi. Üç bin kişilik bir kuvvetin başında bulunan Dinar ise Fırat Irmağı yönünde hareketle Malatya'ya ulaştı ve Bizans kuvvetlerini yenerek şehri fethetti (450/1058).¹⁴³

Selçuklu kuvvetleri bu tarihten sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a döndüler. Dönüş sırasında da Bizans kent ve kalelerini tahrip ettiler. 451/1059 yılından sonra Selçuklu sultanı Tuğrul Beg'in emri ile Anadolu'ya Selçuklu akınları yeniden başladı. Çağrı Beg'in oğlu Yakutî ile birlikte Horasan Sâlârı, Kapar, Kıcacıç, Sabuk gibi Selçuklu Emîrleri ile Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu topraklarına giriş yapıldı. Horasan Sâlârı Urfa'yı kuşattıysa da Antakya dükü Haçatur'un savunmasından dolayı alamadı. Sunduk ise Sivas üzerine yürüdü. Burada Bizans kumandanları Atom ve Ebû Selh ile karşı karşıya geldiyse de bu kumandanlar

¹⁴³ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 35-38; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 5-6; Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, s. 160-161; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 217; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 543; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 584-586; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 192-196; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 70-71.

kaçınca şehri ve ganimetleri mücadele etmeden ele geçirdi. Sivas bir hafta ellerinde kaldı. Birçok esir ele geçirildi.¹⁴⁴

Bu bölgede ki akınlar 453/1061'e kadar devam etti. Bizans İmparatoru Konstantinos Dukas başta Sivas ve Malatya olmak üzere bazı Bizans kentlerindeki kale surlarını onarmak dışında birşey yapamadı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg 454/1062 yılında Azerbaycan ve Erran'a gelip bu bölgeleri yeniden kendisine tâbî kıldıktan sonra Anadolu hareketini denetleyip Irak'a geçti. Anadolu akınlarının devam etmesi için Yakutî'yi yeniden görevlendirdi. Yakutî, Horasan Sâlârı, İsulî, adlı emîrleri ile Anadolu'ya girip Ergani'nin kuzeyindeki Bagin, Tell-hum, Ergani'yi istila faaliyetlerinde bulunduktan sonra Selçuklu vassalı Diyâr-ı Bekr Emîri Nâsr ile birlikte Dicle ve Fırat ırmakları havzalarına da akınlarda bulundu. Bu sırada İmparator Dukas akınları durdurmak için Normandiyalı general Herve ile Urfa valisi Tavdanos'u görevlendirdi. Fakat Selçuklu birlikleri Azerbaycan'daki üstlerine döndükleri için herhangi bir çatışma olmadı. Bu iki Bizans generali Mervânî Emîr Nâsr'ın Türk kuvvetlerinden de yardım alıp savunduğu Âmid'i kuşattıysa da başarılı olamadı. Sonuç itibariyle; Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg gerek devlet içinde ortaya çıkan İbrahim Yınal ve Kutalmış isyanlarından dolayı gerekse Bağdad Abbâsî halifeliğindeki Arslan Besasirî isyanı ile uğraşmaktan Anadolu'nun fethi ile kendisi ilgilenemedi. Bu iş için Yakutî ve Emîrlerini görevlendirdi. Fakat yapılan askerî hareketler genellikle akın ve istila faaliyetlerinden ibaret oldu.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 113-114; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.35-38; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 217-218; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 5-6; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 543; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 593-594; Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, s. 8; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 192-196.

¹⁴⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 35-38; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 218-219; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 5-6; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 684-685; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 111-112,463; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarih*, s. 594-595; Taşcı, "Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Anadolu'ya Yapılan Selçuklu/Türkmen Akınları Maraş'ın Siyasî Durumuna Etkisi", s. 87; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 192-196.

3. Tuğrul Beg Dönemi Mervânî İç Meseleleri

XI. yüzyıl boyunca Oğuzlar özellikle Azerbaycan'ı Anadolu'ya yaptıkları keşif ve ganimet seferlerinde çıkış noktası hâline getirdi. Van Gölü Havzasından da Anadolu'ya giriş yapmaktaydılar. Sultan Tuğrul Beg 442/1048'de Mervânîlere elçi yollayarak tâbîyetini bildirmesini istedi. Mervânîler Selçuklulardan gelen elçiyi çok iyi ağırlayarak hediyeler ile hatta Roma asilzadesini bile hediye olarak yolladılar. Bu Roma asilzadesine 30.000 dinar verilmesine rağmen iade edilmemişti. Şimdi ise Tuğrul Beg'e tâbîyet ıspatı olarak hediye ediliyordu. Selçuklu Sultanı'nın bu hediyeleri kabul etmesi Mervânîleri mutlu etti. Şimdi resmen Selçuklu vassalı olmuşlardı. Gence'deki Şeddâdîleri 446/1054-1055'te¹⁴⁶ hâkimiyeti altına aldı. 1075'te ise Şeddâdî hâkimiyeti tamamen son bulacaktı.¹⁴⁷

Diğer hanedanlardan Ramadîler'in (345/956-957) başkent Tebriz'i dahi Selçuklular eline geçti. Selçuklular 373/983-984'te de Azerbaycan'ın büyük kısmına sahip oldu. Fakat Tebriz ve Ramadîler vergiye bağlanmış olsada Selçuklu Sultanı Alp Arslan döneminde ancak Selçuklu hâkimiyetini tam anlamıyla tanıdılar. Deylemlî ve Bedevî Arap emîrliklerinin bağımsız hareket etmeleri ise Bağdad'ın Selçuklular tarafından tekrar hâkimiyet altına alınması ile sona erdi. Ayrıca Selçuklular Abbâsî halifeliğinin koruyuculuğuna da sahip oldu. Oğuzlar'ın Irak'a girebilmesi için öncelikle el-Cibâl'deki tüm emîrlerin iktidarlarını tamamen son vermesi gerekecekti. Bu da ancak XI. yüzyılda gerçekleşecekti. Sonra da el-Cibâl'deki Hasnavî, Deylami ve Annazi¹⁴⁸ hanedanlarının hâkimiyetlerine son verilecekti. İbrahim Yınal 437/1045-1046 yılında ağabeyi Sultan Tuğrul Beg'in emriyle çıktığı seferde el-Cibâl'i ele geçirdi. Bölgenin Selçuklular tarafından fethi tamamlandı. Selçuklular başlarda el-Cibâl'deki emîrliklerin yarı özerk vassal olarak kalmalarına göz yumdularsa da daha sonra yerel beglerin dış güçlerle veya kendi

¹⁴⁶Tafsilat için bakınız. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 216.

¹⁴⁷ Nevzat Keleş, *Şeddâdîler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 205-206; Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 723

¹⁴⁸ Tafsilat için bakınız. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler*, s. 224.

aralarında kuracakları ittifaklardan çekindikleri için tüm hanedanların iktidarına son verdiler. Bu bölge yönetimini kendi atadıkları valiler aracılığıyla idare edeceklerdi.¹⁴⁹

Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah, Tuğrul Beg'den Arslan et-Türkî (Besasirî) ve Şii Büveyhîleri vesayetinden kurtulmak için yardım istedi. Bunun üzerine Selçuklular Şii Büveyhoğullarını ortadan kaldırdı. Bu hamle Selçukluların iktidarının güçlenmesini sağlamıştır. Sonuç olarak Besasirî Fâtimîlere sığındı, Tuğrul Beg Bağdad'a girdi (446-447/1055). Son Büveyhi hükümdarı el-Melikü'l er-Rahim'i tutukladı ve Irak'ta egemenliği ele geçirdi. Bedevîler, Türk paralı askerlerinin komutanı Besasirî'ye katıldı. Besasirî Sultan Tuğrul Beg'e karşı ayaklandı. Cuma hutbesini dahi Fâtimî el-Mustansır adına okuttu. Irak'ın en güçlü Bedevî begleri ise (Ukaylî, Kureyş, ve Dübeys b. Mezîd) sultana itaat ederek topraklarını istila ve yağmadan koruyabilmişlerdir.¹⁵⁰

449/1057 yılında isyanları Tuğrul Beg sona erdirdi. Musul'u ele geçirdi. Sultanın en büyük hedefi ise Mervânî Emîri Nasru'd-Devle'ye ait yerleri almaktı. Bunun nedeni ise 450/1059 yılında Arslan Besasirî isyan edip Bağdad'ta halifeye

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 388-389; Şeref Han, *Şerefname*, s. 25-26; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 304; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 37; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 88-92; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s.186-189; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 130.

¹⁵⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 462-463; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 166-167, 169-171; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 18,31-34; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 1-5; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 9-10; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 52-56; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 17-18; Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 105-106; Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 33-34; Yazıcızâde, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, s. 40-50; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 207; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 13-14; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horosan-Irak Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, s. 19-21; Sümer, *Oğuzlar*, s. 95; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Besasiri İsyanı", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 252-253; Sevim, "Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Makaleler*, III, s. 392; Sevim, "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", *Makaleler*, III, s. 219; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 110; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 41; Karl Vilhelm Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, s. 844; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 319-320; Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", s. 648-649; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evtlatları Yabgulular*, s. 20-21; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 670; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 91-98; Çevik, *XI- Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 188-189; Genç, *Fâtımî-Abbâsî- Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, s. 152-153,159-160.

karşı ayaklanıp Mısır halifesi adına hutbe okuttuğunda halifenin eşi ve oğlu Muhammed b. el-Kaim ez-Zahir Ebû'l Muktedî ile birlikte Meyyâfârikîne gitti. Onlar Nasru'd-Devle Ahmed'in yanında misafir edildiler ya da tutuldular. Nasru'd-Devle Ahmed onları çok iyi karşılamış olsada daha sonra onları Âmid'e yerleştirdi ve kimin galip geleceğine bakarak siyaset izlemek istedi.¹⁵¹

Yani Mervânî Emîri Nasru'd-Devle Ahmed'in Besasirî ile temas kurması ve ona yardım etmesinden dolayı Tuğrul Beg askerlerine Musul'u aldıktan sonra Diyârbakır'ı da yağma izni verme niyetindeydi. Ancak Tuğrul Beg tarafına geçen Bedevî liderleri (Kureyş ve Dübeys) Mervânî Emîri lehine aracılık etti (448-449/1057). Onlara göre Nasru'd-Devle Ahmed'de kendileri gibi aynı hataya düşmüştü, sultan onu da affetmeliydi. Tuğrul Beg bu bilginin doğruluğunu anlamak için gerçekte sultana bağlılık kabul edip etmediğine tetkik etmek için Diyâr-ı Bekr'e Bedevî Araplardan oluşan bir grup elçiyi yolladı. Kendisi ise Mervânî Emîrliği idaresindeki Diyâr-ı Bekr yakınlarında kamp kurdu. Bu esnada daha önce Sultan Bağdad'da iken Pasinler zaferinden sonra Mervânî Emîrliği aracılığıyla IX. Konstantinos'a gönderdiği Ebû'l Fazl Nasr b. İsmail el-Alevî'yi diplomatik ziyaret için Konstantinopolis'e göndermişti. İstanbul'dan dönüşünde imparatorun görevlendirdiği ve yanına sultan için seçilmiş çok sayıda hediye getiren bir Bizans elçisi de vardı. Diyâr-ı Bekr'den geçerken Nâsru'd-Devle onları karşıladı. el-Cezîre bölgesinde yapacakları yolculuğun ortalıktaki Bedevî Araplardan dolayı tehlikeli olduğunu söyleyip onları misafirliğe ikna etti. Sonrasında Besasirî ve Arap mütefikleri Kureyş ile Dübeys de Nasru'd-Devle'den yardım istedi. O bunlarında yardım isteklerini kabul etti. Bu koşullarda Nasru'd-Devle savaşın sonucuna kadar elçileri yanında tutmak zorunda kalacaktı. Ebû'l Fazl Nasr Nâsru'd-Devle'in onları rehin tuttuğunu anladı. Durumu sultana mektupla bildirdi. Besasirî ve beraberindeki Bedevî Araplar zafere ulaşınca Nâsru'd-Devle'de diplomatların yanında

¹⁵¹ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 148; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s. 18,31-34; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 1-5; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 9-10; Celaleddin Suyuti, *Halîfeler Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 428; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 29-31; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 207-208; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 91-98; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 20-21; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 188-189.

bulundurdukları değerli mallara el koydu. İşte bu olayı Tuğrul Beg'e Ebû'l Fazl Nasr haber verdi. Tuğrul Beg bu olaya öfkelen-di. İki Arap begi Kureyş ve Dübeys, sultanla barış yaptıktan sonra bu kezde Mervânî Emîri Nasru'd-Devle temsilcisini Tuğrul Beg'in karısına hediyeler ile birlikte yolladı. Sultanın karısına iki diplomatı ülkesinde alıkoymasının sebebinin sadece sevgi ve ilgi olduğunu, tek derdinin ülkesini yağma ve talandan korumak olduğunu aktardı. Karısı bunları Tuğrul Beg'e anlattığında Tuğrul Beg onlara inanmadığını asıl amaçlarının diplomatların yanlarında getirdikleri mallara el koymak olduğunu bildiğini söyledi. Düşmanlara yardım etmişti ve bu konuda affin olmadığını belirtti.¹⁵²

Bu sırada Kureyş ve Dübeys, İbrahim Yınal komutasında yeni Türkmen destek kuvvetlerinin el-Cezîre yönünde taaruza geçtiğini öğrendi. Sultan Tuğrul Beg'e neden kuvvet yolladığını sordularsada Sultan Tuğrul Beg'in veziri Âmidü'l-Mülk, el-Kündûri taaruzun bu sefer ki hedefinin Mervânî Emîri olduğunu bildirdi. Zaten Davud/Çağrı Beg'in oğlu Yakutî Mervânîlerin ülkesine girmiş esirler almıştı. Bizans imparatorunun elçisi de Meyyâfârikîn'de gözaltında bulunduğu esnada Bizans yurdunda Yakutî'nin akın ve yağmalarda bulunduğunu bu durumun aralarındaki anlaşmaya rağmen olmaması gerektiğini bildirecek bir imada bulunarak Sultan'ın hâtûnuna yolladığı mektupta belirtti. Mervânî Nasru'd-Devle misafirlerini (iki elçiyi) yollamak ve Tuğrul Beg'e iletilmek üzere 500 halı, atlar ve bir çok hediyeyi de göndermek durumunda kaldı. Fakat hediyeler kabul edilmedi. Selçuklu sultanı Tuğrul Beg Mervânî kenti Cizre'yi kuşatmaya başladı. Kent sakinleri canları karşılığında para teklif etti ve sultan bu teklifi kabul etti. Mervânî Nasru'd-Devle ise Meyyâfârikîn'den Âmid'e kaçıyor-du. Sonunda Diyâr-ı Bekr Emîri, sultanın kardeşi İbrahim Yınal'dan arabuluculuk yapmasını istedi. İbrahim Yınal bu teklifi kabul etti. Bu sırada Kureyş ve Dübeys'e başvurdu. Ukaylî Kureyş bölgenin viraneye döndüğünü ve er-Rahba'ya doğru yola çıkıp Besasirî ile birleşmek isteğini söyledi.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 235-241,248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 476-477; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 35-36; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 309; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 31; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 111; Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", s. 650; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 98-101.

Belki de Sultan bu birleşim karşısında güçsüz kalmamak için Mervânî Nasru'd-Devle'nin 100.000 dinarını kabul edip barış tesis etti ve Sincar'a sultan gitti.¹⁵³

Sincar halkı sultanı burayı almaktan vazgeçirmek için İbrahim Yınal'a arabuluculuk etmesini istediler. İbrahim Yınal Sincar halkının taleplerini Sultan'a bildirdi ve kabul edilmesini istedi. Ayrıca elde edilen ganimetten pay almak istediğini Sultan'a söyleyince Sultan Tuğrul Beg ancak kendi fethettiği yerlerin kendisine verileceğini söyledi. Ayrıca İbrahim Yınal'dan Hamedân ve elinde bulunan el-Cibâl bölgesindeki kaleleri de istedi. Bu sözler Sultan Tuğrul Beg ve İbrahim Yınal'ın arasının açılmasına neden oldu. İbrahim Yınal'a göre aralarının açılmasını şiddetle isteyen vezir Ebû Ali idi. Bu nedenle veziri dövdü ve gözlerine mil çektirdi. Kendisini dinleyen ve isteyen askerler ile Tuğrul Beg'e karşı ayaklanma hazırlığına girişti. Bu sırada Sultan askerlerin yiyecek sıkıntısına düşmemesi için birazını Horosan'a yollamıştı. İbrahim Yınal'a ise Musul ve oraya bağlı yönetimleri bırakırken ayrıca Hi'lat, at, bir miktar da altın yolladı. Kendisi Bağdat'a doğru ilerliyordu. Sultan Tuğrul Beg ile İbrahim Yınal'ın arasının açılma durumu en çok Besasirî ve Kureyş birleşimi asilerin işine yaradı. Sultanın, İbrahim Yınal ile uğraşmasını fırsat bilen Besasirî ve Kureyş Bağdad üzerine yürümeye başladı. Zaten Besasirî'nin amacı da Selçuklu Devletinde karışıklık çıkarıp bundan istifade etmektir. Bu nedenle de İbrahim Yınal'ı isyana teşvik etti. Ayaklanırsa ona yardım edeceğini bildirdi. Sultan Tuğrul Beg o sırada İbrahim Yınal'ın peşine Hamedan'a geçmişti. Bu sırada Bağdad bir yıllığına da olsa Fatîmî komutanı Besasirî hâkimiyetine girdi. Artık Cuma hutbeleri Fâtîmî halifesi adına okunacaktı (451/1059-1060).¹⁵⁴

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 477-478; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 198; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 310; Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s. 31; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 111; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 101-103; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 136-137.

¹⁵⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 203-204, 255-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 478, 480; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 183-186; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân fi Târîhi'l Âyân*, s. 40-42, 59-68, 71 ve 75, 84, 107, 48; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 34-37; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 49-50; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 53-59; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 428; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 13-14; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel* I, s. 17, 23-24; Agacanova, *Oğuzlar*, s. 320-323; Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", s. 650-651; Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 747; Ripper,

Ukaylî Kureyş emîri ve Besâsîrî çok daha önce halifenin mal varlığını kendi aralarında paylaşmışlardı. Tuğrul Beg isyan eden kardeşi İbrahim Yınal ile yaptığı savaşı Alp Arslan'dan destek alarak kazandı. İbrahim Yınal'ı yay kışı ile boğazlattı. İbrahim Yınal'ın elindeki tüm kaleleri zapt etti. Sultan Tuğrul Beg Nasr'ud-Devle'ye de kendisine itaat etmesi için haber yolladı. Nâsr'ud-Devle Sultan Tuğrul Beg adına Diyâr-ı Bekr'de hutbe okuttu ve hediyeler yolladı.¹⁵⁵

O sırada Bizans imparatorunda Tuğrul Beg'e hediyeler yollayarak barış teklifinde bulundu. Ayrıca bu tâbîyetten sonra Bizans imparatoru Nâsr'ud-Devle Abhâz (Gürcü) kralını fidye karşılığında Sultan Tuğrul Beg'in bırakması için aracılık etmesini istedi. Nasr'ud-Devle, Şeyhû'l İslâm Ebû Abdullah b. Mervân'ı Sultan Tuğrul Beg'e yolladı. Sultan Tuğrul Beg para bile almadan Abhâz (Gürcü) kralını serbest bıraktı. Böylece Bizans imparatoru İstanbul'daki mescidi tamir ettirerek Sultan Tuğrul Beg adına hutbe okuttu. Burada namaz kılınmasına izin verdi, hediyeler yolladı. bu yapılanlardan sonra Sultan Tuğrul Beg'in İslam dünyasında itibarı daha da arttı. Bu arada önündeki kardeş engelini atlatan Tuğrul Beg Besasirî ile mücadele için Bağdad seferine çıktı. Tuğrul Beg Besasirî birlikleri ile mücadeleyi kazandı ve Bağdad'ı geri aldı. Halife el-Kâim Biemrillah'ın sarayına dönmesini sağladı. Sultan Tuğrul Beg vezir Amîdü'l-Mülk'e İbrahim Yınal'ın isyanı ile uğraştığı için halifeyi kısa sürede kurtaramadığı için özürlerini ilettiler. Kaçan Besasirî'nin arkasından gidip onu yakalayacağını bildirdi. Besasirî'yi takip eden Sultan Tuğrul Beg onun Dübeys'e sığındığını haber alınca Dübeys üzerine sefere çıkarak Besasirî'yi etkisiz hâle getirdi. Fakat Besasirî hâlâ direniyordu. Sonunda Gümüş Tekin Besasirî'yi yakaladı ve kellesini sultan'a götürdü. Nihayet Besasirî sıkıntısı uzun sürsede son bulmuş oldu. Ukaylî Kureyş, Besasirî ile iş birliği yaptığı hâlde tekrar sultanın tabiyetini ve vergi ödemeyi kabul ettiyse de sultan'ın öfkesinden korktuğu için Musul'da 452-453/1061'de vefat etti. Yerine ise oğlu Ebû'l-Berekât künyeli Müslim geçti. Böylece Musul ve civarı yağmalanmadı.

Diyarbakir Merwanileri, s. 104-108; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri*, s. 45-46.

¹⁵⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 203-204,255-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, IX, s. 422-423; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 188.

Mervânîlerin gerek bu isyanda gerekse sonraki dönemlerde ortaya çıkacak anlaşmazlıklarda pasif kalmaları onları Selçuklu elinden kurtaramayacaktı. Mervânîler komşu Arap hanedanına baktıklarında güvenilir bir müttefikten ziyade açık bir tehditler.¹⁵⁶

Bu arada Sultan Tuğrul Beg halifeyi Bağdad'a yerleştirdikten sonra Nasr'ud-Devle'ye haber yollayıp halifenin eşi ve oğlu ez-Zahir'i yollamasını istedi. Nar'ud-Devle onlara 200.000 dinar değerinde hediyeler vererek onları güvenli şekilde Bağdad'a yolladı. Nasru'd-Devle'nin bu misafirperverliği ve cömertliği onun itibarı da artmış oldu. Hediyeleri ve yol programını belirleyen ise Fahu'd-Devle Cehîr¹⁵⁷ idi.¹⁵⁸

Selçukluların XI. yüzyılın ikinci yarısında el-Cezîre'de hedefleri, kendi hâkimiyetlerini Abbâsî halifesine kabul ettirmek ve kendilerini tanıyan emîrliklerin değişmez olarak kendi hâkimiyetini kabul etmesini sağlamaktı. Ayrıca Türkmenlerin

¹⁵⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 203-204,255-266; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 189-192; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân fi Târîhi'l Âyân*, s. 40-42, 59-68, 71 ve 75, 84, 107, 48; Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, s. 107-108; Yazıncızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 50-51; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l- Kasım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî, Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447/521: 1055-1127), (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 8; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 20-21,48-49 ; İbnü't Tıktaka, *El- Fahri*, s. 208; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 428; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 17-18, 20-24; Sevim, "Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Makaleler*, III, s. 394; Sevim, "İlginç Yönleriyle Besasiri İsyanı", s. 280; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 37; Ripper, *Diyanbekir Mervanileri*, s. 104-108; Çevik, *Diyan-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 188-189; Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", s. 652-653; Şemseddin Mehmet Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş Ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, VI/23-24, Ankara 1942, s. 205; Hasan Yılmaz, *Fatimiler ve Fatimi Halifeleri*, Elips Kitap Yayınları, Ankara 2016, s. 64; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri*, s. 46-48,53.

¹⁵⁷ Ukaylîler, Mirdâsîler, Mervânîler, Abbâsîler ve Selçuklular'ın hizmetinde bulunan bir vezir ailesi. Tafsilat çin bakınız. Abdülkerim Özeydın , "Beni Cehir", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 447-449

¹⁵⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 255-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 491-492; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s. 309,313-315; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 14-16,18; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 6-8; Bundârî-İsfahânî, İmâddîn el-Kâtib, *Zubdetu'n-Nursa ve Nuhbetu'l-Usra (Histoire des Seldjucides de l'Iraq)*,(Nşr. Martinus Theodorus Houtsma), Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seljucides, II, e. J. Brill, Leiden 1889; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 12-16; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 28-31; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 125; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 429.

çıkarlarını da dikkate almaktı. Çünkü kendi kudretinin, iktidarının bu kadar güçlü olmasını onlara borçluydu. O dönemde Fâtîmî ciddi güç teşkil ediyordu. Doğudaki emîrlikleriyle ve Bedevî Araplarla iyi ilişkilere sahipti. Fâtîmîler onları Bağdad'ın vesayetine muhalefet etmeleri yönünde dolduruşa getirdikleri için Selçukluların siyasî anlamda ilk hedefleri Fâtîmî halifeliği idi. Selçuklu sultanları Türkmenlerin ganimet ve toprak taleplerini de Anadolu'ya düzenli olarak düzenlenen seferler ile zengin ve verimli topraklardan sağlıyordu. Bu durum Bizans ile sürekli savaş durumunu da beraberinde getiriyordu. Bu yöntemle sultan Türk boylarının egemenliği altındaki toprakları yağmalamalarının da önüne geçmiş oluyordu. 545/1062 yılında Tebriz'in emîri, Azerbaycan hükümdarı Ramadî Muhammed b.Vahsudan, Halife el-Kaim Biemrillah'a mektup yazdı. Bu mektupta Türkmenlerin İslam topraklarındaki yağma ve talanlarından yakınılıyordu. Abbâsî halifeside Tuğrul Beg'e başvurup egemenliği altındaki Türkmenleri engellemesini talep etti. Sultan Tuğrul Beg Türkmenleri engellemeye çalışmada tam olarak buna engel olamıyordu. Azerbaycan hükümdarı sultanın hâkimiyetini, Türkmenleri engelleyemesede tanımak durumunda kaldı. Ayrıca Mervânî hükümdarı Nasru'd-Devle'nin de Tuğrul Beg'e 433/1041-1042 ile 435/1043-1044 arasında talan seferleri ile ilgili şikayette bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁹

Bu dönemde Selçuklu Tuğrul Beg, Boğa ve Anasıoğlu adlı iki Türkmen lidere Mervânî Diyâr-ı Bekr'i dirlik olarak bırakmıştır. İbnü'l-Ezrak'a göre 434/1042-1043 yılında burayı feth etmeleri için onları sefere yolladı. Bölgedeki Emîrliklerin Ukaylîlerin baş komutasında onları püskürtüp geri çekilmelerini sağladılar. Amaç Mervânîlere baskı kurup Selçuklu hâkimiyetini onlara tam anlamıyla tanıtmaktı. Aslında İbnü'l-Esîr Mervânî Emîri Nasru'd-Devle'nin 446/1054-1055 yılında Malazgird önünde Sultan'a çok sayıda hediye yanında destek birliklerini de gönderdiğinden bahsetmektedir. 441/1049-1050'de minberlerde Tuğrul Beg'in

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 137-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX, s. 300-301; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Sümer, *Oğuzlar*, s. 94; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 233-234.

hâkimiyetini tanıdıklarını, Besasirî isyanında sultan'a bağlılığını 448/1056 göstermek için çeşitli hediyeler göndermiş oldukları belirtilir.¹⁶⁰

454/1062 yılında Tuğrul Beg Meyyâfarikîn'e doğru yola çıktı. Nasru'd-Devle'nin ölümü nedeniyle yerini alacak oğullarının tahta çıkışını onayladı. Fakat Tuğrul Beg ikisinde babalarından kalan miras paralarını talep etmiştir. Oğulları Sa'îd ve Nizâmeddin Ebû'l-Kasım Nâsr Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır. Diğer kardeşleri Sa'îd ile ve birbirleri ile sürekli iktidar mücadelesi içinde olmuştur. Sad Âmid'i saygın bir devlet adamı olarak yönetirken kardeşi Sa'îd ise Selçukluların Diyâr-ı Bekr'e müdahale etmeleri için kullandıkları bahane olmuştur. Sa'îd büyük olmasına karşın, tahta kardeşi Nizâmeddin'in oturmasını Mervânî ailesi istemiştir. İşte Sa'îd bu yüzden kızgındı ve sultana başvurarak, haksızlığa uğradığını dile getirdi. Sultan da taht kavgasını desteklemek için Sa'îd'e 5.000 süvari ve kendi komutanlarından bir tanesini verdi. 455/1063 yılında Selçuklu ordusu Meyyâfârikîn'e geldi. Mervânî Emîrinin veziri Cehîr, askerlerin kamp kurduğu yere giderek uzlaşma talep etti. Sa'îd'in toprakları ve ona verilmesi gereken para geri alındı. Ancak Nizâmeddin'den 50.000 dinar Selçuklu ordu komutanı tarafından fazladan istendi. Sa'îd ve Nizâmeddin bir süre uyum içinde yaşadılar. 460/1067-1068 yılında iki kardeş arasında tekrar çatışma çıktıysada Sultan yine Sa'îd'i korudu. Üç yıl sonra Alp Arslan ise 455/1063-465/1072-1073 Sa'îd'in sadakatini kullanarak Meyyâfârikîn Emîrliğine saldırdı. Zaten Malazgird öncesi Mervânî Emîrliğinin acizliği de gözler önüne serilmiştir.¹⁶¹

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 228-229; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, (Çev. Ahmet Ağrakça), Bahar Yayınları İstanbul 1987, s. 34; Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, s. 94; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 235.

¹⁶¹ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 166-167,169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 275-276; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târihi'l Âyân*, s.102,121-122; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 23; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 32; Yılmaz, *Fatimiler ve Fatimi Halifeleri*, s. 63; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, s. 212; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 139; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 235-242; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 197-198; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 189-190.

B. Alp Arslan Dönemi (456-464/ 1063-1072)

1. Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan Seferi ve Mervânîler

Selçuklu Sultanı, Tuğrul Beg'in ölümü (454-456/1063) ile Horasan genel valisi olan Alp Arslan,¹⁶² vezir Âmidül-Mülk Kündüri'nin¹⁶³, kardeşi Melik Süleyman'ı Selçuklu tahtına geçirme teşebbüsünü engelleyemedi. Sultan Tuğrul Beg'in vasiyeti üzerine vezir Kündüri, Melik Süleyman'ı tahtın sahibi ilan etti. Fakat Kutalmış ve Alp Arslan, Süleyman'ın sultan olmasını kabul etmiyordu. Bu yüzden başkent Rey üzerine yürüdüler. Sultan Süleyman Şiraz'a¹⁶⁴ gitti. Durumun ciddiyetini anlayan vezir Kündüri vasiyeti dikkate almadan Alp Arslan adına hutbe okutmak zorunda kaldı. Alp Arslan amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı da taht iddiasında bulunduğu için Rey üzerine gelen kuzenini de bertaraf ederek sultanlığını korumuş oldu. Kutalmış ise atından kaçarken düştü ve öldü. Böylece 456/1063'te taht kavgalarında son bulmuş oldu. 457/1064 yıllarının başlarında ise bölgede huzur sağlandı.¹⁶⁵

¹⁶² Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı (1064-1072). Tafsilat için bakınız. İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 526-530; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Alparslan", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 281-304

¹⁶³ Ebû Nasr Amîdülmülk İmâdüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî Selçuklu veziri. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Kündüri", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 554-555

¹⁶⁴ İran'ın güneyinde tarihi bir şehir. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *DİA*, 39, İstanbul 2010, s. 182-184

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 281-282, 285, 290-295; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 41, 43, 48-49; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 201, 203-204; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 111-114, 126; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316-317, 318; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 10-11; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 24-27; Ravendî, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 114; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 88-90; Ali Sevim, "İbnü'l-Adim'in Buğyetü't-Taleb Fi Tarihi Haleb'inde Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 427; Ali Sevim, "Buğyetü't-Taleb Fi Tarihi Haleb'e Göre Sultan Alp Arslan", *Bellekten*, XXX/118, Ankara 1966, s. 223, 227; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 39-44; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 7-12, 18-20; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 63-69; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 54-55; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 18-21; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 2001, s. 9, 14-19, 22-24; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, s. 5; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 126; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 34-38; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 191-192;

Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1064'te başkent Rey'den Azerbaycan'a gelerek Anadolu'ya sürekli akınlar yapan Emîr Tuğtekin'den Anadolu'ya yapılan akınlar ve yollar hakkında malumat aldı. Zaten Çağrı Beg'in oğlu Yakutî ve diğer Türkmen Begleri de kendisine katıldı. Birliklerini Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a arz ettiler. Çok geçmeden Nahcivan'a gelen Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Aras Irmağını geçirdiği ordusunu iki kola ayırdı. Kendisinin yönettiği ilk kol Selçuklu'ya yapılan istila nedeniyle Bizans'ın Anadolu hâkimiyetinin çökmesinden yararlanan Lori kentini başkent yapıp prenslik kuran David oğlu Giorgi üzerine yapıldı ve başarılı olundu. Sefer sonunda David oğlu Giorgi, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a yıllık vergi ödeme ve Selçuklu vassalı olması tekliflerini kabul etti. Daha sonra Selçuklu Sultanı Alp Arslan Gürcistan'a girdi. Kangarnı, Javakhet (Tiflis-Çoruh ırmağı arası), Kartli, Trialet bölgelerini istila etti. Ayrıca Kartli-Kars arasındaki Akşehir bölgesini ve Ani'yi¹⁶⁶de ele geçirdi. Bunun üzerine Gürcü prensi IV. Bagrat (Pakrat) sultana elçi heyeti göndererek (başkanlığını Liparit'in oğlu İoane yapmaktadır) yıllık vergi vereceğini ve itaatlerini bildirince Selçuklu Sultanı Alp Arslan kabul etti. Alp Arslan'ın ayırdığı diğer kolun başında ise oğlu Melik Melikşâh vardı beraberinde ise Emîr Yakutî, Alp Sungur, vezir Nizâmül-Mülk, Horosan Âmîd'i Muhammed b. Mansûr ve emrine verilen Selçuklu kuvvetleri vardı. İlk istikametleri Aras ırmağı yönünde ilerlemek ve Bizans elinde olan ve savunulan Anberd, Sürmeli, ve Hagios Georgio kalelerini fethetmekti. Bu bölgelerin hepsi istenildiği gibi çok geçmeden fethedildi. Ayrıca Meryemnişin de hâkimiyet altına alındı. Özellikle pek çok

Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 79; İbrahim Kafesoğlu, "Nizamülmülk", *İA*, IX, s. 331-332; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 429-430; Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, s. 175-176; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 596; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 463; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 544; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 135-138; Taşkıran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 71;-78; Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s. 269-270; Mükrimin Halil Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, I, s. 384; Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, s. 95; Agacanov, *Selçuklular*, s. 133-137; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 216-217; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 26-28,30-32, 34-35; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 33; Taşcı, Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranileşmesine) Vezir Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name (Siyerü'l-Mülük) Adlı Eserinin Etkisi, s. 89; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 175; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 71; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, s. 63-65.

¹⁶⁶ Tafsilat için bakınız. Vasilij Viladimiroviç (Wilhelm), Barthold, "Ani", *İA*, I, s. 435-437; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 544

Hristiyan din adamının yaşadığı bu kutsal ve sağlam surlara sahip olan ünlü şehrin alınmasına Alp Arslan sevindi.¹⁶⁷

Alp Arslan'ın bir sonraki adımı oğlu ve beraberindekiler ile birleşip Ani kalesi üzerine yürümekti. Bu kale Bizans generalleri Bagrat ve Grigor tarafından savunuluyordu. Selçuklu Sultanı Alp Arslan bu ünlü kaleyi kendi savaş taktikleri sayesinde zaptetti. Kalenin yönetimini Muhammed b. Mansûr'u ve hâdimi Şems'i atadı. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın emri ile Horasan Sâlâr Urfa'ya yürüdü. Diphisar'ı ele geçirdiyse de kaleyi alamadı (458/1065-1066). Fakat Antakya Dükü'nü yenilgiye uğratmayı başardı. Daha sonra Diyâr-ı Bekr'e döndü.¹⁶⁸

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 281-282, 285, 290-295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 49-52; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 111-114,126; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316-317, 318; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 39-44; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 7-12, 18-20; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 72-77; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 9, 14-19,22-24; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 126; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 24-25; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 34-38; Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, I, s. 384; ; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 184; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 291-292; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 596-597; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 176-178; M. Fahreddin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, VI, s. 360-362; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 36-37; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 544; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 216-217; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s. 686; Mirza Bala Mehmedzade, "Gürcistan", *İA*, IV, s. 839-840; Çetin, *Selçuklu Müessesleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 33; Besim, Darkot, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 601-605; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)", s. 545; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 72.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 281-282, 285, 290-295; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 111-114,126; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316-317, 318; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 26-27; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 39-44; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 7-12,18-20; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 72-77; Kırzioğlu, *Kars Arapçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, s. 28; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 9, 14-19, 22-24; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 126; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 34-38; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 596-597; Ernst Honigmann, "Urfa", *İA*, XIII, s. 50-57; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 176-178; M. Fahreddin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, VI, s. 360-362; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 113,463-464; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 216-217; Mirza Bala Mehmedzade, "Gürcistan", *İA*, IV, s. 839-840; Hüseyin Kayhan, "Selçuklu- Fâtîmî Halifelîği İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 755; Çetin, *Selçuklu Müessesleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 33; Besim, Darkot, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 601-605.

459/1066 yılında ise Selçuklu devlet adamlarından hacip Gümüş Tekin,¹⁶⁹ Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın emriyle yanına Afşin,¹⁷⁰ Ahmetşah ve bazı Selçuklu Emîr ve Türkmen Beglerini alıp el-Cezîre bölgesine gitti. Ergani, Nizip bölgelerindeki kaleleri ele geçirdi. Nusaybin, Adıyaman¹⁷¹ yörelerine akınlarda bulundu. Bunun üzerine Bizans ile karşılaşan Selçuklu birlikleri Haşin kalesi civarında Bizanslıları yenilgiye uğrattı. Bizans uç kumandanı Aruandanos da esir alındı ve 40.000 kurtuluş akçesi karşılığında serbest bırakıldı. Bu başarılı harekattan sonra Gümüş Tekin Beg ve diğer Emîrler ganimetlerin yanısıra yanlarındaki esirler ile Anadolu da Selçuklu üssü olan Ahlat'a döndüler. Burada Emîr Afşin ile Gümüş Tekin arası açıldı. Aralarındaki kavga şiddetlenince Afşintekin'i öldürdü. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'dan korkan Afşin yanına Türkmen atlılarını da alarak Anadolu'ya akınlara başladı. Afşin'in kuvvetlerinden bir kısmı Ayntab (Gaziantep)'in¹⁷² kuzey-batısındaki Dülük'ü ele geçirdi. Diğer kısmı ise Antakya yöresinde akınlarda bulundu. 1067'de Afşin Beg Malatya'da¹⁷³ bir Bizans birliğini dağıttı. Sonra da Kayseri'yi geçici olarak işgal etti. Karaman¹⁷⁴ bölgesine akınlar yaptı. Bizans Antakya valisinden 100.000 altın ve savaş aletleri aldı. Selçuklu sultanı Alp Arslan

¹⁶⁹ 1071-1178 yılları arasında Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya ve civarlarında hüküm süren Türkmen hanedanı. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özeydin, "Danışmendliler", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 469-474

¹⁷⁰ XI. yüzyılın en tanınmış Selçuklu beylerinden. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Afşin", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 440-441; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 16-17; Ali Sevim, "Afşin b. Bekçi (Bekçioğlu) Ünlü Selçuklu Emiri", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 3-18.

¹⁷¹ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 377-379

¹⁷² Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Hüseyin Özdeğer, "Gaziantep", *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 466-469

¹⁷³ Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Gökür Gögebakan, "Malatya", *DİA*, 27, Ankara 2003, s. 468-473

¹⁷⁴ İç Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu bir kesimi İç Anadolu, diğer kesimi Akdeniz bölgesinde bulunan il. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, "Karaman", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 444-447

Afşin'in Bizans'a karşı başarılı hareketlerinden dolayı mektupla Afşin'i affettiğini bildirdi. 461/1068'de Afşin Beg Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın yanına gitti.¹⁷⁵

Sultan Alp Arslan kuzeyden inen gayri müslim Türk, Kamuk, Alan, Sarir Hazarları'nın Şeddadi, Şirvanşahlar'ın memleketlerini istila etmeleri üzerine 461-462/1067-1078 yılları arasında Horasan'dan yola çıkarak ikinci kez Gürcistan'a girdi. Yanında vezir Nizâmül-Mülk ve Kafkasya fatihi Emîr Savtekin vardı. Bu sırada Şeddadi Emîri Fadlun ve Şirvanşahlar hükümdarı Feriburz, Sultan Alp Arslan'a itaatlerini bildirdiler. Savaşa girmeye cesaret edemeyen Gürcü prensi Bagrat kaçtı. Şeki hâkimi Akhastan'da teslim olmak zorunda kaldı. Çünkü Sultan Alp Arslan buradaki ormanların hepsini yaktırıp üsler kurup gizlenen Gürcü şakilerinin kalelerini fethetti. Daha sonra da onların yönetimindeki memleketlere istilaya girişti. Başta Tiflis¹⁷⁶ ve Rustov olmak üzere birçok kent ve kaleler fethedildi. Başarılı fetihler sonunda Gürcü prensi Bagrat yıllık vergi ödeyerek Selçuklu vassalı olmayı yeniden kabul etti. Bu sırada Selçuklu akınlarının uzantısı Trabzon'a kadar ilerlemişti. Anlaşma sağlandı derken Derbentliler ve Şirvanşahlar arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle Gürcüler Tiflis'i yeniden geri alıp Emîr Fadlun'u da esir ettiler. Bunun üzerine Selçuklu Sultan'ı Alp Arslan 462/1069'ta Emîr Savtekin kumandanlığında bir birlik yolladı bu birlik Gürcüleri tekrar bozguna uğrattı. Emîr Fadlun'u kurtardı.¹⁷⁷

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 281-282, 285, 290-295; Sıbt İbnu'l Cevzi, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târihi'l Âyân*, s. 111-114, 126; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316-317, 318; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 39-44; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin*, *Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 7-12, 18-20; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 9, 14-19, 22-24; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s.126; Ali Sevim, "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 39-41; Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 453; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 34-38; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akımları", s. 689-690; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 216-217; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 33.

¹⁷⁶ Gürcistan Cumhuriyeti'nin baş şehri. Tafsilat için bakınız. Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, 41, Ankara 2012, s. 150-153

¹⁷⁷ Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 29-30; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 46-47; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin*, *Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 10-11,21-22; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 292-293;

Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 20-22.

2. Türkmen Beglerinin Diyâr-ı Bekr Bölgesindeki Faaliyetleri

Sultan Alp Arslan ikinci Gürcistan seferi sonrasında Anadolu'nun fethi için Kutalmışoğlu Mansûr'u ve Süleyman'ı, Azerbaycan valisi Yakuti'yi, eniştesi Erbasan'ı ve Emîr Sanduk'u¹⁷⁸ görevlendirdi. Kendisi ise Karahanlı hükümdarının ölümü üzerine imparatorluğun doğu sınırında vuku bulan iç karışıklarla sebebiyle geri döndü. Bu sırada yeni Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes gittikçe artan Selçuklu akınlarını durdurmak için özellikle Kayseri yörelerinden asker toplamaya başladı. Balkanlarda Uz (Oğuzlar), Peçenek,¹⁷⁹ Frank,¹⁸⁰ İskandinav, Alman, İtalyan Normanların'dan oluşan ücretli askerler toplamaya başladı.¹⁸¹

461/1068'te Suriye'ye doğru harekete geçti. Fakat Kayseri'ye gelmeden önce Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı yağmaladıklarını öğrenince yolunu değiştirdi. Önce Sivas'a sonrada Divriği¹⁸² yönüne ilerledi. Maraş'a¹⁸³ geldiğinde sol tarafını güvenceye almak için Fırat boylarına birlikler yolladıysa da bu birlikler Selçuklu Emîri Has Yınal tarafından bozguna uğrattıldı. Bizans imparatoru Romanos IV. Diogenes ise Kuzey Suriye'ye gelip Halep ve yörelerini tahrip etti. Menbic'i ele geçirdi. Hanoğlu Harun¹⁸⁴ ve Selçuklu Halep Emîri Mirdâsîler Emîri Mahmûd,

¹⁷⁸ İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 19-20.

¹⁷⁹ IX-XII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde yaşayan bir Türk boyu. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Peçenekler", *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 213-214

¹⁸⁰ İslâm dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hristiyan Avrupalılar'a verilen ad. Tafsilat için bakınız. Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 173-176

¹⁸¹ Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 37-41; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 100-101; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 47-48; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Aşşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 11-12, 23-24; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi (1071'de Bizans'la yapılan ve Türkler'e Anadolu'nun Kapılarını Açan Meydan Savaşı)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 127-128; Keleş, *Şeddâdiler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, s. 183-187; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 608; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 42; Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, s. 151-152; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 125-126; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 218-219.

¹⁸² Sivas iline bağlı ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Abdülkadir Balgalmış, "Divriği", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 452-454

¹⁸³ Akdeniz bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu bir kesimi Akdeniz, bir kesimi Doğu Anadolu bölgesinde bulunan il. Tafsilat için bakınız. Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 192-196

¹⁸⁴ Halep'in Selçuklu vassalı Mirdasî emîri ile Hanoğlu Harun yanına aldığı Türkmenler ile Bizans hâkimiyetinin Halep üzerine yayılmasını engellemeye çalıştı. Tafsilat için bakınız. Ali

Türkmen Arap kuvvetleri ile Haleb'teki Bizans birliklerini yendiler. Bunu haber alan Bizans imparatoru Haleb'e geldi iki tarafta büyük kayıplar verdi. Bizans imparatoru, Selçuklu hizmetinde beraberinde bin atlı ile Diyârbakır bölgesine gelen Hânoğlu Harûn ve Mirdâsî Emîri Mahmûd'un elinde olan bazı kaleleri yeniden ele geçirdi. Çukurova'ya indi. Bu sırada Diyâr-ı Bekr Mervânî yönetiminde idi. Emîr Afşîn,¹⁸⁵ Ahmedşah ile birlikte İstanbul-Çukurova yolu üzerindeki emîr dağ da Amûrriyye'yi ele geçirdi (461/1068-1069). Bizans imparatoru bunu duyunca hemen Bekçioğlu Afşîn Beg'in önüne çıkmak için harekete geçtiyse de Afşîn Beg hızlı bir şekilde döndüğü için yetişemedi ve kış mevsiminin gelmesi nedeniyle Bizans imparatoru İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.¹⁸⁶

Bizans İmparatoru'nun İstanbul'a dönmesinden sonra 462/1069 yılında Bekçioğlu Afşîn, Sunduk, Ahmetşah, Türkman, Demleçoğlu Mehmed, Duduoğlu, Serhenkoğlu ve Aslantaş komutasındaki Selçuklu kuvvetleri doğu, güneydoğu ve güney bölgelerinden Anadolu'ya akınlara başladılar. Özellikle Azerbaycan'dan Anadolu'ya sürekli Türkmenler göç etmekteydi. Yani Doğu Anadolu'nun güneyi olan Van Gölü civarı bu Türkmen göçlerinin yolu üzerinde idi ve sürekli akınlarda bulunuyorlardı. Bizans imparatoru akınları önleyebilmek için Bizans birliklerini yolladıysada bozguna uğradılar.¹⁸⁷

Sevim, "Kuzey Suriye'de Görülen İlk Türk Emîri Han-oğlu Hârun", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yaynevi, Ankara 2005, s. 63-82

¹⁸⁵ XI. yüzyılın en tanınmış Selçuklu beylerinden. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Afşîn", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 440-441

¹⁸⁶ Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 37-41; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 92-96; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 16-17; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 47-48; Sevim, "Kuzey Suriye'de Görülen İlk Türk Emîri Han-oğlu Hârun", *Makaleler*, I, s. 63-82; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşîn, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 11-12,23-24; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 218-219.

¹⁸⁷ Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 320-321; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 12-18; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 24-25; Sevim, "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşîn", *Makaleler*, I, s. 43; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 48-50; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşîn, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 2,48-50; Süha Göney, "Van", *İA*, XIII, s. 194-196; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 220-226.

Bizans imparatoru'nun asıl amacı Anadolu'ya yapılan akınlarda Selçuklu hareket üssü olan Ahlat'ı¹⁸⁸ almak doğu ve güney Anadolu'daki Selçuklular tarafından fethedilen kaleleri ele geçirerek Selçuklu birliklerini Anadolu'dan çıkarmaktı. Bu düşüncesini gerçekleştirmek isteyen imparator Harput'a¹⁸⁹ geldi. O sırada Selçuklu kuvvetleri ise Malatya'ya¹⁹⁰ saldırarak Bizans kuvvetlerini bozguna uğrattı. Sonra da Konya¹⁹¹ ve Karaman¹⁹² il ilçelerini ele geçirdiler. Bizans imparatoru Palu'ya geldi. Selçuklu kuvvetlerinin dönüş yolunu kesmek için Sivas üzerinden Kayseri'ye¹⁹³ geçtiyse de Selçuklu kumandanları Bekçioğlu Afşin ve diğerleri o sırada Bizans imparatoru'nun planını tahmin ederek hareket üsleri olan Haleb'e ulaştılar. Böylece Bizans imparatoru ikinci seferinde de başarılı olamadı. Bu esnada Sultan Alp Arslan ise eniştesi (kız kardeşi Gevher Hâtûn'un kocası) el-Basan, merkezi devlet yönetimine karşı, yerleşik hayata daha alışmamış olan ayrıca İslamiyeti kabul etmiş bölgelere saldırmakta bir sıkıntı görmeyen, itaatsiz Nâvekiyye (Yabgulu) adlı Türkmen kitleleri ile sultanın görevlendirdiği Bekçioğlu Afşin ve diğer Selçuklu Emîrlerinin önünden kaçmakta idi. Onlar imparator'un Doğu Anadolu ordu kumandanı Manuel Kommenos'un birlikleri ile de savaştı ve onları yendi. Manuel Kommenos, Nikephoros Melissenos ve birçok ordu kumandanı esir edildi. Fakat bu ordu kumandanları el-Basan'ı Bizans'a sığınması konusunda ikna edince o da Bizans generalini serbest bıraktı ve yanındaki Yabgulu Türkmen birliklerinden ayrılarak İstanbul'a gitti. Bekçioğlu Afşin ise Kadıköy'e kadar geldi ve İstanbul'a bir elçi yolladı. *"Selçuklu ve Bizans arasında barış olduğunu bu nedenle el-Basan ve yanındakilerin iade edilmesini"* talep etti. Fakat Bizans tarafından bu talep

¹⁸⁸ Van gölünün kuzeybatı kıyısında mezar âbideleriyle meşhur tarihî bir şehir ve bugün Bitlis'e bağlı ilçe merkezi. Sümer, Faruk, "Ahlat", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 19-22

¹⁸⁹ Günümüzde Elazığ belediye sınırları içinde bulunan tarihî bir belde. Tafsilat için bakınız. Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235

¹⁹⁰ Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Göknur Gögebakan, "Malatya", *DİA*, 27, İstanbul 2003, s. 468-473

¹⁹¹ İç Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 182-187

¹⁹² İç Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu bir kesimi İç Anadolu, diğer kesimi Akdeniz bölgesinde bulunan il. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, "Karaman", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 444-447

rededilince Afşin Bizans kent ve kalelerini yıktı geçti. Ganimetler ile birlikte Ahlat'a geri döndü ve Sultan Alp Arslan'a durumu izah etti.¹⁹⁴

3. Malazgirt Savaşı Öncesi Selçuklu Mervânî İlişkileri

XI. yüzyıl Orta Doğu'sunun büyük devletlerinden biri olan Şii Mısır-Fâtimî halifeliği sekizinci halife Mustansır döneminde sıkıntılar yaşanmaya başladı. Özellikle; mülki yönetimlerin bozulması, hazinenin boşalması, askerî alandaki çatışmalar gitgide artmakta idi. Halifelik veziri Nâsırü'd-Devle Hasan, Şii halifeliğin yerine Sünni olup Horasan'da bulunan Alp Arslan'a Buharalı Fakih Ebû Cafer Muhammed'i elçi olarak yolladı. "*Mısır'ı Alp Arslan'a vereceğini ve hutbeyi onun adına okutacağını*" bildirdi. Bunun üzerine Alp Arslan Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girerek Malazgird önlerine geldi (463/1070). Malazgird, Erciş fethedilerek Diyâr-ı Bekr bölgesine kadar olan kaleleri aldı. Daha sonra ise Dicle Irmağı kıyısındaki Harşefiyye'de konakladı.¹⁹⁵

Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Mervân Emîri Nizâmeddin'in Türkmen Beglerine (Salâr-ı Horâsân) karşı yaptığı ihanetten dolayı Alp Arslan onu cezalandırmak ve Emîrliği ona karşı Selçuklu'ya sadık olan kardeşi Emîr Sa'îd'e vermek istiyordu. Çünkü bu sırada Salâr-ı Horâsân Diyâr-ı Bekr önlerine geldi (458/1066). Şehri kuşatma altına aldı. Türkmenlerin şehir dışında yaptıkları yağma ve talan faaliyetleri

¹⁹⁴ Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 320-321; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 12-18; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 97-99; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, s. 11-12; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 24-25; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 48-50; Sevim, "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler*, I, s. 43-45; Ali Sevim, "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.49, 54; Ali Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 59; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 2,48-50; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 545; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 167; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 130-131; *Tarihin Özü*, s. 45-46; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 220-226.

¹⁹⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 48-50; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s.2,48-50; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 24-25; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213-214; Ünal, "XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü'l-Ezrak'a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler" s. 341; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 210-213, 220-226.

o kadar artmıştı ki Mervânî Emîri Nizâmeddîn, şehrin kapılarını kapatıp 300.000 dinar karşılığında orta yolu bulmak istedi. Ayrıca Nasru'd-Devle'nin oğlu Emîr Hasan'ı da rehin olarak vereceğini ekledi. Mervânî elçilerine güvenen Salâr-ı Horâsân yanında az bir Türkmen ile Âmid'e girdiği anda Mervânî Emîri Nizâmeddîn tarafından yakalandı. Salâr-ı Horâsân yakalandıktan sonra Mervânî Emîri Nizâmeddîn Türkmen karargahına saldırdı ve birçok Türkmeni öldürdü, kalanlar ise canlarını zor kurtardı. Mervânî Emîri Nizâmeddîn'in bu baskında iki kardeşi ölürken bir kardeşi de ağır yaralandı. Bu baskın daha sonra iktidarda söz sahibi olacak kardeşlerin ölümü ile de Mervânî Emîri Nizâmeddîn'e kâr sağlamış oldu. Zaten Mervânî Emîri Nizâmeddîn'in Salâr-ı Horâsân'ı ve beraberindekinleri katletmesi Türkmen hafızasında kalıcı iz bırakmıştı. Zira Sultan Alp Aslan dahi unutmayacaktı. Sultan Alp Arslan'ın elinden Mervânî Emîrini, Vezir Nizâmül-Mülk'ün siyasî düşünceleri almıştı.¹⁹⁶

Aslında bu bilgiyi de sultana veren bu bölge hâkimliğini isteyen Emîr Sa'îd idi. Böylece kardeşini bertaraf etmek niyetindeydi. Fakat Nizâmül-Mülk'ün tavsiyesine uyup Alp Arslan'ın huzuruna Mervân Emîri Nizâmeddîn'in gelip Sultan'a 100.000 dinar askerî harcama giderini ve iaşe takdimine dair söz vermesi üzerine sultanın Mervânîleri affetmesini sağladı. Sultan bu dinarların halktan toplanacağını öğrenince dinarları almaktan da vazgeçti. Diyâr-ı Bekr Bölgesi yönetimini ise Mervân Emîri Nizâmeddîn ile kardeşi Emîr Sa'îd arasında pay ederek Bizans'ın hâkimiyetinde olan Tell-Hum-Siverek kent ve kaleleri fethetmeye koyuldu. Bu kaleleri aldıktan sonra Urfa'yı kuşattı ise de savunmasının çok güçlü olmasından dolayı alamadı. Şehir halkıyla kuşatmanın kaldırılması için görüşmeler yapıldı 50.000 dinar karşılığında kuşatma kaldırıldı.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 48-50; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 2,48-50; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 24-25; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213-214; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 113-114,464; Ünal, "XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü'l-Ezrak'a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler" s. 341; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 210-213,220-226; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 190-192.

¹⁹⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 170- 174,178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 70-71; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s.

Urfa'dan Selçuklu vassalı Haleb Mirdâsî Emîri Mahmûd, sultanı cezalandırmak için şehri kuşattı. Fakat şehrin düşeceğinden korkan Mirdâsî Emîri Mahmûd sultanın huzuruna annesi ve Oğuz kıyafetleri ile çıkarak itaatini bildirdi. Sultan Alp Arslan Haleb emîrliğini tekrar kendisine verdi ve Mısır'a gitmek üzere yola çıktı. Fakat o sırada Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes'ten kendisine bir elçi heyeti geldi. “Erciş,¹⁹⁸ Menbic,¹⁹⁹ Ahlat, Malazgird'in Bizans'a geri verilmesini” istedi. Eğer kabul edilmez ise büyük bir ordu ile üzerine doğru geleceğini bildirdi. Sultan Alp Arslan teklifi kabul etmeyerek gelen elçi heyetini geri yolladı ve Emîr Aytekin ve Mahmûd'u Mısır'ın fethi ile görevlendirdi. Selçuklu Sultanı Alp Arslan ise Bizans imparatoru Romanos IV. Diogenes'i karşılamak için Doğu Anadolu yönüne doğru hareket etti. Edessa üzerinden Diyârbakır'a geldi. Halk Sultan Alp Arslan'a tâbiyet bildirerek Bizans'a karşı yardım talebinde bulundu. Zira, Bizans askerlerinin müslümanlara dehşet uyandırarak zulümleri ortada idi. Silvan'dan Malazgird'e kadar ilerleyip kaleyi ele geçiren Bizans ordusunun kıyımından kurtulanlarla görüştü. Bizans ordusunun nerede olduğunu öğrenen Selçuklu Sultanı Alp Arslan Erzen ve Bitlis²⁰⁰ boğazından geçerek Selçuklu hareket üssü olan Ahlat'a geldi. Alp Arslan Malazgird Zaferi'nde karargahını Ahlat'a kurdu. Buranın idaresini Mervanî elinden alarak kendisine yararlılık gösteren Emîr Sanduk'a ıkt etti. Fakat bu zaferden sonra Ahlat'ı eski sahibine geri verdi. Bu arada Alp Arslan Ahlat'ta kendisini bekleyen Emîr Afşin ile görüştü. Ondan özellikle Bizans ve eniştesi el-Basan ile ilgili geniş bilgi aldı.²⁰¹

321; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân fî Târîhi'l Âyân*, s. 166; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 18-19; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 36; Sevim, “Bugyetü't-Taleb Fî Tarih-i Haleb'e Göre Sultan Alp Arslan”, s. 233-234; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 52-53; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 51-54, Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 27; Merçil, “Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu”, s. 114-115; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 25-26,72,161-162; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 44; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 228-233,238.

¹⁹⁸ Tafsilat için bakınız. Besim, Darkot, “Erciş”, *İA*, IV, s. 285-286

¹⁹⁹ Kuzey Suriye'de tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Işın Demirkent, “Menbic”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 123-124

²⁰⁰ Tafsilat için bakınız. Besim, Darkot, “Bitlis”, *İA*, II, s. 657-661

²⁰¹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 170- 174,178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, s. 307; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s.321; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*,

Bizans imparatoru'nun amacı Selçuklu istila hareketlerine bir son vermek ve onları kendi ülkesinden çıkarmak için Anadolu ve Azerbaycan'a büyük bir sefer hazırlığına başladı. Asker ihtiyacını karşılamak için Balkanlar'daki Peçenek, Uz, Kıpçak, Hazar Türkleri, Slav (Rus), Alman, Bulgar²⁰², Frank²⁰³, Ermeni, Gürcü'lerden oluşan ordu hazırladı ve Azerbaycan'a yürümek üzere Sivas üzerinden Erzurum'a gelerek karargahını buraya kurdu. İran içlerine girdiğinde arkasını garanti altına almak için otuz bin kişilik Uz ve Franklardan oluşan bir kuvveti de general Trakhaniotes ve Bizans emrinde olan Norman soylularından Ursel komutasında Ahlat'a sevk etti. Ayrıca Gürcistan'ı da yeniden fethetmek için ve ordunun yiyecek ihtiyacını sağlamak için 20.000 kişilik bir kuvvetini Gürcistan'a yolladı. Romanos IV. Diogenes, beraberindeki birlikler ayrıca Ermeni ve el-Cezîre birlikleri kumandanı Basilakes Magistros ile de Malazgird üzerine yürüdü. Malazgird'i aman dileyerek aldı ve halkı kılıçtan geçirdi. Bu sırada Selçuklu Sultanı Alp Arslan Ahlat'a geldi. Romanos IV. Diogenes'in Ahlat'a yolladığı birlik ile karşılaştı ve onları bozguna uğrattı. Bizans imparatoru Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Ahlat'a geldiğini öğrenince Nikephoros Bryennios komutasında yeniden bir kuvvet yolladıysada bu kuvvetler de Sunduk tarafından bozguna uğratıldı. Bizans imparatoru bu sefer de Basilakes kumandasında birlik yolladı. Fakat yine Sunduk tarafından bozguna uğratıldı ve kumandanı Basilakes esir alındı. Böylece Malazgird Meydan

s. 166; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 18-19; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 36; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 52-53; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 51-54, Ali Sevim, "Munkizî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-416; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 27; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 25-26,72,161-162; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 44; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 37, 42; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 228-233,238; V. F., Büchner, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 239-241;İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 242-248.

²⁰² Batı Hun Devleti içindeki Türk kavimlerinden biri. Tafsilat için bakınız. Nuri Yüce, "Bulgar", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 390-391

²⁰³ İslâm dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hristiyan Avrupalılar'a verilen ad. Tafsilat için bakınız. Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 173-176

Muharebesinden önce yapılan Selçuklu-Bizans öncü mücadelelerinde Selçuklu kuvvetleri zaferler kazandı.²⁰⁴

4. Malazgird Savaşı ve Mervânîler

Bizans imparatorunu karşılamak amacıyla Diyâr-ı Bekr'den Ahlat'a gelen Selçuklu sultanı Alp Arslan burada kendisini bekleyen Emîr Afşîn ile görüştü. Alp Arslan karısı ve veziri Nizamül-Mülk'ü hazinesiyle birlikte Hamedan'a yolladı. Kendisi ise daha sonra yanına Gevherâyin, Afşîn, Savtekin, Sunduk, Aytekin, Taronkoğlu, Ahmetşah, Demiçoğlu Mehmed, Duduoğlu gibi Anadolu'ya sürekli akın yapan Selçuklu emîrlerini aldı. Ayrıca hanedan üyeleri Kutalmış Mansûr ve Süleymanı, komutanlarından ise Devlet ve Alpbilek ile Artuk,²⁰⁵ Tutak, Danişmend, Porsuk,²⁰⁶ Saltuk,²⁰⁷ Çavlı, Mengüçük,²⁰⁸ Çavuldur'u²⁰⁹ da yanına aldı bunlar

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 308-309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 71-73; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 37-41; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 53; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 26-30; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s.98-99; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 26-27; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 54-58; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşîn, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 27-28; Sevim, "Bugyetü't-Taleb Fî Tarih-i Haleb'e Göre Sultan Alp Arslan", s. 223-224; Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, I, s. 385-386; Sevim, "Malazgirt Muharebesi", s. 129; Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s. 271-272; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 151-152; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 318-319; Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Melisa Matbacılık, İstanbul 2016, s. 409-410; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 40-43; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 125-126; V. F., Büchner, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 239-241; Ali Sevim, "Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", s. 390-391; Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", s. 13-14; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)", *İA*, VII, s. 242-248; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 42; *Tarihin Özü*, s. 51-52; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 467-468; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 133-134; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 234.

²⁰⁵ Tafsilat için bakınız. Alp Arslan ve Melikşah dönemi önemli komutanı. Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 127-159; Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 124-125; Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", s. 223.

²⁰⁶ Baba, oğul, torun üç Selçuklu kumandanı. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Porsuk", *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 325-326; Clement Imbault, Huart, "Bursuk", *İA*, II, s. 819-820

²⁰⁷ Merkezi Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'da hüküm süren Türk-İslâm hanedanı (1071-1202). Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 54-56; Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", s. 223.

özellikle savaş taktiğini çok iyi biliyorlardı. Alp Arslan Bizans imparator'unun durumunu öğrenmek için elçi yolladı “Ülkene geri dön, barış yapmak istersen bunu Bağdad halifeliği aracılığı ile yaparız, aksi taktirde biz, azim ve kararlılığımızı, içtenlikle bağlı olduğumuz Ulu Tanrı'ya bırakırız” dedi. İmparator ise elçiye bu teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi. Aslında imparator askerlerinin çokluğundan çok Alp Arslan'ın sıkıştığı için elçilik heyetini yolladığına inanıyordu. İki tarafta savaş taktiklerini belirleyip artık resmen savaşa girmek üzere hazırlıklarını tamamladılar. Savaş başlamadan Bizans ordusuna Selçuklu kuvvetleri bir gece baskını yaptı. Bu baskında Selçuklu birlikleri Bizans kuvvetlerine maddî ve manevî darbe vurdu.²¹⁰

464/1071 tarihinde karşılıklı savaş düzeni alındı. Bir gün sonra Cumu namazı sonrası muharebe başladı. İmparator Roma savaş düzeni kurdu. Kurulan bu digdörtgen düzen yarılmaya çok müsaitti. Bu yüzden Selçulu birlikleri kısa sürede bu düzeni yardılar ve imparator büyük bir yenilgi aldı. Zaten o sırada Uz ve Peçenek²¹¹

²⁰⁸ Selçuklular devrinde XI-XIII. yüzyıllarda Erzincan, Kemah, Divriği ve Karahisar şehirlerinin bulunduğu bölgeyi yönetmiş olan bir Türk hanedanı. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, “Mengüçükler”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 138-142; Faruk Sümer, “Mengüçükler” *İA*, VII, s. 713-718

²⁰⁹ Oğuz boylarından biri. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, “Çavuldur”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 235-236

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 309-311; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s.321-322; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân fi Târîhi'l Âyân*, s. 170-171,174-175; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 22-23; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 54-64; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 58-73; Salim Koca, “Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 221; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, s. 26-40; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 138-140; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 59-61; Sevim, “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, s. 17-18; Sevim, “Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçiöğlü Afşin”, s. 45-46; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 53-54; Sevim, “Malazgirt Muharebesi (1071'de Bizans'la yapılan ve Türkler'e Anadolu'nun Kapılarını Açan Meydan Savaşı)”, s. 129-130; Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, s. 131; Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, s. 546; Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi Ve Kültürü*, s. 4-5; Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, s. 272-273; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evtlatları Yabgulular*, s. 83; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 258-260; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 34-35; V. F., Büchner, “Malazgirt”, *İA*, VII, s. 239-241; Mükrimin Halil Yinanç, “Danişmendliler”, *İA*, III, s.468-479; İbrahim Kafesoğlu, “Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)”, *İA*, VII, s. 242-248; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 43-44.

²¹¹ Oğuz boylarından biri. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, “Peçenek”, *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 212

atlı kuvvetleri de Selçuklu safına geçtiğinden Bizans ordusu iyice çözüldü. Aynı anda Ermeni birliklerinin de savaş alanını terk etmesi artık toparlanamayacak Bizans ordusunu iyice dağıttı. Frank askerleri komutanı Ursel bu olumsuz gidişatı görünce imparatorun yanına gelmek yerine Ahlat'tan uzaklaşıp kendine güvenli görünen batı önüne çekildi. Sonuç itibariyle; Bizans bozguna uğratıldı ve Bizans imparatoru esir edildi. Alp Arslan imparator'a esir muamelesi yapmadı ve ikisi arasında barış yapıldı. Fakat imparator İstanbul'a yollandığında Bizans Senatosu'nun onu tahttan indirdiği ve yerine VII. Mihael Dukas'ı (464-471/1071-1078) imparator ilan ettiğini gördü. Böylece Selçuklu ve Bizans barış antlaşması geçerli olmadı.²¹²

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, başta Bağdad halifesi olmak üzere, diğer bütün İslam memleketleri hükümdarlarına birer fetihname gönderdi ve Malazgird Meydan Muharebesi sonucunu müjdeledi. Halife ve diğer İslam memleketleri hükümdarları sultana hediyeler yollayarak zaferini kutladı. Bu zafer sadece İslam dünyasında değil Bizans ve Avrupa ülkelerinde de dikkatle izlendi ve nihayet Türk akıncıları herhangi bir direniş ile karşılaşmadan Anadolu içlerine kadar ilerledi. Türkler bu kez istila ve yağma amacıyla değil fethettikleri bölge ve yörelerde yerleşmek için ilerlediler. Erzurum'da Saltuklular, Erzincan-Şebinkarahisar'da Mengüçükler, Sivas

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 309-311; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 219; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s. 321-322; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 170-171,174-175; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 22-23; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi, Yayınlanmamış Daktilo Nüsha, 1944, s. 25-28; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 54-64; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 58-73; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 26-40; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 142-144; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyîni, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 34-37; Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, s. 235-237; Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", s. 14-15, 23; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 59-61; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 53-54; Sevim, "Malazgirt Muharebesi", s. 132-133; Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 4-5; Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", s. 546-548; Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s. 272-273; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 140-141; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 431; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, s. 609-614; Taşkıran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgular*, s. 83; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 258-260; Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, s. 34-35; V. F., Büchner, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 239-241; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)", *İA*, VII, s. 242-248; *Tarihin Özü*, s. 54-55; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 135-140; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 72-73.

başkent olmak üzere Orta Anadolu'da Danişmendliler,²¹³ Bitlis²¹⁴ ve Erzen'de Demleçoğuları, Van gölü ve havzasında Sökmenliler (Ahlatşahlar),²¹⁵ Diyâr-ı Bekr'de Yınaloğulları, Harput'ta²¹⁶ Çubukoğulları,²¹⁷ Güneydoğu Anadolu'da Hasan Keyf-Mardin²¹⁸-Harput Artukluları adlarında beglikler kuruldu. Böylece Anadolu'nun Türk yurdu olması için çaba gösterildi.²¹⁹

Malazgird Meydan savaşı sonrası ve sonrasında Mervânî durumuna bakacak olursak; Selçuklular Malazgird'i fethettiğinden Mervânî Emîrliği de o sırada Ahlat kentinin sahipleri olarak Selçuklu sultanı Alp Arslan'ı desteklemek zorunda kaldıklarından Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki önemli yol, Anadolu'ya dönük akınlara açılmak durumunda kaldı. O sırada Mervânî Emîrliği artık Bizans için müslüman akınlarına karşı tampon durumunda da değildi. Aksine nasıl yara almadan bu durumdan kurtulabilmenin derdine düşmüşlerdi. Bu yüzden de Türk göçerlerini batıya ulaştırabilmek böylece Selçuklu akınlarına destek vermek zorundaydılar. Bizans açısından ise savaş koşullarında Ahlat'ın denetimi elde tutulmalıydı. Civardaki Bizans bölgeleri Türkmen akınları nedeniyle harabeye dönüştüğü hâlde

²¹³ 1071-1178 yılları arasında Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Malatya ve civarlarında hüküm süren Türkmen hanedanı. Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 469-474

²¹⁴ Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Tuncel, Metin, "Bitlis", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 225-228

²¹⁵ Van gölü çevresinde 1100-1208 yılları arasında hüküm süren bir Türk hanedanı. Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 24-28

²¹⁶ Günümüzde Elazığ belediye sınırları içinde bulunan tarihî bir belde. Tafsilat için bakınız. Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235

²¹⁷ Tafsilatlı bilgi için bakınız. Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Ankara 1997, s. 67-92

²¹⁸ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Mehmet Taştemiş, "Mardin", *DİA*, 28, İstanbul 2003, s. 43-48; Vladimir Fedorovich Minorsky, "Mardin", *İA*, VII, s. 317-319.

²¹⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 62; Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri", s. 33-34; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 74-76; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 262; V. F., Büchner, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 239-241; Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Makaleler*, s. 131-133; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, VII, s. 242-248; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 201; Muhammed Said Polat, "Türkiye'de İlk Beglikler ve Kabilevî siyasi Birliklerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)", *Belleten*, LXVI/245, Ankara 2002, s. 69; Besim, Darkot, "Erzurum", *İA*, IV, s. 340-345; Besim, Darkot, "Erzincan", *İA*, IV, s. 338-340; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 45; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 29-30.

Mervânîlerin toprakları tarımsal zenginlikleriyle istisnaydı. İmparator gıda ihtiyacının Mervânî topraklarından sağlanmasını emretmişti (462/1069).²²⁰

Alp Arslan Döneminde ise; Mervânîlerin siyasî bağımsızlığı o kadar çok kısıtlanmıştı ki Ahlat Selçuklu ve Türkmen akınları için üs olarak kullanılıyordu. Mervânîler batıya göçlerin geçişini kolaylaştırıcı etkiye sahipti. Ayrıca Mervânî politikaları işe yarayacak ki o dönemde Ahlat bölgesinde canlı bir ticaret hayatı ve zengin bir zirai üretim söz konusuydu. Ahlat çevresinde Bizans hâkimiyeti zayıflamış her yer harabe şekline dönüşmüşken Ahlat'ın erzak ve hayvan yemi açısından ihtiyaç sahibi ordular için önemli bir merkez hâline geldiği açıktır.²²¹

İbnü'l-Ezrak'a göre Ahlat ve Malazgird'ten kitleler hâlinde insan Sultan'ın yanına gelip, kendisini Bizans ordusundan haberdar etmişlerdi. Alp Arslan da bu bilgidен hareketle Erzen ve Bitlis üzerinden Ahlat'a ilerlemiştir. İmparator ordusunu yenip, imparatoru esir ettirdi. Bu galibiyetten sonra Alp Arslan hem Malazgird'e hemde Ahlat'a vali atadı. Bu bölge Mervânî elinden çıkmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye göre ise 476/1083-1084 yılında Fahu'd-Devle b. Cehîr komutasındaki Selçuklu ordusu tarafından bu bölgeler Mervânî elinden alındı.²²²

Malazgird Savaşından sonra el-Cezîre ve Irak'taki emîrler Selçuklu hâkimiyetini tanımışlardı. Ama her fırsatta bağımsız olmak için harekete de geçmiyor değillerdi. Onların bağımsızlıklarını destekleyen ise Mısır hilafet makamıydı. Zaten bu bölgedeki Bedevî Arapların çoğu Şii idi. Dini inaçları gereği de Abbâsî halifeliği ile ters düşüyorlardı. Durum bunu gösterince Selçuklular bu bölgedeki yaşayanlara güvenmiyordu. Ünlü vezir Nizâmü'l-Mülk'ün sözleride bunu işaret etmektedir. Sözlerinde güvenlik nedeniyle sarayda Irak'ın “*kafirlerine*” değil, Sünni Türklere yer vermiş olduğunu belirtmesi bu bölgedeki halka güvenmediğine

²²⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l-Farikî*, s. 176; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 45; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 105,116-118.

²²¹ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l-Farikî*, s. 176; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 105,116-118.

²²² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l-Farikî*, s. 176; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân*, s. 255-258; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 121.

işaret etmektedir. Bu yüzden de Nizâmü'l-Mülk sultan Tuğrul Beg ve Alp Arslan'ı övmektedir.²²³

Selçuklular bu bölgede tam hâkimiyeti sağlamak için Fâtimîleri ortadan kaldırmalıydı. Tam da bu bölgede hâkimiyetlerini sağlamlaştırmayı düşündükleri sıra da bir fırsat belirdi. Mısır'a sürgüne gönderilen Hamdânîlerin soyundan gelen Nasru'd-Devle 462/1069-1070 yılında Kahire'de hâkimiyet mücadelesi için savaşıyordu. Abbâsî halifesi kurtuluşunu ise el-Kaim Biemrillah ile Selçuklu sultanı Alp Arslan'da görüyordu. Eğer başarılı olur hâkimiyetini sağlarsa Mısır'ın Bağdad'taki Sünnî halifenin dinsel otoritesini tanıyacağına dair söz vermişti. Bu yüzden; Alp Arslan 464/1070-1071 yılında Mısır'a sefere çıktı. Ayrıca Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin de hâkimiyeti Selçuklu lehine arttırmak isterken Fâtimî etkisini de bölgede azaltmak istedi. Alp Arslan Ermenistan, Malazgird'e kadar ilerledi. Bu bölgede yaşayanların tamamına hâkimiyetlerini kabul ettirdi. Daha sonra Diyâr-ı Bekr'e ulaştı. Üç yıl önce yanına sığınan Mervânî Emîrinin kardeşi Sa'îd'i de yanında getirmişti. Diyâr-ı Bekr'i ele geçirip Sa'îd'e vermek için mücadeleyi başlattı. Asıl amacı ise emîrliğin zayıflamasına neden olmaktı. Veziri Nizâmü'l-Mülk ise Meyyâfârikîn'e gitti. Mervânî Emîr Nizâmeddin tarafından ağırlandı. Kardeşi Sa'îd ile ilgili malumatları alan Mervânî Emîr Nizâmeddin'e Nizâmü'l-Mülk vassal olarak Alp Arslan'ın huzuruna çıkabileceğini söyledi. Ertesi sabah Selçuklu veziri Emîri Nizâmeddin ile yola çıktı. Alp Arslan'ın karargahına vardıklarında Mervânî Emîrinin karısı ve iki kız kardeşi, sultanın niyetinden kuşkulandıkları için Nizâmü'l-Mülk'e giderler. Nizâmü'l-Mülk onlara “*Nizâmeddin'i bir Emîr olarak alıp sultan olarak getireceğine*” söz verdi. Mervânî Emîr Nizâmeddin hediyelerle sultanın huzuruna çıkar. Nizâmü'l-Mülk Alp Arslan'a verdiği sözden bahseder. Alp Arslan ise vezire karşı çıkıp Sa'îd'e söz verdiğini söyledi. Bunun üzerine Nizâmü'l-

²²³ İbnu'l Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 173-176; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtu'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 180-182; Metropolit Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin, (Itr el nardin fi Tarih Merdin)*, Koral Yayınları, İstanbul 1972, s.40; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 214-215; Şeref Han, *Şerefname*, s. 26; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 242-245; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 191-192; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 137-138; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 29.

Mülk Sa'îd'i yakalatarak, el-Hatlah kalesine hapsettirdi. Nizâmü'l-Mülk verdiği sözü tutmak için ise Emîr Nizâmeddin'e dönmeden önce Sultanü'd-Devle unvanı verdi.²²⁴

Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün bu hareketi bölgedeki diğer emîrlıklere şu mesajı vermişti. Kendi istekleri ile sultanın yanına gidip boyundurluğunu kabul ederlerse Selçuklular da Mısır seferini geçiktirmeden başlatacaklardı. Onlarda Mısır Fâtimîlerden kurtulacaklardı. Bu yüzden Meyyâfârikîn'in Mervânî, Musul'un Ukaylî, Harran'ın²²⁵ Numeyrî, el-Camian'ın Esedî, Türk ve Deylami begleri, Haleb Emîrini Mırdasî, Salih nihayet Alp Arslan'ın hâkimiyetini kabul etmişti. Tam bu sırada Romanos IV. Diogenes'in Selçuklu art bölgesini tehdit ettiği bilgisi ulaştı. Bizanslıların hesapta olmayan bu taaruzu Alp Arslan'ın Mısır üzerinden Fâtimî üzerinden dönmesine neden oldu. Malazgird ve Ahlat'a giderken yolda Mervânî Emîrliğinden 10.000 gönüllü asker Alp Arslan'a katıldı. Alp Arslan nihayet Mısır ve Bizans gibi büyük devletlere karşı bölgedeki emîrlıkların desteğini kazanmıştı. Zaten bunun için Emîrlıklere karşı hoşgörülü politikalar güdüyordu. Örneğin Selçuklular iyi niyetli olduklarını göstermek için isyan eden Sa'îd'i Mervânî Emîri Nizâmeddin'e teslim etmişlerdi. Nizâmeddin ise babası Nasru'd-Devle'nin el-Fadlunya'dan olan kardeşi Sa'îd'e Âmid'in yönetimini bıraktı. Ne var ki Nizâmeddin bir müddet sonra Âmid'in idaresini kardeşine verdiği için pişmanlık duydu. Sa'îd'e bir köle hediye eden Nizâmeddin köle aracılığıyla Sa'îd'i öldürdü. Sa'îd'in zehirlenmesinden dolayı Âmid halkı, onun oğlunu Mervânî tahtına oturtmak istedi. Çocuk bunu kabul etti tahta çıktı ve kadı olarak Ebû Ali b. el Bagal'ı emîrlük işleriyle ilgilenmesi için göreve getirdi. Ebû Ali ise Oğuz Emîri İbn Han'ı amcası Nâsr'a karşı ittifaka çağırmişti. Fakat başarılı olunamadı ve Âmid tekrar Nâsr'ın'ın eline geçti.²²⁶

²²⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 173-176; Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s. 180-182; Dolapönü, *Tarihte Mardin*, s.40; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 214-215; Şeref Han, *Şerefname*, s. 26; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 242-245; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 191-192; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 137-138; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 29.

²²⁵ Günümüzde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 237-240

²²⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 178-179; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s.114-115; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 314-315,317; Dolapönü, *Tarihte Mardin*, s. 40; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 215-217; Ripper, *Diyarbakır*

C. Melikşâh Dönemi (464-485/1072-1092)

1. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin İlhakı Öncesi Selçuklu Mervânî İlişkileri

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın vefatı üzerine oğlu Melikşâh²²⁷ Selçuklu tahtına geçti (465/1072). Malazgird savaşından sonra Bizans ile yapılan barış antlaşmasının yeni imparator tarafından kabul edilmeyip eski imparator Romanos Diogenes'in gözlerine mil çekilmesi üzerine Alp Arslan'ın emri ile Selçuklu emîrleri Anadolu'da fetihlere devam etti. Bizans imparatoru VII. Mihael Dukas ise Selçuklu fetihlerini durdurmak için çalışmalara başladıysa da Anadolu'ya yollanan Bizans kumandanları Selçuklu birlikleri karşısında yenilgiye uğratıldılar.²²⁸

Sultan Melikşâh döneminde Kirman meliki Kara Arslan Kâvurd Beg'e meyilli olan askerlerin, komutanların itaatleri için hazineden paralar harlandı. Bu sırada ise Kâvurd Beg Yabgulu Türkmenlerinden de yardım alarak Rey'e doğru yola çıktı. Fakat merkezi otoritenin güçlendirilmesi nedeniyle sultan ve veziri tarafından Kâvurd Beg bertaraf edilerek öldürüldü. Yabgulu Türkmenler dağıldı. Onlara yardım eden el-Basan'ın 50.000 dinarlık serveti müsadere edildi.²²⁹

Merwanileri, s. 245-253; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 191-192; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 139.

²²⁷ Ebû'l-Feth Celâlü'd-Devle ve'd-Dîn Muizzü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Kasîmü Emîri'l-Mü'minîn Melikşâh b. Alparslan Büyük Selçuklu hükümdarı (1072-1092). Tafsilat için bakınız. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 228; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 20-24; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 665-666; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 305-334; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 54-57.

²²⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 179,182; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 219, 227; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s.182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 80-83; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s. 325-326; Ali Sevim, *Azîmî Tarihi*, s. 24; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 44-48; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 18,20-24; Ali Sevim, *Anadolunun Fethi*, s. 77; Salim Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına çıkışı", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 82-83; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 432; Tekindağ, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü*, s. 6; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 44-45; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 295; Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s.723; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuluları (1120-1194)", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 786; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 268; Taşcı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 73.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 319-320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 82-83; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 227; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*,

Selçuklu Sultanı Melikşâh için şimdi sıra Batı Anadolu'da sınırlarını Bizans'a rağmen genişletmiş olan ve Selçuklu devletine uzakta olan Kutalmışoğullarına gelmişti. Onları itaat altına almalıydı. Bu görev için komutanlarına bilgi vererek sanki bağımsızmış gibi hareket eden Kutalmışoğullarını itaat altına alınması için görevlendirdi. Özellikle ona yardım eden Yabgulu Türkmenleri de böylece durdurmuş olacaktı. Bu görevler için Anadolu'nun batısına emîr Porsuk, güneye ise Atsız,²³⁰ ayrıca kardeşi melik Tâcü'd-Devle Tutuş'u²³¹ görevlendirdi. Bu sırada Doğu Anadolu'da Yabgulu Türkmenlerin bulunduğu Diyâr-ı Bekr toprakları üzerinde ise Selçuklu vassalı olan Mervânîler bulunmakta idi. Zaten bu bölge Selçuklu hâkimiyetine girmek istemeyen Yabgulu Türkmen akınlarından dolayı eski gücünü kaybetmişti. Bu sıkıntılardan dolayı sultandan sürekli yardım isteniyordu. Fakat çoğunlukla sultana karşı da Arap emîrleri ile ittifak kuruyorlardı. Sultanın birlikleri ile karşılaştıklarında ise dinar karşılığında bağışlanma talep ediyorlardı. Aslında Mervânî Diyâr-ı Bekr hâkimiyeti Selçukluların Doğu Anadolu seferleri ile zayıflamaya başlamıştı. Sultan Alp Arslan'ın ise Mısır seferi sonucunda Mervânî hâkimiyeti sembolik hâle gelmiş iken Melikşâh döneminde ise sona erecekti.²³²

s. 48-49; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 120-124; Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 125; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 59-60; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 39-40; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 111-112; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 20-24; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, s. 55-56; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 87-92; Agacanova, *Selçuklular*, s. 149; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 84-89; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 268- 270; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, VII, s. 666-667; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 46-48; Taşçı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, s. 73.

²³⁰ Selçuklu emîri (1071-1079). Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 92-93; Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 83-126; Ali Sevim, "Atsız, Uvakoğlu Selçuklu Emîri, Suriye Fatihî", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 19-27; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 164-166.

²³¹ Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1079-1095). Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 446-449

²³² İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, Çev. s. 200-206; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 36-37; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", s. 87-88; Tufantoz, *Diyanbekir Mervanoğulları*, s. 112-123; Taşkiran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, s. 87-89; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 272- 275.

Melikşâh Döneminde Mervânîler, Güney-Doğu Anadolu bölgesini Selçuklu yönetimine almak için Mervânî adıyla anılan ve Sultan Tuğrul Beg döneminden beri Selçuklu devletine tâbî olan Müslüman bir emîrliğin yönetimi altında bulunan bu bölgeyi XI. yüzyılda Diyâr-ı Bekr ve Ahlat diye iki kısma ayırdı. Diyâr-ı Bekr bölümü; Âmid (Diyârbakır), Savur, Meyyâfârikîn (Silvan), Hısn-ı Zülkarneyn, Behmut, Cizre (Şırnak),²³³Erzen, Mardin,Gölcük, Siirt,²³⁴Atak, Duneysir, Ergani, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Çermik, Maden gibi şehir ve kaleleri içine alıyordu. Ahlat bölümü ise Ahlat ve Bitlis ile bunlara bağlı şehir ve kaleleri kapsamakta idi.²³⁵

Mervânî Emîri Nizâmeddîn Nasr'ın 473/1080'de ölümü ile emîrliğin yönetimini üzerine alan Nasru'd-Devle Mansûr'un, Müslüman veziri Ebû Salim'i vezirlik makamına getirmesi, Selçuklu vassalı olmasına rağmen Kuzey-Irak ve el-Cezîre'de bağımsız bir Arap devleti kurmak isteyen Musul Emîri Şerefü'd-Devle Müslim ile sıkı ilişkilerde bulunması, Şii meyilli olması (Büveyhîlere Bağdad işgalinde destek vermeleri), şehirde istikrarın olmaması yaşanan sıkıntılar Mervânî ülkesinde ki Müslüman halk arasında bir takım huzursuzluk ve şikayetlere sebep oldu. Bu durumlar ile birlikte vassallık şartlarına aykırı hareketlerinden dolayı Mervânî Emîrliği, Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın takibine girmişti. Özellikle Selçuklu Sultanı Melikşâh bu aykırı hareketleri diğer vasallar arasında da görülme ihtimalini önlemek için,Türkmenlerin yeni yurtlara ihtiyaç duyulması nedeniyle de bu önemli bölge yönetimini doğrudan Selçuklu devletine bağlamak istedi. Ayrıca Mervânî ve daha sonra da el-Kaim Biemrillah'a vezirliğini yapmış olan Fahru'd-Devle b. Cehir'in bu toprakların alınması konusunda telkinlerini de unutmamak elzemdir.²³⁶

²³³Şırnak iline bağlı ilçe merkezi. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel-Abdülkerim Özaydın, "Cizre", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 37-39

²³⁴ Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, "Siirt", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 173-175

²³⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 200-206; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 99-100; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 58-59, Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s.113-114; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 217-218; Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s. 138-139; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 45; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 275.

²³⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 200-206; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 99-100; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 58-59, Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s.113-114; Salim Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu

Selçuklular bir yandan Mervânî hanedanını bölerek güçsüzleştirmeye çalışırken, diğer yandan Ukaylî Emîri Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş'in bölgenin üç büyük Bedevî hanedanını Nırdasiler, Numeyriler ve Ukayliler'in birleşmesine göz yumdular. Musul Begliği bu birleşim ile Arap halkı için Türkmenlere karşı umut oldu. Selçuklular Suriye ve Anadolu'ya doğru genişlettikten sonra sıra Diyâr-ı Bekr'e gelmişti ve burayda ele geçirerek 478/1085-1086 yılında emîrlikleri çevrelemiş olacaktı. Ukayliler ne Sünni hilafete veya saltanata ne de Fâtîmîlerle yaptıkları ittifaklarda tutarlı değillerdi, çıkarlarına göre hareket etmekteydiler. Bölgede etkin olan Arapların birliği ile mücadele etmek isteyen Ukayliler dışında Türkmenlerin seferleri ve Selçukluların iktidar arzusuna karşı Mervânîlerin ikinci müttefiki sayılabilecek Hristiyan bir emîr daha vardı. Ermeni kökenli emîr Philaretos Brachamios Romanos IV. Diogenes (461-464/1068-1071) arasında doğudaki sınır illerine başkomutan olarak atandı. Malazgird yenilgisi ile Michael VII. Dukas kendisini imparator olarak ilan edince Romanos IV. Diogenes'i seven ve destekleyen Philaretos onu tanımadı. İmparatorluğun güney doğusuna inerek emîrlik kurdu. İşte Philaretos Bizans'a karşı vereceği bağımsızlık savaşlarında Türkmenlere güveniyordu. Mezopotamya, Malatya, Maraş, Kilikya (Çukurova), Urfa ve Antakya'yı²³⁷ hâkimiyeti altına aldı. 471/1078'de imparator kendisi tanıması karşılığında kendi bölgesinde kalan Bizans birliklerinin resmi komutasını da ona verdi.²³⁸

Selçukluların hâkimiyetini engellemek, sınırlamak ya da ilerleyişini durdurmak için bir araya gelen emîrlüklerin dışında, Philaretos da engellemek için çaba sarffetti, hatta sınırlarını korumak için ayrıca bölgedeki emîrlükler ve Türkmenler ile iyi

Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 149-150; Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Bellekten*, LXI/230, Ankara 1997, s. 73; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 217-218; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s.140-141,147; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 275; Baluken, *Mervânîler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 31.

²³⁷ Akdeniz bölgesinde Hatay ilinin merkezi olan şehir. Tafsilat için bakınız. Halil Sahillioğlu, "Antakya", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 228-232

²³⁸ Sevim, "Hatay ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Geçmesi", *Makaleler*, III, s. 241; Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956, s. 32; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 253-258.

ilişkiler kurmaya çalıştı. Fakat Selçuklu karşısında birlik hâlinde hareket etmedikleri için başarılı olunamamıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'a²³⁹ Antakya'yı kaptıran Philaretos'un oğludur ki, zaten halk ne babasını ne de oğlunu Antakya'da görmek istiyordu. Süleyman Şah'a kapıları kendileri açtılar. Ukaylî Müslim b. Kureyş, Philaretos'un Antakya için kendisine verdiği vergiyi Süleyman Şah'tan istedi. Süleyman Şah ise sultan adına bu şehri fethettiğini onların gayrimüslim olduğunu kendisinin bu vergiden muaf olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine, Ukaylî Müslim ve Süleyman Şah savaştı, Afrin Çayı yakınların da Kurzahil civarında Ukaylî Müslim yenildi ve kaçarken öldürüldü. Yerine kardeşi İbrahim b. Kureyş geçti. Bu yenilginin asıl nedeni ise Müslim Selçuklu Türkmen begi olan Çubuk beg'e Süleyman Şah'a karşı mücdelesinde Türkmen komutası görevini vermek istedi. Bunun karşılığında ise çokça mal vereceğini bildirdi. O sırada Çubuk beg Meyyâfârîkîn kuşatmasını sürmekte idi. Çubuk Beg'e bu teklifin yapılmasında maksat tecrübeli bir komutan olmasıydı. Bu teklif üzerine Çubuk beg görevine kısa süre ara vererek Müslim yanında yer aldı. Fakat Müslime karşı kişisel kini ve milli hisleri ağır bastığından savaşın başında beraberindeki Türkmenler ile Süleyman Şah tarafına geçti. Müslim'in yenilmesine neden oldu. Sonra Meyyâfârîkîn kuşatmasına devam ederek burada Şihne²⁴⁰ olarak göreve getirildi. Philaretos 479/1086-1087 yılında artık ülkesini Türkmenlere karşı koruyamayacağını anlayınca Sultan Melikşâh'a sadakatini bildirdi. Müslümanlığı kabul edip güvenliğini sağlamaya çalışmada Philaretos Selçuklu komutanı Bozan (Buzan) tarafından altı ay süren kuşatmanın ardından Urfa'yı da kaybetti. Harput'u koruyamayan Philaretos'tan bu bölgeyi Çubuk beg alarak daha sonra begliğini tesis edecekti. Yani (478-479/1085-1086) yıllarında Selçuklular, Philaretos'un kurduğu beyliklerin çöküşüne, Ukaylî emîrliğinin yıkılışına ve birazdan da detaylı anlatılacak olan Mervânî emîrliğinin dağılmasına neden olacaklardı.²⁴¹

²³⁹ Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1075-1086). Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "Süleyman Şah", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 103-105

²⁴⁰ Bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî vali. Tafsilat için bakınız. Erdoğan Merçil, *DİA*, 38, "Şahne", İstanbul 2010, s. 292-293

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, s. 354-355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 128-129; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s.

Mervânî emîrliğinin dağılma aşamasına bakacak olursak, emîrliğin son döneminde Fahu'd-Devle b. Cehîr gibi Ebû'l-Fadl İbrahim b. el-Enbârî, Ebû Tahir Seleme b. el-Enbârî (Ebû Fadl'ın oğlu) ve Ebû Salim Et, Tabilo adlı vezirler ve en son emîr Ebû'l-Muzaffer Mansûr vezirlik yaptı. 430/1038-1039 yılına kadar Nasru'd-Devle vezirlik makamını ilk önce uygulamadı. Yönetim işlerini divan nazırı Bereke ile birlikte yürütmekteydi daha sonra bu makama ihtiyaç duyulunca Fahu'd-Devle b. Cehîr iş başına geçmiş ve el-Magribî'den sonra Mervânîlerin ikinci meşhur veziri olmuştur.²⁴²

Fahu'd-Devle Musul'da Ukaylî Emîri el-Mugallad ve onun halefi Kureyş b. Bedran hizmetlerinde çalıştı. Ukaylîlerin emriyle diplomat sıfatıyla İstanbul'a gitti. İmparatora aynı sırada ziyaret gerçekleştiren Mervânî elçisinde oradaydı. O sırada Ukaylîlere Mervânîler vergi veriyorlardı. İmparatorada Ukaylî Fahu'd-Devle'ye Mervânî elçisinden daha iyi muamele ediyordu. Ukaylî Kureyş ise Fahu'd-Devle döner dönmez onu tutuklamak niyetindeydi. Bu yüzden Fahu'd-Devle oradan Haleb'e geçti. Oradan Mirdâsî Muizzü'd-Devle Simal'ın vezirliğini yaptı. Fakat sonrasında Haleb'ten de ayrıldı. Malatya'ya oradanda Diyâr-ı Bekr'e geçti. Fahu'd-Devle Mervânî Emîri Nasru'd-Devle'ye vezirlik talep ettiğini bildirdi. Nâsru'd-Devle ise teklifi kabul etti. Nasru'd-Devle'den sonra oğlu Emîr Nizâmeddin döneminde de

51-56; Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 766; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 86-87; Savcı, *Silvan Tarihi*, s. 31-32; Osman Turan, "Süleyman Şah I", *İA*, XI, s. 214-215; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-416; Sevim, "Hatay ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Geçmesi", s. 243-244; Ali Sevim, "Tutuş (Tac Al-Davla, Abu Sa'id b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mikail b. Salçuk b. Dukak 1062-1095)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 170; Ali Sevim, "Kutalmışoğlu Süleymanşah ve Devleti (1075-1086)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 335-356; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", *Makaleler*, I, 90-91; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım1092-Şubat 1095)", *Belleten*, XXVII, 107, Ankara 1963, s. 411-412; Mehmet Altay Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/230, Ankara 1993, s. 78-79; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 119-121; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 258-264; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 676; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 469-470; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 77-81.

²⁴² İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 161-162,170; "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 73; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 264-267.

devlet işlerini vezir olarak yürüttü. Fakat bir süre sonra halife el-Kaim Biemrillah²⁴³ ile irtibata geçip Bağdad'da vezirlik makamına gelmek istediğini söyledi. Mervânî emîrliğini bırakıp Bağdad'a doğru yola çıktı. 454/1062 yılında Mervânî Nizâmeddin'in adamlarını atlattı. Bağdad'a ulaştığında ise vezir hilafetini giydi. Fahru'd-Devle lakabı ekletildi. İbnül Ezrak'a göre ise el-Kaim Biemrillah Mervânî Emîrinden Fahru'd-Devle b. Cehîr'i Bağdad'a gönderilmesini açıkça istediğini nakleder. Mervânî Emîri Nizâmeddin'in sadece veziri değil, hediyeler de yolladığını rivayet eder.²⁴⁴

Bağdad'da göreve başlayan Fahru'd-Devle b. Cehîr'in fazla israf yapması hazinenin açık vermesine neden oldu. Başarılı işlere imza atsada hazinenin açık vermesi el-Kaim Biemrillah'ın 460/1067-1068 yılında onu görevden geri almasına neden oldu. Dübeys b. Mezîd'in arabuluculuğu ile ertesi yıl yine aynı göreve geldiyse de 471/1078-1079 yılından sonra sultanın veziri Nizâmül-Mülk o sırada halife olan el-Mühtedî-Billâh vezirine yol vermesini istedi. Böylece Cehîr tekrar vezirlikten azledildi. Nizâmül-Mülk daha sonra Fahru'd-Devle b. Cehîr'in oğlu Amidü'd-Devle'ye vezirlik makamını verdi. Zaten kızı Zübeyde ile Amidü'd-Devle'de evli idi.²⁴⁵

471/1078-1079'da Abbâsî vezirliğinden ayrıldıktan sonra Melikşâh'ın İsfahan'daki sarayına gitmişti. Buradan Mervânî egemenliğini yakından inceledi. Hanedanın son Emîri Ebû'l-Muzaffer Mansûr dönemindeki çöküşün nedenini veziri Ebû Tahir b. el-Enbârî'nin yerine Hristiyan bir doktor olan Ebû Salim et-Tabib'i vezir olarak değiştirmesinde buluyordu. Bu incelemeler Fahru'd-Devle b. Cehîr'in Nizâmül-Mülk ile konuşmasına ve onun dikkatini Mervânîlerin sahip olduğu

²⁴³Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelen ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren hanedan Tafslat için bakınız. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler (Siyasi ve Medeni Tarih)", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 37

²⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l Farikî*, s. 161-162,170; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 264-267.

²⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l Farikî*, s. 190-191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 106-107; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 126-127; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.101-102; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 59-61; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 267-268; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 114; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 276.

zenginliğe çektirdi. Hatta sultan kendisini görevlendirirse Diyâr-ı Bekr'in fethine yardımcı olacağını bildirdi. Nizâmül-Mülk Melikşâh'a durumu bildirdi. Mervânî Emîrliğinin içinde bulunduğu kargaşa durumundan faydalanmaları gerektiğine ikna etti. Melikşâh tam da Fahru'd-Devle'nin istediği gibi askerî birlikleri emrine verdi. Diyâr-ı Bekr alındı. Selçukluların valisi olarak Fahru'd-Devle göreve geldi. Sultan için önemli olan stratejik önemdeki bu sınır bölgesinin doğrudan denetim altına alınmasıydı ve muvaffak da olundu.²⁴⁶

Mervânî Emîrliğinden sonra Şeddadî Emîrliğinede son verildi (1075-1076). Toprakları Türkmen komutanlara verildi. Diyâr-ı Bekr'in zapt edilmesi, sultana herşeyden önce Türkmenlere verimli durumda olan dirlik arazilerini sahip olma olanağı verdi. Selçuklu sultanı Melikşah'ın bu bölgeyi fethetmesindeki ikinci sebep ise Türkmen taraftarlarını memnun etmeyi sürdürebilmek için müslüman Diyâr-ı Bekr'i fethetmelerine izin vermesiydi.²⁴⁷

2. Cehîr/ Cüheyr Oğulları

Mervânî Nasru'd-Devle'nin veziri el-Magribî'nin 418/1027-1028 yılında ölümünden sonra 430/1038-1039 yılına kadar Mervânî Nasru'd-Devle ülkeyi vezirsiz yönetti. Daha sonra vezirlik makamının tekrar oluşturulmasını düşündü. El-Magribî'den sonra Mervânîlerin ikinci meşhur veziri oldu.²⁴⁸

Mervânî Nasru'd-Devle'ye el-Magribî ve Fahru'd-Devle b. Cehir vezirlik yapmıştır. Bu Nasru'd-Devle'nin ölümünden sonra bile çocuklarına bırakacağı önemli mirastı. Çünkü vezir Magribî Nâsru'd-Devle'den önce Mısır halifesi el-

²⁴⁶İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 190-191; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 254; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 35; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 101-102; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 59-61; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 267-268; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 55; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 114; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 276; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 192-193; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 668-669

²⁴⁷ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s.193-194; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 49-50; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s.73-74; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 269-274.

²⁴⁸İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 139-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 382; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 309; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s.102; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 30; Şeref Han, *Şerefname*, s. 26; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 264.

Hâkim'in veziriyken Fahru'd-Devle ise Nâsru'd-Devle'nin vezirliğinden Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah'ın vezirliğine tayin edilmişti.²⁴⁹

Fahru'd-Devle, Musul'da önemli bir ailenin çocuğudur. Kendi akrabaları ile sıkıntı yaşıyordu. Ebû'l-Akarıb sürekli Şerefü'd-Devle'ye Fahru'd-Devle'yi şikayet ediyordu. En sonunda Ebû'l-Akarıb ailesini, amcasının oğullarını topladı. Musul'dan Fahru'd-Devle'yi uzaklaştırmak ya da öldürmek istediğini ama bunun yalnız olmayacağını söyledi. Bunun için birlik olup Şerefü'd-Devle'ye gidip düşüncelerini dile getirdiler. Kabul edilmemesi durumunda ise her birinin ailesi ile birlikte Musul'u terk edeceklerini aktardılar. Bunun içinde Ebû'l-Akarıb dönemin emîri Mutamidu'd-Devle Karvâş'a da Fahru'd-Devle'yi Musul'dan uzaklaştırması için baskı yaptı. Emîr de o yıl Haleb'i fethetmişti. Şerefü'd-Devle yeni fethedilmiş olan Haleb'e Fahru'd-Devle'yi yolladı. Fakat Ebû'l-Akarıb, Fahru'd-Devle'yi oradaki görevinden de uzaklaştırdı. Özellikle Ebû'l-Akarıb, Fahru'd-Devle'yi önemli görevlerden aldırıldığını bildirdi. Bu nedenler ile Fahru'd-Devle Âmid (Diyârbakır) kentinin kadısı Ebû Ali el-Beğal'den Mervânî emîriyle görüşüp Diyâr-ı Bekr'e yerleşme talebine aracılık etmesini istedi. Mervânî Nâsru'd-Devle ilk önce kabul etmek istemedi. Çünkü ona göre Ukaylîleri karşısına almamalıydı. Ayrıca Fahru'd-Devle'nin kendi memleketine hayrı olsaydı oradan kovulmazdı diye düşünmesi idi. Fakat daha sonra vezirlik makamına getirilme, bu makamın zorluklarından kurtulma şartıyla giriş izni verdi.²⁵⁰

Fahru'd-Devle 430/1038-1039 yılından itibaren Diyâr-ı Bekr'deki yönetim işlerini yürüttü. İbnü'l-Esir, İbnü'l-Ezrak'ın Fahru'd-Devle için anlattıkları dışında şunları ilave eder; İbnü'l-Esir'e göre ise Musul'dan Ukaylî Emîri Bereke b. el-Mukalled ve onun halefi Kureyş b. Bedran'ın hizmetlerinde çalıştığını, Ukaylîlerin emriyle diplomat sıfatı ile İstanbul'a gittiğini aynı sırada Mervânî elçisinde orada olduğunu ve Ukaylîlerin Mervânîlerden güçlü olduğu ve onları vergiye bağladıklarını

²⁴⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 161-162; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 73.

²⁵⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 144-145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 382, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 162; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 200-202; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 265.

söyledi. Bu nedenle teşrifat bakımından Mervânî elçisinden üstün olduğunu dile getirdi. Ukaylî Emîri Kureyş, Fahu'd-Devle'nin Musul'a gelir gelmez yakalatılacağını bildiği için kaçtı. Haleb'e gitti. Orada Mirdâsî Muizzü'd-Devle Simal'in veziri olur. Daha sonra oradan da ayrılır. Malatya'ya sonra da Diyâr-ı Bekr'e geçer.²⁵¹

Nasru'd-Devle, Fahu'd-Devle'ye “*İmparatorun sarayında Mervânî elçisiyle rütbe yarışında olan birinin yanında hizmet etmesine güvenebilir miyim?*” sorusunu sordu. Fahu'd-Devle ise; çalışmalarının efendisinin yararına olacağını, Nasru'd-Devle'yi inandıran Fahu'd-Devle vezirlik makamına getirilir. Mirdasîler'den ayrılma nedeni ise kendisini çekemeyenlere bağladı. Böylece Nasru'd-Devle'yi inandırarak vezirlik makamına getirildi.²⁵²

Bir gün Nasru'd-Devle'nin yanına Hindistan'dan²⁵³ bir falcı geldi. Falcı Mervânî Nasru'd-Devle'nin falına bakıp ölümünden bir süre geçtikten sonra senin değer verdiğin ve üst mevkilere getirdiğin biri devletine son verecek aileni buradan çıkaracak, dedi. Kendisi de kısa süre egemenlik sürüp onunda elinden buraların hâkimiyeti alınacak diye de ekledi. Nasru'd-Devle biraz düşündü. O kişi olsa olsa Fahu'd-Devle olur dedi. Çünkü Mervanîler hakkında bilmediği hiçbir şey yoktu. Nasru'd-Devle, Fahu'd-Devle'ye bir gün böyle birşey olursa ailesini buradan çıkartmamasını istedi. Buna karşılık Fahu'd-Devle ise böyle birşey olur mu? diye cevap verdi. Fakat Fahu'd-Devle o güne kadar aklına gelmeyen bu fikrin o günden Emîr Mansûr b. Nizâmeddin zamanına kadar sakladığını sonrasında ise uyguladığını belirtmektedir.²⁵⁴

²⁵¹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 144-145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 382, Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 200-202; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 265.

²⁵² İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 163,166,169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, Çev. s. 279-280,382; Sibt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s.152-156; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.46; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 208; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 266-267.

²⁵³ Güney Asya'da ülke. Tafsilat için bakınız. Sırrı Erinç, “Hindistan (*Fizikî ve Beşerî Coğrafya*)”, *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 69-73

²⁵⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 163, 166, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 279-280, 382; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 152-156; Kafesoğlu, *Sultan*

Nasru'd-Devle'den sonra Mervânî Emîr Nizâmeddin döneminde de vezirlik yapmakta olan Fahru'd-Devle daha sonra Abbâsî halifeliğine göz dikmişti. Halife el-Kaim Biemrillah ile irtibata geçip oyunlar ile Abbâsî halifesinin vezirini görevden aldırmişti. Vezir Ebû'l-Feth Muhammed b. Mansûr'un azledilme nedenlerinden biri de İbn Allan isimli bir Yahudiye halifenin kendi şahsına ait arazileri, kasaba ve şehirleri iltizam olarak vermesi ve kefil olmasıydı. İltizam yoluyla alınacak hububat ve dinarlarında çok az bir kısmı ödenmiş geri kalan ödenmemişti. İşte bu nedenle ve Cehîr'in oyunlarından dolayı vezirlik makamı boş ve tam Fahru'd-Devle'nin istediği gibiydi. Cehîr vezirlik işlerinin devir işlerini konuşması için Tarrud ez-Zeynebi'yi Meyyâfârîkîn'e yolladı. Mervânî Emîrinin kendisini yola çıkmaktan engellememesi için ise dönüş yolunda biraz elçiye eşlik edeceğini söyleyerek engelledi. Ama Tarrud ez-Zeynebi ile Bağdad'a kadar planladığı üzere gitti. Nizâmeddin, Fahru'd-Devle'nin arkasından adamlarını yolladıysada onu yakalatmayı başaramadı. Halife el-Kaim-Biemrillah Cehîr'e Bağdad'a varır varmaz vezir hilatı giydirdi. Cehîr isminin önüne “*el-Vezirü'l-Ecell, şerefü'l-Vüzerâ, Fahru'd-Devle*” unvanlarını ekledi. İbnü'l-Ezrak, el-Kaim Biemrillah'ın Mervânî Emîrinden Cehîr'i Bağdad'a göndermesini istediğini nakleder. Ayrıca hediyeleride beraberinde yolladığını belirtir.²⁵⁵

Fahru'd-Devle Bağdad'ta vezirlik makamındayken Irak'ın komşu bölgelerine yeniden huzur getirmiştir. Fakat Fahru'd-Devle'nin görevden alınmasının nedenlerini içeren 7 maddeyi Halife el-Kaim Biemrillah'ın isteği ile Kadı'l-Kudat ed-Damganî hazırladı. Bunlar;

1) Alp Arslan'ın Fahru'd-Devle'nin isteği üzerine Hil'at²⁵⁶ yollaması, Fahru'd-Devle'nin halifeden izin almadan Hil'ati halife sarayında giymesi.

Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 46; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 266-267.

²⁵⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 163,166,169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 279-280,382; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 152-156; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 92; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 208; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 213; Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, s. 73; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 266-267.

²⁵⁶ Halife ve hükümdarlar tarafından verilen şeref elbisesi. Tafsilat için bakınız. Mehmet Şeker, “Hil'at”, *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 22-25

2) Fahru'd-Devle'nin gereksiz para harcamalarından dolayı hazinelerin açık vermeye başlaması.

3) Tuğrul Beg'in ölümü ile Müslim b. Kureyş'in halife sarayına davet etmesi ve bu yüzden halifeliğin zor durumda bıraktığı için çok fazla para harcanarak tehlikeli durumun önüne geçildiği.

4) Fahru'd-Devle kendisine çıkarılan buyruk ve tevkîlerin istediklerini uygulayıp istemediklerini uygulamadığı.

5) Bâbü'l Hücre'ye kendisi dışında kimsenin girmesine izin vermeyişi kensinin de izinsiz istediği zaman girmesi.

6) Saray hizmetinde olan hadim Afif'in Mısırlılara yakınlık içerikli mektup yollaması.

7) Alp Arslan'ın gözüne girmek için çaba sarf edip halifeyi karşısına almak, halifeye karşı düşmanlık etmesini sağlamak için de türlü oyunlar yapması. Bu nedenlerden dolayı vezirlik makamına halifenin isteği ile Abdürrahim seçildi ve Felluce'ye gelmesi istendi (460/1067-1068).²⁵⁷

Fahru'd-Devle halifenin isteği üzerine yazılan tevkîyi alınca çok üzüldü. “*Ben isteyerek birşey yapmadım yaptığım yanlışlarında hoş görüleceğini düşünmüştüm*” dedi. Bu maddelere karşılık cevap verdi. “*Alp Arslan'dan aldığım Hil'at'ın gizli bir amacı yoktu olsaydı istemezdim. Gereksiz para harcamadığını ihtiyaç durumunda para kullanıldığını söyledi. Tuğrul Beg'in ölümü ile Bağdad'ta sıkıntı çıkaracağından endişe ettiği için Müslim b. Kureyş'i halife sarayına davet ettiğini asıl niyetini öğrenince onu buradan yolladığını af diledikten sonra onu hadim diye düşünerek hilafet divanına çağırdığını*” söyledi. “*Ayrıca yazdığı tevkîleri halifeyi mutlu etmek halifelik hazinesine yardım için yazdığını*” dile getirdi. “*Bâbü'l hücreden ise herhangi bir menfaatinin olmadığını orada halk tabakasının sayısını*

²⁵⁷ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 190; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 152-153, 158, 205, 225, 226, 228-229; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 304-305, 312, 335-336; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 93-94; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33-35; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46-47; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 236-237; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 268.

çoğaltmak birbirleri ile uyumu artırarak halkla ilgili olan olaylar ile daha detaylı ve doğru bilgilere ulaştığını halifenin emirlerini de onlara bildirdiğini” ekledi. “Kendisini üste çıkarıp halifelik makamına karşı sultanlığı dolduruşa getirmediğini” de ekledi. Halife açıklama yapmasına gerek olmadığını kendisine ait ne varsa satmasını eşlerini ise boşamasına izin verdi. Hille’ye gitmesini istedi.²⁵⁸

Yeni vezir Abdürrahim uzun yolculuktan sonra Fellüce’ye geldi. Kendisine 10.000 dinar takdim edildi. Bu sırada Fahru’d-Devle’nin Hezaresb’in yanında bulunan kardeşi Ebû’l-Meâli Alp Arslan’dan Ebû’l-Alâ’nın vezirliğe getirilmesini isteyen mektup getirdiyse de halife vezirlik makamının görevlisinin önceden atandığını o yüzden Alp Arslan’ın isteğini yerine getiremeyeceğini bildirdi. Sabah olunca Hâs hâcib Necah’ın Hz Muhammed’i rüyasında gördüğünü ve Fahru’d-Devle’nin tekrar vazifeye geldiğini müjdelediğini aktarması üzerine halife Abdürrahim’i atadığı görevden aldı. Zaten vaktiyle onun Besasirî ile birlikte hareket ettiğini ve halifenin eşi Arslan Hâtûn’un da kaçırıldığı sırada mal ve parasını yağmalayanların içerisindeki grupta olduğunu halifenin eşinin söylemesi üzerine görevden alınması geçerli sebeplere dayandırıldı. Fahru’d-Devle’ye Hille emîri Dübeys b. Mezîd’in arabuluculuğu 10.000 dinar yollandı. Fahru’d-Devle’yi devlet işlerinin başına tekrar getirdi.²⁵⁹

Sâdü’d-Devle Gevherâyin 471/1078’de İsfahan’dan Bağdad’a şihne göreviyle gönderilerek sultandan halifeye mektup getirdi. Fahru’d-Devle’nin görevinden azlini sultanın talep ettiğini öğrenen halife iddia edilenleri kabul etmedi. Sâdü’d-Devle Gevherâyin’e Fahru’d-Devle’nin veziri olmadığını onun oğlu Amîdü’d-Devle’nin veziri olduğunu babası ise Amîdü’d-Devle’nin naibi olduğunu bildirdi. Sâdü’d-Devle

²⁵⁸ İbnü’l-Ezrâk, *Târihü’l Farikî*, s. 190; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z Zamân Fi Târihi’l Âyân*, s. 152-153, 158, 205, 225, 226, 228-229; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fi’t-Târih*, s. 304-305, 312, 335-336; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33-35; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46-47; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 236-237; Ripper, *Diyarbakır Mervanileri*, s. 268.

²⁵⁹ İbnü’l-Ezrâk, *Târihü’l Farikî*, s. 190; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi*, X, s. 65-67; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z Zamân Fi Târihi’l Âyân*, s. 152-153, 158, 205, 225, 226, 228-229; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, s. 304-305, 312, 335-336; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33-35; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46-47; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 236-237; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 268.

Gevherâyin, sarhoş olarak Bâbü'l-Firdevs'e gelerek Fahru'd-Devle'nin kendisine teslim edilmesini istedi. Yoksa herkesi öldürecekine dair beyanatta bulundu. Fahru'd-Devle halifeye zarar gelmesinden korkuya kapılarak halifeye mektup yazarak görevinden istifasını bildirerek Bâbü'l-Firdevs'den ayrıldı. İsfahan'a doğru yola çıktı. Nizâmül-Mülk, Fahru'd-Devle'ye kızgın olsada insanın aklını okuyan Fahru'd-Devle İsfahan'a gelir gelmez, ilk iş Nizâmül-Mülk'ün ona kızgınlığını yok etti. Fahru'd-Devle kısa süreli de olsa normal vatandaş olarak hayatını idame ettirdi. Nizâmül-Mülk'ün talimatıyla Fahru'd-Devle'nin yerine gelen vezir el-Muktedi tarafından görevinden alınınca onun yerine Fahru'd-Devle'nin oğlu Âmidü'd-Devle vezirlik makamına getirildi. Âmidü'd-Devle'nin Nizâmül-Mülk yanında itibarı büyüktü, bunun sebebi ise Nizâmül-Mülk'ün kızı Zübeyde'yi Âmidü'd-Devle ile evlendirmesi idi (462/1069-1070).²⁶⁰

Daha sonra halife 476/1083-1084'te Âmidü'd-Devle'yi de 4 yıl sonra vezirlikten azletti. Ona gelen mekupta; “*Görevi bırakıp hilafet divanından ayrılması*” bildiriliyordu. Yerine Ebû Şücâ Muhammed b. el-Hüseyin vezir oldu. Sultan ise halifenin tekrar Âmidü'd-Devle'yi göreve alma niyeti yok ise İsfahan'a gelmesini istediğini mektub aracılığıyla Âmidü'd-Devle'ye ve babası Fahru'd-Devle'ye mektupla bildirdi. Sultan Melikşâh ile veziri Nizâmül-Mülk, el-Muktedi ile görüşerek tüm Beni Cehîr ailesini Selçuklu sarayına yollamasını istedi. Âmidü'd-Devle'nin yanında Nizâmül-Mülk 'ün kızı Zübeyde de bulunuyordu. Aile İsfahan'da çok iyi karşılandıysa da bu durum Nizâmül-Mülk'ün ağına gitmişti. Zaten Fahru'd-Devle Abbâsî vezirliğinden ayrıldıktan sonra Bağdad'da durmamış Melikşâh'ın İsfahan'daki²⁶¹ sarayına gitmişti. Şimdi diğer aile fertlerinin de Bağdad'dan İsfahan'a

²⁶⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 190; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s. 152-153, 158, 205, 225, 226, 228-229; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 304-305, 312, 335-336; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 33-35; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46-47; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 210; Sevim, “Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması”, s. 226-227; Sevim, “Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, s. 139-140; Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, s. 617; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 236-237; Kayhan, “Selçuklular-Abbâsî Halifelîği İlişkileri”, s. 671; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 268.

²⁶¹ İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi. Tafsilat için bakınız. Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 497-502

gelmesi isteniyordu. Cehîr işte buradan Mervânî son Emîri Ebû'l Muzaffer Mansûr dönemindeki dağılışı izlemekteydi. Cehîr eski beglerinin ülkesini ilhak etmek istiyordu. Nizâmül-Mülk ile konuşarak, onun dikkatini Mervânî Emîrliğinin zenginliğine ve hazinelerine çekti. Hatta görevlendirilirse Diyâr-ı Bekr'i fethedeceğine dair söz de verdi. Nizâmül-Mülk Melikşâh'a bu konuyu ilettili. Mervânî Emîrliğinin kargaşa durumundan faydalanılması gerektiğini bildirdi. Melikşâh kabul edince askerî birlikler Fâhru'd-Devle emrine verildi.²⁶²

476/1083-1084 yılında Fâhru'd-Devle Diyâr-ı Bekr'i fethetme emri alırken, daha sonra sultan adına burayı yönetme görevini aldı. Cuma hutbelerinde ise kendi adını Melikşâh'ın adından sonra okutma izni verildi. Selçuklu Sultanı Melikşâh Fâhru'd-Devle'nin yanına Esedî Bahau'd-Devle Mansûr ile Ebû Firas b. Varram'ı yolladı.²⁶³

Ukaylî Müslim b. Kureyş Selçukluların bu hamlesinden haberdar olunca kendi hanedanını etkileyeceğinden, endişe ederek Mervânî komşularına yardım etmek için harekete geçti. Fâhru'd-Devle ise Ahlat'ı ele geçirerek işe başladı. Oradaki

²⁶² İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 190-191; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 254; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s. 250-253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 342, 347-348, 352, 385-386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, X, s. 122-123; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s.135-138; Sevim, "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Makaleler*, III, s. 227-228; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 47-49; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 237; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 269-274 ; Gülay Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Ankara 1997, s. 73-74; İbnü't Tıktaka, *El-Fahri*, s. 210; Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s. 140-141; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 617; Vlademir Fedorovich Minorsky, "Meyyafarikin", *İA*, VIII, s. 199; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 276-278; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 667-668; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 150; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 73-74; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 140-141; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 31-32.

²⁶³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 190-191; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 254, 257; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târihi'l Âyân*, s. 250-253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, s. 342, 347-348, 352, 385-386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, X, s. 122-123; Sevim, "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", s. 228; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 47-49; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 150-151; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 237; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 269-274 ; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 74; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 276-278.

Mervânîleri hapsedtirdi. Müslim'in Ukaylî Arapları ile Diyâr-ı Bekr'in fethini engelleyeceği haberini alınca Melikşâh'dan askerî birlik takviyesi istedi. Fahru'd-Devle, Ukaylî ve Mervânî ittifakına karşı kendisinin sadece Mervânîlere karşı savaşaacağını Ukaylîlere zarar vermek istemediğini söyleyerek Ukaylî Müslim'i ikna etti. Müslim Bedevîler ile birlikte Musul'a gidecek ve yenildiğini iddia edecekti. Fahru'd-Devle'ye yardım için gelen Türkmen emîri Artuk,²⁶⁴ “*Fahru'd-Devle'ye bu kadar yolu uzlaşmak için değil yağma ve ganimet için*” geldik, dedi. Fahru'd-Devle'nin barışı kabul etmesi ile de Türkmenler sözde Artuk Beg'in bilgisi dışında gece baskını ile saldırdı. Arap askerler dağılırken Ukaylî Müslim ve Mervânî Emîri Mansûr, Âmid'e son anda sığındı. Fahru'd-Devle ve Artuk beg sabah olay yerine geldiğinde Türkmenlerin düşmanlarının kamp yerlerini çoktan yağmaladıklarını gördüler. Bu arada Âmid'de hapis kalan Müslim de Artuk beg ile yazışarak para karşılığında kurtulma talebinde bulundu. Artuk Beg teklifi kabul edip onu kurtardı. Fahru'd-Devle ise Artuk Beg'e esir alınan tüm Ukaylîleri sultana yollamasını emrettiği hâlde Müslim'i de elinden kaçırmamasını söylediği hâlde Artuk, Fahru'd-Devle'yi dinlememiştir. Çünkü ona göre esirler yollanmak için değil satmak için alınırdı. Türkmenlerin büyük bir kısmını alan Artuk, Fahru'd-Devle'yi dinlemedi. Sincar'a doğru ilerledi.²⁶⁵

Bunun üzerine Fahru'd-Devle Meyyâfârîkîn'i kuşatmak için yola çıktı. Melikşâh ise Ukaylî Müslim'in Âmid'de sıkıştığını öğrenince Âmidü'd-Devle'yi ve

²⁶⁴ Selçuklu Sultanı Alparslan ve Melikşah devirlerinin ünlü kumandanı. Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, “Artuk b. Eksük”, *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 414-415

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 318-319,351-352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 125-126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târihi'l Âyân*, s. 257-260; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 320-330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49-51 ve 57; Sevim, “Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması”, s. 228-229; Sevim, “Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, s. 143-146; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 238; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 275-280; Sevim, “Afşin b. Bekçi (Bekçioğlu) Ünlü Selçuklu Emiri”, s. 14-15; Koca, “Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi”, s. 150-156, 160-161; Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, s. 74-76; Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 194-195.

Kasimü'd-Devle Aksugur'u²⁶⁶ yardıma yolladı. Ancak Âmidü'd-Devle yoldayken Ukaylî Müslim'in kaçtığını öğrendi. Bu bilgiyi sultana ilettili. Daha sonrada Âmidü'd-Devle Ukaylî başkentini kuşatmaya başladı. Artuk ve Türkmenlerde kuşatmaya dâhil oldu. Fakat Musul halkı sadece Melikşâh'a teslim olmak istediklerini söylediler. Bunun üzerine Melikşâh buraya geldi. Ukaylî Müslim'i er-Rahba'dan çağırıldı. Onunla barış yapıp Ukaylî arazilerini tekrar ona verdi. Çünkü Melikşâh derhâl anlaşma yapıp Horosan'daki kardeşi Semerkand hükümdarı Hakan Tekin isyanını bastırmak için harekete geçmeliydi. Yani Selçuklu sıkıntısı Ukaylî lehine sonuçlandı.²⁶⁷

Bu sırada Fahru'd-Devle'nin oğlu Âmidü'd-Devle Âmid'i fethetti. Fahru'd-Devle Artuk'tan korktuğu için yeni fethedilen Âmid'e saklandı. Çünkü Artuk el-Cezîre seferine çıkmıştı. Bu durum Fahru'd-Devle'yi korkutmaktaydı. Sultan Melikşâh'a Müslim b. Kureyş'i Artuk Beg'in elinden kaçırdığını şikayet eden de Fahru'd-Devle idi.²⁶⁸

Aslında Artuk'un amacı Ukaylî Müslim ile ittifak etmektir. Bunun için Şam'a doğru hareket etti. Fakat Ukaylî Müslim Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman ile yaptığı mücadele sonucu öldüğü için, müttefikini Artuk Beg kaybetmişti. O sırada Meyyâfârikîn kuşatması yapılıyordu. Selçuklu komutanları Artuk'u eğer isyan ederse sonuna kadar mücadele edecekleri ile ilgili tehdit edince, Artuk Beg sultana bağlı olduğunu söyledi. Bunun üzerine Türkmenler Artuk Beg'i bıraktı.²⁶⁹

²⁶⁶Kasîmüddeve Aksungur b. Abdillâh, Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdüddin Zengî'nin babası ve Halep valisi. Tafsilat için bakınız. Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 296

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 318-319, 351-352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 126-127; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 249; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 257-260; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s. 320-330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49-51, 57; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 238; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 162-163; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 275-280; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 74-75; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 669

²⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 260; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 281-282; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 75.

²⁶⁹ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 29; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 283.

Fahru'd-Devle, Meyyâfarîkîn'i kuşatırken "Eyalet Emniyet Reisi" olarak görev yapan Selçuklu memuru bıçaklandı. Fahru'd-Devle, bıçaklanan memurun üzerini ararken Mervânîler ile ittifak hâlinde olduğuna dair kağıtlar bulundu. Bunun üzerine Fahru'd-Devle taarruz emri verdi. Üç gün sonra kent ele geçirildi. Fahru'd-Devle, Ebû Salim'i hapsedirip Mervânî hazinelerine el koydurdu. O sırada Selçuklu sultanı Melikşâh'da Horosan'da isyan çıkaran kardeşi Hakan Tekin'ı tutukladı. Gözlerine mil çektirdi. Bir başarı daha Selçuklular kazanmış oldu. Fahru'd-Devle, Cizre'ye bir ordu yolladı. Burayı hâkimiyet altına almayı başardı. Mervânî Emîri Mansûr geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece emîrlikleri tamamen ele geçirilmiş oldu. Melikşâh ilk iş olarak el-Cezîre ve Kuzey Suriye seferine çıkıp oralardaki yerel hanedanlıkların yerine Türk valileri yerleştirdi.²⁷⁰

3. Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin İlhakı

Yukarıda da değindiğimiz üzere Selçuklu Sultanı Melikşâh Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli merkezi konumundan dolayı ve Mervânî Emîrliğinin yaptıkları faaliyetlerden dolayı doğrudan bu bölgeleri Selçuklu sınırlarına dâhil etmek için 476/1083 tarihlerinde Fahru'd-Devle'yi Meliklik²⁷¹ alâmetlerinden olan Hi'lat, kus (günde üç kez çalınmak üzere) ve sancak vererek halife ve sultan adına hutbe okutmak, para basmak, vergi vermek koşulu ile önemli Diyâr-ı Bekr bölgesi hâkimliğine atadı. Ayrıca Emîr Sadû'd-Devle, hacip Altuntak, Türçek, Gevherâyin, Humartaş, Türkmen Emîrlerinden ise Hulvan hâkimi Artuk Beg, Çökürmüş, Malazgird ve Muş emîri Sunduk Beg, Demleçoğlu Mehmed, Çubuk Beg, Ayaz, vassal Hille emîri Bahaü'd-Din Mansûr oğlu Sadaka gibi Selçuklu emîr ve kumandanları kendisine yardımla görevlendirdi. Fahrü'd-Devle ve kumandanlar Diyâr-ı Bekr ve Ahlat bölgelerini kuşatmaya başladı. Mervânî Emîri Mansûr ise savunma işleri ile ilgilenmeye başladı. Ayrıca Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim'e ulaklar göndererek Âmid (Diyârbakır), Cizre ve bazı

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 324,353-354,358; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 257, 259; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 236,249-250; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 284-289.

²⁷¹ Hükümdar, kral ve bir şehir veya bölgenin idaresiyle görevli hanedan mensubu yüksek devlet görevlileri için kullanılan unvan. Tafsilat için bakınız. Ahmet Güner, "Melik", *DİA*, 29, İstanbul 2004, s. 51-53

yerlerdeki kale ve kentleri kendisine vermek şartıyla yardımını istedi. Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Şereffü'd-Devle Müslim ileri de kendisine vaad edilen Âmid'e gelerek karargahını kurdu. Selçuklu ordusunun azametini ve sancağının dalgalandığını gören Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Şereffü'd-Devle Müslim, işi siyasal yolla çözmek için harekete geçerek “*Ben ve Mervânî Emîri Mansûr Sultan'ın vasalları olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor?*” diye başkumandan Fahrü'd-Devle'ye haber yolladı.²⁷²

Ayrıca Ukaylî Müslim, Selçukluların Diyâr-ı Bekr'i Mervânî eski veziri Fahru'd-Devle'yi Mervânî topraklarını ele geçirmek için yollaması, sıranın kendilerine de gelebileceği fikrini de düşünmeye başlamıştı. Çünkü Fahru'd-Devle Ukaylîlerde de devlet yönetiminde bulunmuştu. Ukaylî topraklarında ele geçirmek isteyebilirdi. Bedevî emîr hemen vassallarını Mervânî komşularına yardım etmek için yolladı. Ayrıca Diyâr-ı Bekr emîri kendisinden istenen vergiyi ödemişti, yardım etmemesi için bir sebep de yoktu. 476/1083-1084 yılında Fahru'd-Devle bu arada Ahlat'ı ele geçirdi ve Mervânî taraftarlarını hapsedirdi. Fahru'd-Devle, Müslim'in Ukaylî Araplarının emriyle Diyâr-ı Bekr'i feth etmesini engellemek için vassallarını harekete geçirdiğini öğrendi ve bunun üzerine sultandan destek istedi. Sultan asker sevkıyatı yapmaya başladı ve Artuk b. Aksab komutası altındaki Türkmen birlikleri ilerleyişe geçti. Ukaylî-Mervânî ittifakı çıkarları için kurulmuş oldu. Ukaylî Müslim, Mervânî Mansûr'a edeceği yardım karşılığında Âmid'den vazgeçme sözü aldı. Fakat Fahru'd-Devle sadece Mervânîlere karşı mücadele edeceğini Ukaylîlere zarar vermek istemediğini belirtse de asıl amacı ittifakı bozup Mervânîleri yalnız

²⁷² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 254; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s. 329-330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46-49; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.101-102; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s.59-61; Koca, “Diyâr-ı Bekr(Güney-Doğu Anadolu)Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri”, s. 328; Sevim, “Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması”, s. 229; Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, s. 74-75; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 238-239; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s.114; Sıddık Ünal, “XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü'l-Ezrak'a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler” I. Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, (Batman 15-17 Nisan 2008), (Neşr. Salim Cöhce-Adnan Çevik), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, s. 343; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 173; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 140-141.

bırakmaktı. Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Ukaylî Müslim ise bunu kabul etti. Böylece Ukaylî Müslim bedevîleriyle birlikte Musul'a gidecek ve yenildiğini iddia edecekti.²⁷³

Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim ile Fahrü'd-Devle arasında yapılan barış görüşmelerine önemli tepki Türkmen askerlerinden geldi. Onlar uzaklardan buraya ganimet için geldiklerinden onların gitmesine izin vermek kabul edilebilir bir düşünce değildi. Bu yüzden gece yarısı Âmid surları dışında konaklayan Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim'in askerlerine ani baskın yaptılar. Arap kuvvetleri at, deve, koyun ve silahlarını bırakıp kaçtı. Kumandanları Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim ise hızlı koşan atı sayesinde Âmid surları içine zoraki sığındı. Arap ordugahını yağma eden Türkmenler ele geçirdikleri ganimetleri Âmid surları önünde sattılar. Sabah durumu öğrenen Fahrü'd-Devle bu Türkmen baskınının Artuk Beg'in gizli emri veya göz yumması ile gerçekleştiğini anladı. Artuk Beg'i zor duruma düşürmek için Türkmenlerin topladığı tüm ganimeti sultan'a götürmesi için onu görevlendirdi. Artuk Beg Türkmen törelerine göre ganimetin bırakılmayacağını biliyordu. O yüzden bunun Fahrü'd-Devle'nin oyunu olduğunu anladı. Ona Türkmen töresine göre tutsakları hapsetmek, ele geçirilen ganimetleri geri vermenin töreye uymayacağını bunların ya satılacağını ya da azad edileceğini söyleyerek verilen emri yerine getirilemeyecek olduğunu izah etti.²⁷⁴

Fahrü'd-Devle aslında sultandan çekindiği için bu Araplar ile yaptığı barış anlaşmasını ört bas etmek niyetindeydi. Bu yüzden Artuk Beg'e Âmid surlarında saklanan Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslüm'i getirmesini istedi.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 125-126; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49-50; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 275; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 239; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 74-75; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 173; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 282; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 195-196.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 125-126; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s.330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 51; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 239-240; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 275; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s.239-240; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 75-76; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 282-285.

Böylece Artuk Beg'e sultanın takdirini alacağını söylediye de Artuk Beg Fahru'd-Devle'nin yine oyununu anladı. Onun bu isteğini kabul etmedi. Tam bu sırada Artuk Beg'e Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim'den bir ulak geldi. Ulak, Artuk Beg'e “*Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslüm'in memleketine sağ salim dönmek istediğini eğer ona bu konuda yardım ederse karşılığında Artuk Beg'e mal ve para vereceğini*” bildiriyordu. Artuk Beg ulağa Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslüm'in teklifini kabul ettiğini bildirdi ve savaş alanını terk etti. Şerefü'd-Devle Müslüm 477/1084'te kuşatma altındaki Âmid'i terk eder ve Rakka'ya²⁷⁵ varır. Söz verdiği parayıda Türkmen begine ödedi. Fakat Fahru'd-Devle ise Artuk'tan tüm Ukaylî esirleri sultana yollamasını ve Müslim'i de elinden kaçırmamasını emretmişti. Artuk'un bunu kabul etmediğini Müslim'den para alıp serbest bırakmasından anlıyoruz. Bu yüzden de Ukaylî esirlerini hapiste tutmak için değil satmak için aldığını söyledi ve söylenilenlere uymadı. Türkmenleri yanına alarak Sincar'a doğru yola çıktı. Bunun üzerine Fahru'd-Devle Meyyâfârikîn'e Âmid'den geçti. Meyyâfârikîn'de Diyâr-ı Bekr nüfusunun bir kısmını kendi tarafına çekmişti ki Mervânî Emîri devlete sadakatsiz davrananları tutuklayınca, Selçuklu hareketini yöneten Fahru'd-Devle de bu yüzden Diyâr-ı Bekr'den uzaklaştı. Ahlat'a yöneldi.²⁷⁶

Melikşâh Fahru'd-Devle'nin Âmid'de kısılıp kaldığı haberini alınca onun ülkesini (Musul, el-Cezîre, Haleb hâkimi olan Ukaylî ülkesini) işgal etmesi için İsfahan'dan Âmidü'd-Devle ile birlikte Kasimü'd-Devle Aksurgur'u yolladı. Ancak Âmidü'd-Devle yolda iken Ukaylî Müslim'in kaçıp kurtulduğu haberi geldi.²⁷⁷

²⁷⁵ Kuzey Suriye'de tarihî bir şehir. Tafsilat için bakınız. Gülay Ögün Bezer, “Rakka”, *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 432-433

²⁷⁶ Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, s.330; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 51; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 239-240; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 275; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s.239-240; Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, s. 75-76; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 282-285; Çevik, *XI- Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 196.

²⁷⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 257; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 259-260; Ahmed Zeki Velidi Togan, “Aksungur” (Ak Sungur el-Ahmedili), *İA*, I, s. 275-276; Sevim, “Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri”, *Makaleler*, I, s. 147; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 277.

Âmidü'd-Devle de bu haber üzerine Ukaylî başkentini kuşatmaya başladı. Sincar'dan da Artuk Beg ve Türkmenler üzerine yardıma geldi. Fakat Musul halkı yalnızca Melikşâh'a teslim olmayı kabul etti. Çünkü Emîrleri Şerefü'd-Devle Müslim kapıların yalnızca sultana açılmasını emretmişti. Böylece Sultan Melikşâh 477/1084'te Musul'u teslim aldı. Mervânîler ise ülkelerinde kalan Selçuklular ile yalnız mücadele etmek zorunda kaldı.²⁷⁸

Bu sırada Selçuklu ordu kumandanları arasındaki anlaşmazlığı duyan sultan Melikşâh Fahru'd-Devle'nin şikayeti üzerine Artuk Beg'in sadakatini de sorgulamaya başladı. Çünkü Artuk beg savaş alanını terk etmişti. Ayrıca Şii Fâtîmî halifeleriyle ilişkiler kuran vassalı Musul, el-Cezîre hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim'in Musul, el-Cezîre'deki topraklarının yönetimini de elinden alınmış oldu. Fahru'd-Devle diğer oğlu Zaimü'd-Devle'yi²⁷⁹ bir kısım emîrleri ile Âmid kuşatmasını devam ettirmesi için görevlendirdi. Kendisi ve Hacıp Altuntak Emîr Ayaz, Türçek, Humartaş'ı da yanına alarak Meyyâfârikîn'i kuşatmaya başladı. Diyâr-ı Bekr'de Emîr Ebûl Muzaffer Mansûr, ülkesinin savunmasını veziri Ebû Salim'e emanet etmişti. Mervânî Emîri ise Cizre'ye kentine gitti ve orada kaldı. Emîr'in amcası olan Huseyn b. Nasru'd-Devle'de beraberinde Meyyâfârikîn kökenli kişilerden oluşan bir heyetle peşinden gitti. Daha sonra Mansûr ve bu saygın kişiler 477/1085 yılında pazarlık etmek için sultanın İsfahan'daki sarayına gitti. Diyâr-ı Bekr'deki Selçuklu askerleri ise çatışmayı artırmış, orduları bölmüşlerdi. 478/1085-1086'da Zaim ve Russa Âmid kentine doğru ilerlerken babası Fahru'd-Devle, Meyyâfârikîn önünde kamp kurdu. Yanında Artuk'un komuta ettiği çok sayıda birlikte vardı.²⁸⁰

²⁷⁸ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 259-260; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 56-57; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 240; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 277.

²⁷⁹ İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen ad. Tafsilat için bakınız. Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 510; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 76-77.

²⁸⁰ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 102-105; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 61-63; Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s. 142; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 115-117; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 274-275, 279-280; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği

Fahru'd-Devle kaledeki çarpışmalar devam ederken diğer kent ve kalelere de kuvvetler yollamayı ihmal etmedi. Mardin, Erzen, Siirt, Hisn-ı Keyfa'yı kaybeden Mervânî Nâsru'd-Devle Mansûr, ülkesinin büyük çoğunluğunu kaybetmişti. İşte bu yüzden Silvan'dan ayrılıp Horosan'da kardeşi Semerkand hükümdarı Hakan Tekin'in, Tirmizi işgali ve isyanı ile uğraşan Sultan Melikşâh'ın yanına gidip sadakatini bildirmekten başka çaresi kalmamıştı. Amacı ülkesini kurtarmaktı. Fakat Sultan Melikşâh tarafından isteğini reddetti. Sultan Melikşâh Mervânîlerden gelen hediyeleri yetersiz bulup beğenmemişti. Beş gündür orada olan Emîr, 1.000 dinarlık borç ve 3.000 dinarlık borç faizinin yükü altına girmişti. Hâl böyle olunca Emîr Nizâmül-Mülk ve divandaki diğer kişilerden arabuluculuk yapmasını talep etti. Hatta Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Mansûr, Sultan'ın karısı Terken Hâtûn'u ziyaret etti. Sultan'ın huzurunu çıkabilmesi için aracılık etmesini istedi. Fakat Terken Hâtûn'da²⁸¹ kabul etmedi. Melikşâh ise kardeşi isyancı Semerkand hükümdarı Hakan Tekin ile ilgili mesele halledilmeden bölge ile ilgili karar vermek istemiyordu. Zira Fahru'd-Devle'nin dört kaleyi fethettiği ve Meyyâfârikîn halkıyla kentin kendisine devredilmesi konusunda görüşüldüğü haberini aldığı için beklemenin yararlı olacağını düşünüyordu. Mervânî Emîri ise Meyyâfârikîn'in egemenliğinin kendisine bırakılması şartı ile beklemeyi kabul etti. Mansûr sultanın ailesinden biri ile 60.000 dinar karşılığında evlilik yaptı. Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Mansûr Meyyâfârikîn ve Âmid kentleri ile Diyâr-ı Bekr'in yarısını elinde tutabilecek Cizre'yi alıp diğer bölgelerden feraget edecekti. Sultan Melikşâh, Nasru'd-Devle Mansûr'un eğer tüm kent ve kaleleri kendi isteği ile Selçuklu imparatorluğuna devrederse hareketin durdurulacağı ve Meyyâfârikîn'in kendisine bırakılabileceğini bildirdi. Fakat bu teklife de Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Mansûr yanaşmadı. Çünkü Mervânî Emîr Nasru'd-Devle Mansûr kalelerinin sağlamlığına, savunma hareketinin disiplinli yapıldığına, yaklaşmakta olan kış yüzünden yapılan hareketin bu kadar disiplinli olamayacağına inanıyordu. Fakat yine de durum hakkında veziri Ebû Salim'den

Çubukoğulları", s. 75-76; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 285; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 194-198.

²⁸¹ Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın hanımı. Tafsilat için bakınız. Gülay Öğün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, 40, İstanbul 2011, s. 510; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", s. 232.

detaylı bilgi istedi. Mansûr'un veziri Ebû Salim ile mektuplaşmasının sonunda teklifi kesin bir dille reddetti. Emîr bu teklifi düşünürken Ebû Salim'in savaş hâlindeki Meyyâfârikîn'den gönderdiği haberi aldı. Direnişin 10 yıl sürse bile devam edebileceği yazılıydı. Mervânî Emîri umutlandı.²⁸²

Tam bu sırada Fahru'd-Devle'nin sultan'a yolladığı ulak geldi. Âmid, Siirt, Erzen, Bitlis, Ahlat ve Hısn-ı Keyfa kentleriyle birlikte bir çok kalenin düştüğü haberini getirdi. Bu haber ile ümitsizliğe düşen Mansûr sultanın teklifini kabul ettiğini bildirdiyse de o teklifin vaktinin geçtiğini ve geçersiz olduğu bildirildi. Fakat Mervânî Mansûr ümidini kaybetmeyerek Horasan'dan Sultan Melikşâh ile birlikte İsfahan'a döndü. Silvan kuşatması bir yıldır sürüyor fakat alınamıyordu. Bu kez Melikşâh Fahru'd-Devle'ye daha çok takviye birlik yolladı. Başlarında el-Kuhbari'nin bulunduğu işgal güçleri saldırılarını artırır. Fahru'd-Devle'nin oğlu Zaîmü'd-Devle ve komutanları Âmid'i tamamen Mervânî egemenliğinden ayırdı. Kenti savunanlar açlıktan kırılmalarına rağmen dik durup savaşıyordu. Bu kıtlığın nedeni şehrin içinde Hristiyan halkın yiyecek maddelerini depolarından çıkarmayıp Müslümanlara satmamalarından dolayı yaşanırken sıkıntıyı gidermek isteyen Müslümanlar ise bu sebeple Hristiyan mahallelerine baskınlar yapmaktaydı. Kıtlığın diğer sebebi ise Selçuklu birliklerinin şehirdeki meyve ağaçlarını kestikmeleri nedeniyle açlık ve kıtlığın artmasıydı. Tüm bunların üzerine Müslüman halka Âmid Mervânî askerî valisinin sert tutumu da eklenince Müslüman halk bugüne kadar Mervânîlere bağlı kalmış olsada gerek valinin sert tutumundan gerekse açlık sıkıntısından dolayı savunmadan vazgeçip teslim olmaya karar verdi. Bunun üzerine Ebû'l-Hasan adlı bir Müslüman köylünün yönettiği halk kitlesi surlara çıkıp Fahru'd-Devle'nin lehine hareket ederek sur kapılarından birini açıp Selçuklu kuvvetlerinin içeri alınmasını sağladı (478/1085). Bunu duyan Fahru'd-Devle Silvan'dan gelip şehirde genel af ilân etti. Âmid halkının eski veziri olması nedeniyle de onlara iyi

²⁸²İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 192; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fi Târîhi'l Âyân*, s. 234-235, 266; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 51-53; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 240-241; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 165-167; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 280-282; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 241-242; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 173; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 279,286; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 143-144.

muamele de bulundu, yiyecekler dağıttı. Fahru'd-Devle şehir yönetimini oğlu Zaîmü'd-Devle'ye askerî valiliğini de 300 askeri kalan Emîr Çubuk'a verdi. Ayrıca Çubuk beg'e Harput ve ahalisini de ıktta etti. Silvan'a doğru yola çıktı. Bölgede on beş yıl sürecek Çubuk hâkimiyeti ile Çubukoğulları devri başlamış oldu.²⁸³

Âmid'in alınabilmesi özellikle nüfusun bir kısmının Meyyâfârikîn'deki efendilerine ihanet etmiş olmasıyla sağlandı. Böylece Âmid savunması bitmişti. Ebû'l-Hasan adında bir kişinin önderliğinde, askerlerin bir anlık zaafiyetlerinden yararlanarak boş bıraktıkları alandan kaleye çıkıp Âmid'i ele geçirmişlerdir. Mervânî yönetiminden duydukları öfkeyide Hristiyan komşularının evlerini yağmalayarak gidermişlerdi. Çünkü Mervânî memurlarının çoğu Hristiyandı.²⁸⁴

Bunula birlikte sultana Horosan'a kadar Artuk beg eşlik etmişti. Artuk daha sonra el-Cezîre seferine yola çıktı. Fahru'd-Devle Artuk'tan çekindiği için Âmid'e geçip orada saklandı. Çünkü Âmid kuşatma altındayken Müslim b. Kureyş'i elinden kaçırarak (para karşılığında bırakan) Artuk'tu ve bizzat kendisi sultana onu şikayet etmişti. Sonrasında ise Artuk, Ukaylî Emîri ile birlikte Haleb'e gidip Mısırlılara katılmak konusunda anlaşılabilir. Müslim ise Âmid'den Artuk yardımıyla kaçmış amcası Mugbil b. Bedran'ı Kahire'ye yollamıştı. Amacı Fâtimî halifesi adına (el-Mustansır) Irak, el-Cezîre ve Suriye'ye gönderilmesini talep etmekte. Mısırlılar Şam'a geldiğinde Artuk'ta Haleb'e geçmişti. Fakat o sırada Ukaylî Müslim Anadolu'nun Selçuklu hükümdarı Süleyman'la yaptığı Kurzâhil savaşında yenilgiye uğraması ile Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş de öldü. Kutalmışoğlu Süleyman Haleb'e yöneldiyse de hazırlığı olmadığı için Antakya'ya geri döndü (478/1085). Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş'in amacı Haleb'e gelip konakladıktan sonra Antakya topraklarının başına doğru ilerlemektir. Fakat karşısında güçlü birliklerin

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 132; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 102-105; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 61-63; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 53; Sevim, "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", s. 233-234; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 115-117; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 77; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 147-148; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s.274-275.

²⁸⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 193-194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 132; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 241-242; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 282 ve 287; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s.76-77.

çıkacağından haberdar değildi. Şerefü'd-Devle Müslim b. Kureyş ölümü üzerine yerine oğlu Bahau'd-Devle geçti. Böylece Artuk'ta müttefikini kaybetmiş oldu. Artuk Beg zor durumda kaldı. Çünkü o sırada Gevherayin, Karatekin ve Anuştekin Artuk Beg'in bulunduğu yere çok yakın mesafedeydiler. Sultan'ın hizmetinde değilse onunla mücadele edeceklerini söylediler. Artuk Beg sultan'ın hizmetinde olduğunu bildirdi. Fahru'd-Devle'nin sultan'a kendi ile ilgili yanlış malumatlar verdiğini can güvenliğinin olmadığını söyledi. Kutalmışoğlu Süleyman'ın Haleb'e gittiğini bu konuyu halledip sultan adına orada asayişini sağlayacağını bildirdi.²⁸⁵

O sırada Meyyâfârikîn kuşatmasını sürdüren Altuntak aniden ölünce Fahru'd-Devle'nin isteği ile Hısn-ı Keyfa'da bulunan Gevherâyin kuşatmanın başına geçti. Gevherâyin Altuntak ve Meyyâfârikînliler arasında anlaşmalar yapıldığı bu yüzden kuşatmanın başarılı olamadığına dair mektupları Fahru'd-Devle'ye getirdi. Gevherâyin'in göreve gelmesi ile de şehrin dışarı ile ilişkisini kesildi, büyük mancınıklarla şehir dövülmeye başlandı. Aynı anda surları savunan askerler de aralıksız ok yağmuru karşısında sıkıntıya düştü. Sonunda ise bir kısım surlar yıkıldı. Oralardan Selçuklu birlikleri içeri girdi. Üç gün süren çatışma sonunda şehrin tüm burçları ele geçirildi. Halk aman dileyince Gevherâyin çarpışmayı durdurdu. Hristiyan vezir Ebû Salim tutuklandı. Fahru'd-Devle şehre geldi ve genel af ilan etti. Mervânî eski vezir İbnü'l-Enbâri'yi de hapisten çıkardı. Mervânî hazinesi ele geçirildi. Zaîmü'd-Devle hazinesini İsfahan'daki sultana taktim etti.²⁸⁶

Mervânî başkenti Meyyâfârikîn'in düşmesi ile Selçuklu kuvvetlerine karşı hâlâ direnmeye devam eden öteki kalelerde teslim olmak zorunda kaldı. Mardin'i, Moncuk Böri alırken Cizre'yi ise Çökürmüş aldı (Gevherâyin'in beraberindeki emîr).

²⁸⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 257; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l Âyân*, s. 267-269; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 87-89; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 282-283 Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 77-78; Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s. 125-126; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul, 2012, s. 447.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 132-133; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî-Târîhi'l Âyân*, s. 270; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 105-108; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 54-55; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 242-244; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 117-119; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 287-288,290; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 617; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 198-199.

Böylece birbuçuk yıla yakın devam eden ve bir askerî hareket sonunda Diyâr-ı Bekr ve Ahlat bölgeleri Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırlarına doğrudan dâhil edildi. Bu bölgelerin genel valiliğine doğrudan Fahru'd-Devle atanırken bu bölgelerin baş kumandanlıklarına ise harekate katılan ve büyük başarı gösteren Türkmen Beglerinden Çubuk Beg getirildi. Çubuk Beg ve emrindeki 300 Türkmen askeri Meyyâfârikîn şihneliği-şahneliğine (askerî vali, garnizon komutanı) getirildi. Ayrıca diğer emîr ve kumandanların boyları ise bu bölgelere yerleştirildi ve yaylak kışlak hayatı yaşamaya başladılar. Bu geniş iskan faaliyetleri sonrası genellikle yazın Diyâr-ı Bekr bölgesindeki yaylaklara gelen Arap göçebeler artık Habur suyundan yukarı çıkamaz oldu. Fahru'd-Devle ve Gevherâyin birlikte önce Bağdad'daki halifenin yanına sonra ise İsfahan'a Sultan Melikşâh'ın huzuruna çıkıp ona fetih ile ilgili bilgiler verdi. Fahru'd-Devle Eyalet genel valiliğini aldı ve Meyyâfârikîn'e döndü.²⁸⁷

Bu bölgenin alınması Mervânî Emîrliğinin tamamen alındığını gösterir. Mervânî Mansûr ülkesini kaybedince Selçuklu sultanı Melikşâh'ın peşinden İsfahan'a geldi. Birşeyler yaparak hâkimiyetindeki bölgeleri geri alabilmeyi istiyordu. Sultan ona bir elçi gönderip, zararının karşılığında ne isteyeceğini sordu. Mervânî Mansûr gövdesini delemek bir mızrak (Harba) istediğini söyledi. Sultana Bağdad'ın kuzeyindeki bir yerin adı olan yıllık geliri 30.000 olan Harba'yı istediği biçiminde aktarılır. Sultan kendisine burayı bağışlar.²⁸⁸

4. Valiler Dönemi (478-485/1085-1092)

Fahru'd-Devle b. Cehîr Diyâr-ı Bekr'in fethini tamamladıktan sonra, Selçuklu birlikleri merkeze katıldı. Sadece Emîr Çubuk adlı bir komutan ve 300 Türkmen atlı

²⁸⁷ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî-Târîhi'l Âyân*, s. 270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 138; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 105-108; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 54-55; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 170; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 242-244; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 117-119; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 287-288, 290.

²⁸⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 193-194; Zettersteen, "Mervaniler", s. 781; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 172; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 283-284; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 290; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 199-200.

kuvveti bölgede kalmıştı. Artık Meyyâfârikîn'de Selçuklu valisi olarak Fahru'd-Devle savaşın sonucunda yaraları sarmaya, düzeni oturtmaya başladı. Kuleleri, surları tamir ettirdi. Fahru'd-Devle oğlu Zaim er-Ruasa'yı da Âmid yöneticisi olarak göreve getirdi. Son Mervânî veziri Ebû Salim'in selefi Ebû Tahir b. el-Enbârî'yi hapisten kurtardı. Hısn-ı Keyfa'ya yollattı. Bir süre sonra, Ebû Tahir, Fahru'd-Devle'yi tehdit etti. Kendisinin Mervânîlerin eski veziri olduğunu hanedanın hazineleri ve mal varlığının ne kadar olduğunu bildiğini, ganimetin ne kadarını zimmetine geçirdiğini bildiğini, gerekirse sultana bilgi vereceğini bildirdi. Fahru'd-Devle bu tehdit üzerine Hısn-ı Keyfa'daki vekili Yakut ile nazırı Ali'yi Ebû Tahir'i öldürmelerini emretti. Daha sonra ise Ebû Tahir'in hastalandığı sonra da öldüğü haberi yayıldı.²⁸⁹

Zaim er-Ruasa babası Fahru'd-Devle'nin emri üzerine, 478/1085-1086 yılında ele geçirilen Mervânî hazinelerini sultana götürmek için görevlendirildi. Önce Bağdad'a oradan da İsfahan'a geçti. Fahru'd-Devle'nin yolsuzluklarından Melikşâh haberdar olunca valiyi huzura çağırır. Fahru'd-Devle aslında Sultan Melikşâh huzuruna çıkmanın görevden alınma olacağını bilir. Ama huzura çıkmaz ise oğlu Âmidü'd-Devle'nin (halifenin veziri) sultan tarafından rehin alınacağından korktuğu için huzura çıkar.²⁹⁰

Sultan Melikşâh'ın bu durumu anladığını düşünen Fahru'd-Devle merkeze gitmek istemeyip isyan çıkardı. Fakat sultan ile baş edemeyeceğini anlayan Fahru'd-Devle 479/1087 yılında merkeze gitmek zorunda kaldı. Daha bir yıl görev yaptığı genel valilik görevinden alındı. Sultan Melikşâh Bağdad'a giderken Diyâr-ı Bekr bölgesine vali olarak Kıvâmü'd-Din (Kıvâmü'l-Mülk) Ebû Ali el-Belhî'yi atadı. Sıbt

²⁸⁹İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 1996; Koca, "Diyâr-ı Bekr(Güney-Doğu Anadolu)Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 328; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 244; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 290-292; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 293- 294; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 200; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 148.

²⁹⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 1996; Koca, "Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 328; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 244; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 290-292; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 293- 294; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 201.

el-Cevzî'nin aktardığına göre, Suriye seferi dönüşünde Diyâr-ı Bekr'den geçen Melikşâh'a Âmid Ebû Ali el-Belhî adlı bir kişi ülke meselelerini iyi bildiği için Fahru'd-Devle'nin Mervânî hazinelerinde yolsuzluk yaptığı ihbar eder. Aslında daha Suriye fethi dönüşünde Fahru'd-Devle'nin valiliğine son verilmişti. Yerine adı geçen el-Belhî atanır.²⁹¹

Ebû Ali el-Belhî 479/1087'de Meyyâfârikîn'e gelerek göreve başladı. Ebû Ali Belhî örnek bir valiydi. Halkın her türlü ihtiyacına cevap verdiysede halk kendisini sevmemişti. Bu sırada el-Belhî'nin Erzen'de²⁹² görevlendirdiği bir yöneticinin despotluğunu sultana şikayet etmek üzere elçi hazırlandı. Meyyâfârikîn halkı bu konuyu bahane ederek sultandan el-Belhî'nin azlini de istediler. Bu yüzden bu göreve tekrar Fahru'd-Devle'nin gelmesi için şehrin ileri gelenleri sultana ricada bulunmaya gittiler. Sultan Melikşâh kendisine dürüst davranmayan Fahru'd-Devle'yi makama getirmemekte kararlı idi. Melikşâh kabul etmedi ise de Nizâmül-Mülk Sultan Melikşâh'ın Meyyâfârikîn komşusu olan Sanasuna'nın yarattığı tehlike, valiyi değiştirmesek artacağını buna karşı halkın isyan etmesi ise bu işin daha fazla büyümesine neden olacağını anlatarak sultanın fikrinin değişmesini sağladı. Böylece eski Mervânî veziri Ebû Tahir'in vali olarak Meyyâfârikîn'e atamanın gerekliliğini Sultan Melikşâh anladı, bu atamayı onayladı. Sonuç olarak Ebû Tahir b. el-Enbârî Nizâmül-Mülk teklifi Melikşâh'ın onayı ile Diyâr-ı Bekr valisi oldu. Böylece Hısn-ı Keyfa'da Fahru'd-Devle'den kaçan Ebû Tahir b. el-Enbârî'de İsfahan'a Selçuklu sarayına geçti. Ancak Ebû Tahir sultanın sarayında görevi almadan tam bu sırada Fahru'd-Devle'nin oğlu Âmidü'd-Devle, Diyâr-ı Bekr'in üç yıllık icarı karşılığında 10.000 dinar verebileceğini Nizâmül-Mülk'e bildirmesi üzerine Ebû Tahir'in tayini durduruldu. Fahru'd-Devle'nin oğlu Âmidü'd-Devle, Diyâr-ı Bekr valisi oldu

²⁹¹ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 194-195,198-199; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 367; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 264; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z Zamân Fî't Târihi'l Âyân*, s. 275; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 56; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 244; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 172; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 119-120; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 292-294; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 202.

²⁹² Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il. Tafsilat için bakınız. Metin Tuncel, "Batman", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 200-202

(482/1090). Vezirlik makamına gelmesinde etkili olan diğer unsur ise Nizâmül-Mülk kızı ile evli olmasından ileri geliyordu. Zaten artık halifenin veziri olarak görev yapmıyordu. Âmidü'd-Devle Nizâmül-Mülk'ün kızı olan karısı Zübeyde ile birlikte Meyyâfârikîn sarayına geldi ve birlikte burada yaşamaya başladılar. Halkına iyi davranan bir yönetici oldu.²⁹³

Âmidü'd-Devle'nin (482/1090); Diyâr-ı Bekr valisi olması ile Fahu'd-Devle'yi tekrar başlarında görmek isteyen halkın tekrar onun gelmemesine rağmen oğlunun başa gelmesi ile kısmen isteklerini gerçekleştirdiler. Âmidü'd-Devle babası Fahu'd-Devle'nin de Diyâr-ı Bekr'de ki hazinelerini hâkimiyeti altına almış bulunuyordu. Zaten bu meblağı kayınpederine bu yüzden teklif etmişti. Sultan Melikşâh İsfahan'da toplantı yaparak tüm valileri toplayıp görüşmek istedi. Diyâr-ı Bekr valisi Âmidü'd-Devle'de bu toplantıya katılır. Sonra Bağdad'a geçen Âmidü'd-Devle halife el-Muktedi'nin konutuna gitti. Abbâsî halifesi onu yeniden veziri yaptı. Böylece yerine bıraktığı kardeşi Kâfidü'd-Devle vekil değil vali olarak Âmidü'd-Devle yerine geçti. Burada bir süre misafir edilen Âmidü'd-Devle Sultan Melikşâh'ın onayı ile halifenin veziri olarak atandı.²⁹⁴

Âmidü'd-Devle, İsfahan'a gidip halife vezirliği makamına getirilince yerine gitmeden valiliğini emanet ettiği küçük kardeşi Ebûl-Berekât Diyâr-ı Bekr'ı yönetti. Bu sırada Sultan Melikşâh Ebûl Berekât'ı da eline geçen ürünler ve mallar ile huzuruna davet etti. Görevden alınacağından korkan Kâfidü'd-Devle kendisine miras kalan tüm paraları yanına aldı, yerini de oğlu Ebûl Hasan'a devrederek yola çıktı. Fakat Musul'a geldiğinde Sultan Melikşâh'ın vefat haberi geldi (485/1092).²⁹⁵

²⁹³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 199-202; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 120; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 56; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 173-174; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 244-245; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 294-295; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 294; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 202-203; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 148-150.

²⁹⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 203-204; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 245; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 121; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 295.

²⁹⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 204; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 297-298.

D. Fetret Dönemi

1. Emîr Mansûr'un Mervânî Emirliğini İhya Teşebbüsü

Nizâmül-Mülk'ün Haşîşî fedaisi tarafından öldürülmesinin ardından da Sultan Melikşâh'ın zehirlenerek ölmesi 485/1092-1093 yıllarında Selçuklu merkezi iktidarını sarstı. Melikşâh'ın ölüm haberi Diyâr-ı Bekr valisi Kafidü'd-Devle'ye yolda ulaşmıştı. Yerine Diyâr-ı Bekr'de vekil olarak oğlu Ebû'l-Hasan kalmıştı. Melikşâh'ın oğulları arasındaki taht kavgalarından dolayı Diyâr-ı Bekr halkı şehri sadece Berkyaruk'un tayin edeceği temsilciye teslim edeceklerini söylüyorlardı.²⁹⁶

Berkyaruk'un rakiplerine karşı başarılı olduğu görülünce ilk önce şehre Berkyaruk davet edildi. Fakat yönetim işlerinin düzenlenmesi ile uğraşan Berkyaruk bölgeye geçemeyince, halkın bir kısmı eski begleri Mansûr'u çağırıp şehri yine ona teslim etmeye karar verdi. Bir kısmı Selçuklu hâkimiyetinden yarar sağladıkları için karşı çıkıyordu. Kentin önde gelenleri ve Müslümanların bir kısmı ise Tutuş'un iktidarını tercih ediyordu. Bu sırada önce Terken Hâtûn'un bir ay sonra ise Sultan Mahmûd'un vefat etmeleri üzerine emîrler Tutuş hâkimiyetini istemedikleri için Berkyaruk'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Uzun yolculuktan sonra Tutuş'un yanına Meyyâfârikîn soyluları vardı. Şehri teslim almasını talep ettiler, Tutuş Nusaybin sakinlerine karşı mücadeleyi bitirip Meyyâfârikîn'e ilerleyeceğini bildirdi. Fakat kent in ileri gelenleri Tutuş'un kampında beklerken Meyyâfârikîn'de İbnû'l-Esed el-Farigi ve milis güçleri güç kazanmaya başladı. İbnû'l-Esed ile haberleşen Cizre'yi Mansûr 486/1093 yılında onu Meyyâfârikîn'i teslim etmeye ikna etti. Mervânî Emîri eski hâkimiyeti olan bölgeyi geri aldı. İbnû'l-Esed ise veziri oldu. Ebû'l-Hasan yani vekil olarak vali görevinde bulunan kişide Mervânî egemenliğini tanıdı. O sırada

²⁹⁶ İbnû'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 205- 206; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334-335; 205- 206; İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târih*, s. 369, 390-393, 400-402, 405-406, 417; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 83-84; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 171-181-183; Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 130-131; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 71; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 51-52; İbnû'l-Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 154-155; Sevim, "Tutuş (Tac Al-Davla, Abu Sa'id b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mikail b. Salçuk b. Dukak 1062-1095)", s. 171-172; Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s. 65.

Harbe’de bulunma zorunluluğu olan Mervânî Emîri Mansûr şehre geldi ve tekrar eski merkezine hâkim olmasını sağlayan Ebû Nâsr Hasan b. Esed’i Mühye’d-Devle unvanı ile vezirlik makamına getirdi.²⁹⁷

Özetle; Mansûr b. Nizâmeddin b. Nasru’d-Devle (485-486/1093); Sultan Berkyaruk tarafından Diyâr-ı Bekr’e atanmayan vali idi. Çünkü Meyyâfârikîn halkı tarafından idareye getirilmişti. Fakat gerginlik sürüyordu. Şehrin muhafazası ile görevli Reisû’l Beled Ebû Nasr Hasan b. Esed el-Fârikî ile haberleşen Mansûr, şehri kendisine teslim etmeleri karşılığında onlara vaatlerde bulundu. Bu görüşmeler yapılırken şehir ileri gelenlerinden bir heyette Nusaybin’de bulunan Sultan Melikşâh’ın kardeşi Suriye Selçuklu meliki Tacü’d-Devle Tutuş’un yanına gitmişti. Zaten şehrin ileri gelenlerinin olmamasından yararlanan İbnü’l Esed Mansûr b. Nizâmeddin b. Nasru’d-Devle’yi Meyyâfârikîn’e davet etti. 486/1093’te idareye el koyan Mansûr vezir olarak kendisine İbnü’l-Esed’i tayin ederek idareye başladı.²⁹⁸

Tacü’d-Devle Tutuş, Nusaybin fethini gerçekleştirdikten sonra şehrin ileri gelenlerinin yaptığı davet üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesine girdi. İlk önce Fahu’d-Devle oğlu Ebû’l-Hasan’ın yönetiminde olan Âmid’i ele geçirdi. Hasan’a Nusaybin yönetimini verdi, hâkimiyetini tanıttı ve büyük bir ordu ile de Meyyâfârikîn’e geçti. Meyyâfârikîn halkı Tutuş’un Nusaybin’de yaptıklarını hafızadan silememişti. Halk korkuya kapıldı. Direnç göstermeden 486/1093 yılında teslim oldu. Emîr Mansûr Selçuklu kampına varıp Tacü’d-Devle Tutuş’un nazırlarına sığındı ve arabuluculuk

²⁹⁷ İbnu’l-Ezrâk, *Târihü’l Farikî*, s. 205- 206; Ebû’l-Ferec, *Ebû’l-Ferec Tarihi*, I, s. 334-335; 205- 206; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil Fî’t-Târih*, s. 369, 390-393, 400-402, 405-406, 417; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 83-84; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 184-186; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 73; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 201-210; Müneccimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, s. 74; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 245-246; Zettersteen, “Berkyaruk”, *İA*, II, s. 557; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 298-303; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 121; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 128; Abdülkerim Özaydın, “Tutuş”, *DİA*, 41, Ankara 2012, s. 447-448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 295-298; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 153.

²⁹⁸ İbnu’l-Ezrâk, *Târihü’l Farikî*, s. 207-208; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 246-247; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 121-122.

talep etti. Sonuç itibariyle Mervânî iktidarını tekrar kurma girişimi bir kaç ay sürmüştü. Emîrliğin geleneksel toprakları ellerinden tamamen alınmış oldu.²⁹⁹

Suriye Selçuklu Meliki Tutuş Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârikîn'de halkın isteği doğrultusunda iktidara geldiği için düzeni tesis etmede zorluk çekmedi. Nusaybin'i kuşattığı sırada yanına gelen Diyâr-ı Bekr valisi el Kâfi b. Fahru'd-Devle'yi; vezir eski Mervânî veziri Ebû Tahir el-Enbârî'yi; Reisü'l beled, Dımaşk Atabegliğinin kurucusu Tuğtekin'i de Diyâr-ı Bekr valisi tayin etti. Diyâr-ı Bekr valiliğine Meyyâfârikîn halkının isteği ile gelen Mansûr ise Tutuş'un veziri İbnü'l-Bedî'nin yanına gidip hayatının bağışlanması için onun arabuluculuğunu talep etti. Tutuş, Mansûr'u serbest bıraktı. Cizre'ye dönen Mansûr burayı idare etmeye başladı. Fakat Melikşah'ın komutanlarından Çökürmüş, Cizre'nin idaresini ele geçirince Mansûr'u bir Yahudi evine hapsetti. Mansûr ömrünün kalanını da burada geçirdi. 489/1096'da vefat etti. Eşi Sit-tun Nâs cenazesini Âmid'e getirip defnettirdi.³⁰⁰

2. Tutuş'un Diyâr'ı Bekr Bölgesini İlhakı

Sultan Melikşâh'ın zehirlenerek ölmesi 485/1092-1093 yıllarında Selçuklu merkezi iktidarını sarstı. Melikşâh'ın vefatı ile ordunun komutasını dul eşi Terken Hâtûn aldı. Sultan Melikşâh'ın beş yaşındaki oğlu Mahmûd'a askerlere bağlılık yemini ettirmişti. Sultanda Mahmûd'u varisi olarak belirlediği için sıkıntı

²⁹⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, s. 404-405; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 248-250; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 303; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 72-73; Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü", s. 426-427; Ali Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülük Rıdvan Devri", (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 244; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 447-448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 299-303; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 204-205; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 153-155; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 33-34.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 362-363, 369, 402, 414-415, 421-422, 429; İbnü'l-Adîm, *Kemâleddîn, Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 74; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 34; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 136-137; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s.121-122; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 275-276; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 86-87; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, Ankara 2012; s. 448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 308; Baluken, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, s. 33.

çıkamamıştı. Sultanın büyük oğlu Berkyaruk³⁰¹ ise tahtı istiyordu. Terken Hâtûn kendisinden olmayan sultanın oğluyla mücadele edileceğini biliyordu. Bu sırada Şam'ın Selçuklu hükümdarı Tutuş'da kardeşi Melikşâh'ın ölümünü haber alınca onun valilerine Haleb'te Aksungur,³⁰² Urfa'da Bozan ve Antakya'da Yağısıyan'ın kendisine itaat etmelerini istedi. Onlar ile birlikte er-Rahba'yı aldı ve Nusaybin önlerine geldi. Melikşâh'ın tutukladığı Ukaylı İbrahim b. Kureyş ise Terken Hâtûn tarafından serbest bırakıldı. Tutuş Nusaybin'i aldı ve kendisine tabi olan Müslim'e verdi. Musul'da bulunan İbrahim b. Kureyş'in üstüne yürüdü. Tutuş'u tanımasını istedi. Fakat arkasına Bedevîleri alan İbrahim b. Kureyş kabul etmedi. Şam'ın Selçuklu hükümdarı Tutuş, Musul'u aldı. Yerine İbrahim'in yiğeni Ukaylı Ali b. Müslim'i atadı. Melikşâh'ın ölüm haberi Diyâr-ı Bekr valisi Kafidü'd-Devle'ye yolda ulaşmıştı. Yerine Diyâr-ı Bekr'de vekil olarak oğlu Ebû'l-Hasan kalmıştı. Sultan Mahmûd ve Terken Hâtûn ile Berkyaruk arasındaki mücadeleyi Berkyaruk kazandı. İsfahan ve Fars eyaletlerinin onlarda kalması; Selçuklu devleti'nin batı topraklarının ise Berkyaruk hâkimiyetinde kalmasına karar verdi.³⁰³

³⁰¹ Büyük Selçuklu hükümdarı (1092-1104). Tafsilat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 514-516

³⁰² Tafsilat için bakınız. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 290-291, 365; Ali Sevim, "Bugyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb'e Göre Emir Aksungur", (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 475-516

³⁰³ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 205- 206; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334-335, 205-206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, s. 369, 390-393, 400-402, 405-406, 417; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 83-84; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 171-181-183; Ravendi, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 130-131; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 71; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseynî, "*Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*", s. 51-52; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 154-155; Sevim, "Tutuş (Tac Al-Davla, Abu Sa'id b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mikail b. Salçuk b. Dukak 1062-1095)", s. 171-172; Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s. 65; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 201-210; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 311; İbnü't Tiktaka, *El-Fahri*, s. 210; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 71; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 245-246; Karl Vilhelm Zettersteen, "Berkyaruk", *İA*, II, s. 556; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 298-303; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 121; Sevim, Ali, "Munkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 419; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", s. 95-96; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 128; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 135-136; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373; Suyuti, *Halifeler Tarihi*, s. 435; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, Ankara 2012, s. 447-448; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 470; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 295-298; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 203-204.

Yukarıda da değinildiği üzere; Berkyaruk'un rakiplerine karşı başarılı olduğu görülünce halkın bir kısmı eski begleri Mansûr'u çağırıp şehri yine ona teslim etmeye karar verdi. Halkın bir kısmı ise Selçuklu hâkimiyetinden yarar sağladıkları için buna karşı çıkıyordu. Kentin önde gelenleri ve müslümanların bir kısmı ise Tutuş'un iktidarını tercih ediyordu. Bu sırada önce Terken Hâtûn'un bir ay sonra ise Sultan Mahmûd'un vefat etmeleri üzerine emîrlar Tutuş hâkimiyetini istemedikleri için Berkyaruk'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Uzun yolculuktan sonra Tutuş'un yanına Meyyâfârikîn soyluları vardı. Şehri teslim almasını talep ettiler, Tutuş Nusaybin sakinlerine karşı mücadeleyi bitirip Meyyâfârikîn'e ilerleyeceğini bildirdi. Fakat kentin ileri gelenleri Tutuş'un kampında beklerken Meyyâfârikîn'de İbnû'l Esed el-Farigi ve Milis güçleri güç kazanmaya başlar. İbnû'l-Esed ile haberleşen Cizre'yi Mansûr 486/1093 yılında onu Meyyâfârikîn'i teslim etmeye ikna etti. Mervânî Emîri eski hâkimiyeti olan bölgeyi geri aldı. İbnû'l-Esed ise veziri oldu. Ebû'l-Hasan yani vekil olarak vali görevinde bulunan kişide Mervânî egemenliğini tanıdı.³⁰⁴

Bu arada Suriye Meliki Tutuş'a³⁰⁵ bakacak olursak abisi Melikşâh'ın ölüm haberini aldıktan sonra kendini sultan ilan etti. Amacı el-Cezîre'deki Türk valilerine ve bu coğrafyadaki Arap emîrlarına kendi hâkimiyetini kabul ettirmektir. Ayrıca Mervânî ve Cehîroğulları hâkimiyetindeki Diyâr-ı Bekr üzerine yürüyerek el-Cezîre bölgesinin tamamına hâkim olmak istiyordu. Zaten Meyyâfârikîn halkının bir kısmı Sultan Berkyaruk'a gelerek “*Meyyâfârikîn idaresini gelip alın, biz Selçuklu adına burayı yönetiyoruz*” demişlerdi. Fakat, Sultan Berkyaruk'un teşebbüste bulunmaması üzerine şimdi de aynı teklifi Suriye meliki iken sultanlığını ilan eden Tutuş'a

³⁰⁴ İbnû'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 205- 206; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334-335; 205- 206; İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 369, 390-393, 400-402, 405-406, 417; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 83-84; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 184-186; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 73; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 201-210; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 74; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 245-246; Zettersteen, “Berkyaruk”, *İA*, II, s. 557; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 298-303; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s. 121; Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, s. 128; Abdülkerim Özaydın, “Tutuş”, *DİA*, 41, Ankara 2012, s. 447-448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 295-298.

³⁰⁵ Türkler'in İslâmî devirde kurdukları en büyük hanedanlardan biri (1040-1308). Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, “Selçuklular (Suriye Selçuklular/ Tarihi)”, *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 385-386

yapmışlardı. Sultan Tutuş o sırada Nusaybin'i kuşatmakta idi. Tutuş çok kanlı bir şekilde Nusaybin'i ele geçirdi. O sırada Meyyâfarîkîn idaresini İbnû'l-Esed başkanlığında bazı nüfuzlu kişiler ile bir kısım halk ele geçirdi. İbnû'l-Esed Mervânî Emîri Mansûr'u şehri teslim alması için davet etti. O sırada Harbe'de bulunma zorunluluğu olan Mervânî Emîri Mansûr şehre geldi ve tekrar eski merkezine hâkim olmasını sağlayan Ebû Nâsr Hasan b. Esed'i Muhyi'd-Devle unvanı ile vezirlik makamına getirdi.³⁰⁶

Tâcü'd-Devle Tutuş, Nusaybin fethini gerçekleştirdikten sonra şehrin ileri gelenlerinin yaptığı davet üzerine Diyâr-ı Bekr bölgesine girdi. İlk önce Cehîr oğlu Ebû'l-Hasan'ın yönetiminde olan Âmid'i ele geçirdi. Hasan'a Nusaybin yönetimini verdi, hâkimiyetini tanıttı. Büyük bir ordu ile de Meyyâfarîkîn'e geçti. Meyyâfarîkîn halkı Tutuş'un Nusaybin'de yaptıklarını hafızadan silememiştir ve halk korkuya kapıldı. Direnç göstermeden 486/1093 yılında teslim oldu. Emîr Mansûr Selçuklu kampına varıp Tâcü'd-Devle Tutuş'un nazırlarına sığındı ve arabuluculuk talep etti. Sonuç itibarıyla Mervânî iktidarını tekrar kurma girişimi bir kaç ay (beş ay)sürmüştü. Hanedanının geleneksel toprakları ellerinden tamamen alınmış, oldu. Mansûr'da hayatını kaybetti. Meyyâfarîkîn yönetimini ise eski Mervânî Emîri Ebû Tahir b. el-Enbârî'ye verdi (486/1093). Zaten Tâcü'd-Devle Tutuş'un ülkedeki gerçek vekili ve Meyyâfarîkîn sarayında duracak olan Memlûk Tuğtekin'di. Tutuş daha sonra Harran'a geçerek firari İbnû'l-Esed'i yakaladı ve öldürdü. Bu ölüme üzülen Ebû Tahir hükümdarın hizmetinde görev almaktan vazgeçerek Meyyâfarîkîn'i terk etti. Ancak yakalanarak idam edildi. Böylece Tâcü'd-Devle Tutuş, el-Cezîre bölgesinin hâkimiyetinin tamamını ele geçirmiş oldu. Tutuş'un bu kadar sınırları genişletmesi ve güçlenmesine rağmen Sultan Berkyaruk ile mücadele etmemesinin ya da daha

³⁰⁶ İbnû'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farîkî*, s. 207; İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 404-405; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 248-250; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 303; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 72-73; Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü", s. 426-427; Ali Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülûk Rıdvan Devri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 244; Abdülkerim Özyayın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 447-448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 299-303; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 204-205.

sonraya bırakmasının nedeni ise kendi ordusunun savaş sırasında resmi sultan olan Berkyaruk tarafına geçme ihtimali idi. Çünkü o zaman büyük bir yenilgi alabilirdi.³⁰⁷

Tâcü'd-Devle Tutuş ordusuyla Diyâr-ı Bekr'den ayrılır ayrılmaz halk sultanın gerçek vekili Tuğtekin'e karşı ayaklandı. 488/1095 yılında Tuğtekin kenti kuşattı. Halkın bir kısmını idam ettirdi. İsyanı bastırdı. Tutuş ise kendini tahtın varisi olarak kabul ettirmek üzere Azerbaycan'a doğru ilerlemeye başladı. Selçuklu imparatorluğundaki taht kavgaları ise şiddetle devam ediyordu. Haleb valisi Aksungur ve Harran ve Urfa valisi Bozan, Berkyaruk tarafına geçtiler. İbnü'l Adim'e göre; Aksungur ve Bozan'ın taraf değiştirmesinin nedeni Tutuş'un aldığı yerlerden onlara hiç bir şey vermediğiydi. Tutuş bu hamleler ile Suriye'ye çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Tutuş, Aksungur'a saldırdı. Sultan Berkyaruk ise Şam'dan Bozan komutasında ordu yolladı. Kumandan Kırboğa'yı da Haleb'e yolladı. Fakat Tutuş bunları yendi ve kumandanları esir aldı. Aksungur ve Bozanı idam ettirdi. Haleb, Urfa ve Harran'ı aldı. Diyâr-ı Bekr, Ahlat ve Hamedan'ı da ikinci kez hâkimiyet altına alıp konumunu güçlendirdi. Azerbaycan'a ilerlemeye devam etti. Bunun üzerine Berkyaruk İsfahan'a kaçtı. Bu sırada toparlanan Sultan Berkyaruk, Tahran yakınlarındaki Rey'de bulunan amcası Tutuş üzerine yürüdü. Daha savaşın başında Sultan Berkyaruk'un Melikşâh'ın sancağını açması ile birlikte bütün askerler taraf değiştirek Tutuş'u yalnız bıraktı. Pusuda bekleyen Yağıbasan/Yağısıyan'ın³⁰⁸ saklandığı yerden çıkmaması üzerine mücadelede yalnız kalan Tâcü'd-Devle Tutuş öldürüldü.³⁰⁹

³⁰⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 404-405; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 248-250; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 303; Abdülkerim Özeydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 447-448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 299-303; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 206-207; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, s. 154-155.

³⁰⁸ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın önde gelen kumandanlarından. Tafsilat için bakınız. Ebru Altan, "Yağısıyan", *DİA*, 43, Ankara 2013, s. 177-179

³⁰⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 211-212 ve 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 362-363, 369, 402, 414-415, 421-422; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, s. 197-198; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 290-291, 294; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 34; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 62-71, 114-134; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 85-87; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 185-186; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 68-72; Ali Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44-47; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.

Özetle; Sultan Melikşâh'ın 485/1092 yılındaki ölümü ile saltanat çatışmaları başladı. Sultan Melikşâh'ın vefatı ile kardeşi Suriye Selçuklu meliki Tutuş, Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüslerinde bulundu. Dımaşk'tan³¹⁰ Nusaybin'e kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Ayrıca Mervânî Mansûr idaresini istemeyen Diyâr-ı Bekr halkının ileri gelenlerinin teklifini de kabul etti. Fakat önce kendisi adına hutbe okutmayan ve kendisini sultan olarak kabul etmeyen Ukaylî İbrahim üzerine sefere çıktı. Sefer sonunda Musul ve çevresini ele geçirip itaat altına aldı. Sultan Melikşâh'ın vefatından sonra Suriye Selçuklu Meliki Tutuş ilk önce doğrudan imparatorluğa bağlanan Kuzey-Suriye'ye hâkim olurken daha sonra ise Doğu-Anadolu ile birlikte Diyâr-ı Bekr'e de hâkim oldu (486-1093).³¹¹

Suriye Selçuklu Meliki Tutuş Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârikîn'de halkın isteği doğrultusunda iktidara geldiği için düzeni tesis etmede zorluk çekmedi. Nusaybin'i kuşattığı sırada yanına gelen Diyâr-ı Bekr valisi el Kâfi b. Fâhru'd-Devle'yi; vezir, eski Mervânî veziri el-Enbârî'yi; Reisü'l beled, Dımaşk Atabegliğinin kurucusu Tuğtekin'i de Diyâr-ı Bekr valisi tayin etti. Diyâr-ı Bekr valiliğine Meyyâfârikîn

182-183; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali El-Hüseyinî, *Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 49-50, 52-53; Ali Sevim, "Suriye Selçukluları Tarihi", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.449; Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü", s. 429-447; Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülük Rıdvân Devri", s. 245-246; Ali Sevim, "İlgazi Necmeddin Necmüddin İlgazi b. Artuk b. Eksük Et-Türkmanî (Mardin Artuklu Beyliği'nin Kurucusu ve İlk Hükümdarı)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 91-92; Ali Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 328; Ali Sevim, "Sökmen b. Artuk M'uin al-Davla, Selçuklulara tabi (Hısn-ı Keyfa Artuklu Beyliğinin Kurucusu)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 136; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", *Makaleler*, I, s. 96-98; Zettersteen, "Berkyaruk", *İA*, II, s. 557; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 74-75; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 303-306; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 85-86; Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım1092-Şubat 1095)", s. 413-414; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 135-136; Hüseyin Kayhan, "Selçuklu- Fâtimî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 758; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s.447-448; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 471-472; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 304-307.

³¹⁰ İslâm dünyasının önemli tarihî şehirlerinden biri, günümüzde Suriye'nin başşehir. Tafsilat çğn bakınız. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 311-315

³¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 362-363, 369, 402, 414-415, 421-422, 429; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 34; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 121-122; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 86-87; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, Ankara 2012; s. 448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 308.

halkının isteği ile gelen Mansûr ise Tutuş'un veziri İbnü'l-Bedî'nin yanına gidip hayatının bağışlanması için onun arabuluculuğunu talep etti. Tutuş, Mansûr'u serbest bıraktı ve Mansûr da 489/1096'da vefat etti. Daha sonra ise Tâcü'd-Devle Tutuş Sultan Berkyaruk ile yapılan Rey mücadelesinde askerlerinin taraf değiştirmesi sonucunda yalnız kalıp öldürüldü.³¹²

Tâcü'd-Devle Tutuş'un iki oğlu vardı. Tutuş yanındakilere oğlu Rıdvan'ın kendisinden sonra itaat edilecek kişi olarak göstermişti. Sultan Berkyaruk ile savaşa girmeden önce de İlgazi b. Artuk'u, Rıdvan yanına vererek onları Irak'a hükümet konağına göndermişti. Daha Irak'a varmadan Hit'te iken Tutuş'un ölüm haberi geldi. Tutuş'un oğlu Rıdvan ise bu haber üzerine Haleb'i ele geçirdi. Çünkü babası burayı ona bırakmıştı. Daha sonra Haleb çevresindeki camilerde iki ay babası ölmesine rağmen babası adına hutbe okunurken sonrasında Rıdvan³¹³ adına hutbe okundu.³¹⁴

Tutuş'un Diyâr-ı Bekr valisi Tuğtekin, Tutuş'un Berkyaruk'a yenildiği savaşta esir alınmıştı. Serbest kaldıktan sonra ise Dukak'ın valisi olarak Şam'da göreve başladı. Diyâr-ı Bekr'de bir vali bulunmadığı için şehir savunmasızdı. Tâcü'd-Devle Tutuş'un oğlu Rıdvan Diyâr-ı Bekr üzerine sefere çıktı. Çevredeki şehirlerde Tutuş zamanındaki emîrlerde onlara yardım etti. Önce Serûc'a yöneldilerse de Artuk oğlu Sökmen burayı onlardan önce ele geçirdiği için onlar da Urfa'ya yöneldiler. Toros

³¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 362-363, 369, 402, 414-415, 421-422, 429; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 74; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 34; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 136-137; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 121-122; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 275-276; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 86-87; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, Ankara 2012; s. 448; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s. 308.

³¹³ Fahrü'l-mülûk Rıdvân b. Tutuş es-Selcukî, Halep Selçuklu meliki (1095-1113). Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "Rıdvan b. Tutuş", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 49-50

³¹⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Târihü'l Farikî*, s. 226-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 422-425; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 294; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl 'I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi'*, Çev. Onur Özotağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-7; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 88-97; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 74-75; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 38; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 24-250; Sevim, "İlgazi Necmeddin Necmüddin İlgazi b. Artuk b. Eksük Et-Türkmanî (Mardin Artuklu Beyliği'nin Kurucusu ve İlk Hükümdarı)", s. 92-93; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", s. 99-100; Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülûk Rıdvan Devri", *Makaleler*, I, s. 246-248; Ali Sevim, "Tuğtegin", *İA*, XII/2, s. 44-47; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 307-311; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul, 2012 s. 448-449; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 209.

isimli bir Rumdan Urfa'nın hâkimiyetini aldılar. Rıdvan burayı Yağısıyan'a verdi. Haleb'e doğru yolunu çevirdi. Tutuş'un diğer oğlu Dukak ise babası tarafından ölmeden önce Sultan Melikşah'ın yanına Bağdad'a gönderilmişti. Sultan'ın kızı ile de evlendirmişti. Melikşah'ın ölümü üzerine ise eşi (Sultan'ın kızı) el-Celâliyye Hatun ile oğlu Mahmûd birlikte İsfahân'a döndü. Dukak burada gizlice Sultan Berkyaruk tarafına geçti. Fakat babasının öldürüldüğü savaşta babasının yanında yer aldı sonra Tutuş'un kölesi Dukak'ı Haleb'e kardeşi Rıdvan'ın yanına götürdü. Burada iken Dımaşk kale valisi hadım emîr Savtekin Dukak'ı kale yönetimi için çağırınca Dukak'ta eşi ve çocuğu ile gizlice Haleb'ten kardeşinin yanından kaçtı. Dımaşk kalesinin hâkimi oldu. Tam bu sırada babasının yanında Rey savaşında mücadele eden Tuğtekin'de esirlikten kurtuldu ve Dukak'ın yanına gelmişti. Tuğtekin, Dukak'ın annesi ile evli olduğundan Rıdvan'ın yanına değil buraya gelmişti. Onlar birlikte vali hadım emîr Savtekin'i öldürdüler ve buraya Antakya üzerinden gelen Yağısıyan Ebû'l-Kâsım el-Harezmi'yi Dukak'a vezir tayin etti. Dukak'ın Meyyâfârikîn'deki valisi Altaş (İlyas) ise Habi Ebû'l-Hasan adında bir zati vezir tayin etmişti. Böylece Tutuş'un ölümü ile Diyâr-ı Bekr tamamen parçalanmış oldu.³¹⁵

Özetle; Tutuş'un oğlu Rıdvan, Haleb ve çevresinde hâkimiyet ilan etmişken Tutuş'un diğer oğlu Dukak ise Şam ve Meyyâfârikîn'in sınırları içinde yer alan bölgelere hâkim oldu. Berkyaruk'un kumandanlarından Kürboğa Harran'a yerleşince Ukaylî Emîri Müslim'i yakaladı, öldürüp Nusaybin'i ele geçirdi. Cizre'yi Selçuklu valisi Çökermiş ile birlikte 489/1095-1096'da Ukaylîlerin merkezi Musul'u ele geçirdi. Böylece Mervânî Emîrliğinden sonra Ukaylî emîrliğide Selçuklu emrindeki Türkmen birliklerinin, bütün el-Cezîre'yi aralarında paylaşmasıyla yok edilmiş oldu.

³¹⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s. 226-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 422-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, s. 208-210; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl 'I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi'*, Çev. Onur Özoğaç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-7; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 88-97; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 38; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 42; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 24-250; Ali Sevim, "Sökmen", *İA*, X, s. 763; Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği Fahrü'l Mülük Rıdvan Devri", s. 250-254; Ali Sevim, "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l Mülük Dukak Devri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 388-389; Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri", s. 100-108; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 307-311; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul, 2012 s. 448-449; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 210-211.

Dukak'ın elinde sadece Meyyâfârikîn kalmıştı. Yınal, Âmid'e el koyarak burada Yınaloğulları hanedanını kurmuştu. Gümüş Tekin, Bitlis ve Erzen bölgelerini denetim altına aldı. Hani'ye ise Şaruh yerleştirildi. Tanza ve Siirt de Kızılarşan³¹⁶ hâkim oldu. Artuk'un oğlu Sökmen³¹⁷ 495/1101-1102 yıllarında Hısn-ı Keyfa'ya hâkim oldu. Mensubu olduğu Türkmen Artuklu hanedanı 12. yüzyılda egemenliğini tüm Diyâr-ı Bekr'e kadar genişletti. Sökmen el-Kutbî Ahlat'taki Mervânî Emîrliğine son verdi. Kent sakinleri Mervânî yönetimini baskıcı bulmuş, o nedenle de bu Türk begiyle görüşüp şehrin anahtarını ona vermişlerdi. Mervânî ailesinde bu durum sonrasında Ahlat'tan kaçtılar. Kürboğa öldükten sonra ise Çökermiş Musul'u ele geçirdi. Dukak tarafından Meyyâfârikîn'e vezir olarak Diyae'd-Din Muhammed atanmıştır.³¹⁸

498/1104-1105'te Anadolu'nun Selçuklu hükümdarı³¹⁹ Kılıç Arslan b. Süleyman'ı ülkesini vermek için çağırdı. Kılıç Arslan ise Diyâr-ı Bekr'e hâkim oldu. Ziyae'd-Din'e Anadolu'da bir kent verildi. Meyyâfârikîn ise Rum Selçukluları adına Humretaş es-Süleymanî adlı bir kişi yönetimine verildi. Fakat, Kılıç Arslan'ın ölümü ile bağımsızlığını ilan eden valiyi Ahlat emîr Sökmen yendi. Şehre hâkim oldu. Meyyâfârikîn'i yönetmesi için ilk önce memlûk Oğuzoğlu'nu atandıysada sonra yerine Ebû Mansûr el-Muin'i atadı.³²⁰

³¹⁶ Azerbaycan atabeglerinden (1186-1191). Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Kızılarşan", *DİA*, 25, İstanbul 2002, s. 544

³¹⁷ Artuklular'ın Hısnıkeyfâ kolunun kurucusu (1102-1104). Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "Sökmen b. Artuk", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 392-394; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 26.

³¹⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l-Farîkî*, s. 226-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fî't-Târîh*, s. 422-425; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl 'I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi'*, Onur Özotağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-7; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 88-97; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 77-81; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 38; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 24-250; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 48; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 307-311; Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul, 2012 s. 448-449.

³¹⁹ Türkler'in İslâmî devirde kurdukları en büyük hanedanlardan biri (1040-1308). Tafsilat için bakınız. Faruk Sümer, "Selçuklular (Anadolu Selçukluları / Tarih)", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 380-384

³²⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târihü'l-Farîkî*, s. 226-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, s. 422-425; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl 'I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi'*, Onur Özotağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 6-7; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 88-97; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, s. 77-81; Azîmî, *Azîmî Tarihi*,

Berkyaruk'un ölümünden sonra Selçuklu devletini Muhammed yönetirken onun memlûkü Karaca Saki ani baskınla Ebû Mansûr el-Muin'in elinden Meyyâfârikîn'i aldı. Bir yıl sonrada valiliğe Raz Begi getirildi. Meyyâfârikîn'i fakirleştirdi, halk memnun değildi. Bölgede ki koşullar Artuk soyundan gelenler ile rahatlayacaktı. Artuklar Diyâr-ı Bekr bölgesini tek elde toplayacaklar ve istikrar başlayacaktı. Mardin'e Artuk'un oğlu İlgazi hâkim oldu. Sonrada hâkimiyetini genişleterek Meyyâfârikîn'e egemenlik kurdu. Meyyâfârikîn ve Mardin'in Artuklu hükümdarı İlgazi'nin³²¹ ölümünden sonra (516/1122-1123) oğulları arasında paylaştırıldı. Oğlu Timurtaş Mardin'e hâkim olurken, Süleyman ise Meyyâfârikîn'e hâkim oldu. Mervânî Nizâmeddin'in en küçük oğlu Ahmed, Mervânî Emîrliğinin dağılmasının ardından kimi emîrlerin Selçuklu Sultanı Muhammed'in emrinde çalışmıştır. Sonrada haçlıların eline düşüp esir oldu. Diyâr-ı Bekr'e döndüğünde Tansa kasabasına hükmetti. O sırada Raz Begi'nin 509/1115-1116 yılında vali olarak göreve gelmesi ile Mervânî Nizâmeddin'in en küçük oğlu Ahmed el-Hattah kalesini ele geçirdi, egemenlik kurdu. Ahmed çok sonra Frenk esaretindeyken bir oğlu olduğunu öğrendi. Oğlu Muhammed büyüdükten sonra annesi bir işaret vererek el-Hattah'a babasına yollamıştı. Fakat baba oğul ileride tartışacak ve Muhammed izini kaybettirecekti. Ahmed'in büyük oğlu ise babasının ava gittiği sırada şehrin kapısına kilit vurmuydu. Behram el-Hattah'ta hüküm sürmeye devam etti. Babası ise Mardin'e gidip Artuklu Emîrine sığındı. Ertesi yıl Behram'ı kardeşi İsa kaleden sürdü. Babası oğlu İsa'dan kaleyi geri istediye de İsa sadece sembolik hükümlerlik verme, yönetimin ise kendisinin elinde olacağını söyleyerek kabul etmemiştir. Babasıda Timurtaş'a giderek el-Hattah'ın haklarını ona devretti. Timurtaş kaleyi kuşattı. İsa ve ailesi bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Ahmed el-Hattah'ta ölür. Mervânî hâkimiyeti son buldu.³²²

s. 38; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 24-250; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 48; Ripper, *Diyarbakır Merwanileri*, s. 307-311; Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *DİA*, 41, İstanbul, 2012 s. 448-449.

³²¹ Necmüddîn İlgâzî b. Artuk b. Eksük et-Türkmânî, Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1106-1122). Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "İlgazi, Necmeddin", *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 89-90

³²² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhü'l Farikî*, s.220, 238-240; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 40-41; Mehmed Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları (Artuklular)", *İA*, I, s. 619; Ali Sevim, "Temurtaş'ın

Selçuklu Meliki Tutuş'un Sultan Berkyaruk ile giriştiği mücadelede ölümü 488/1095 üzerine Diyâr-ı Bekr bazı Türk begleri tarafından pay edildi. Emîr İltaş (Meyyâfârîkin)'de; Emîr Sadr (Âmid)'de; Emîr Şahruh (Hanî)'de; Emîr Musa et-Türkmânî (Hısn-ı Keyfâ)'da; Kızıl Arslan (Siirt-Tanze-Bahmurud)'da hâkimiyet kurdu. Böylece beş Türk emareti Diyâr-ı Bekr'de kuruldu. Emîr Şahruh Bitlis ve Erzen hâkimi Hüsamü'd-Devle Tümtekin'in elinden Erzen'i aldı ve Hani ile birlikte Erzen'e de sahip oldu. 493/1100'de Ahlat'a hâkim olan Mervânî yönetiminden memnun olmayan halkın Sökmen el Kutbî'yi şehre davet edip adaletiyle meşhur Sökmen el Kutbî'yi yönetime getirmişti. Muhammed Tapar³²³ ise bu bölgeyi ona ikta olarak verdi. Böylece Ahlatşahlar begliği kuruldu. Mervânî yıkılışından sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinde kurulmuş olan Türk Beglikleri içinde en uzun ömürlüsü olan Artukoğulları (495/1102) idi. Artuk Beg'in oğlu Sökmen'in Hısn-ı Keyfa'yı Musa et-Türkmânî'den almasıyla kuruldu. Daha sonra Sökmen'in kardeşi İlgazi Bağdad şihneliğinden azledilince 497/1004'de Mardin'e hâkim oldu ve Artuklu Mardin şubesi kuruldu (502/1108). Artukoğlu Behram'ın oğlu Belek'in Harput'u Çubukoğullarından alması ile de bu begliğin üçüncü şubesi de burada kuruldu (506/1113). Böylece VI/XII. yüzyıl başlarından itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesinde Türk Beglileri dönemi başladı.³²⁴

Suriye Selçuklu Meliki Tacu'd-Devle Tutuş'un hâkimiyet döneminde ya da sonrasında Diyâr-ı Bekr ve Ahlat bölgesinde birçok Türk Begliği kuruldu. Özellikle Tutuş'un oğlu Melik Dukak ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, bu bölgeye hâkim oldular. Fakat I.Kılıç Arslan'ın ölümü ile Diyâr-ı Bekr'de tekrar Selçuklu Sultanı Melikşâh (485/1092) geçen 10-15 sene içinde Diyâr-ı Bekr bölgesi ve

Halep Hâkimiyeti", *Bellekten*, XXV/100, Ankara 1961, s. 571-591; Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, s. 311-315; Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti ", s. 320-330; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 269-270.

³²³Büyük Selçuklu hükümdarı (1105-1118). Tafslat için bakınız. Abdülkerim Özaydın, " Muhammed Tapar", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 579-581

³²⁴ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 74; Tufantoz, *Diyarbakir Mervanoğulları*, s. 123 ; Mehmed Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları (Artuklular), *İA*, I, s. 619; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 187-192, 203-204; Ünalın, "XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü'l-Ezrak'a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler", s. 351-352; Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 48; Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârîkîn*, s. 158.

çevresinde ayrıca Tutuş zamanından beri varlığını sürdüren Türk Beglikleri hâkimiyetlerini sürdürdüler. Bunlar;

1)Bitlis, Batman ve Erzen'de Dimlâc/ Dilmaç³²⁵ veya Toğân (Doğan) Arslan Oğulları Beyliği (1098-1394)

2)Âmid ve çevresinde İnal/Yınal/Nisan Oğulları Beyliği³²⁶ (1103-1183)

3)Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü havzasında Ahlatşâhlar veya Sökmenliler Beyliği (1101-1207)

4)Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ), Mardin ve Harput'da Artukoğulları beyliği (1101-1409).³²⁷

³²⁵ 1085-1394 yılları arasında Bitlis ve Erzen'de hüküm süren bir Türk beyliği. Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 301-302; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 228-256; Ali Sevim, "Dilmaçoğulları (Bitlis, Erzen ve Çevrelerinde Hüküm Süren Bir Türk Beyliği)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 53-57; Salim Koca, "Diyar-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri veBeylikleri İle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri" *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 193-195; Adnan Çevik, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Özel Sayı – Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı*, 12, İstanbul 2002, s. 115-162

³²⁶ 1098-1183 yılları arasında Diyarbekir'de hüküm süren bir Türk beyliği. Tafsilat için bakınız. Ali Sevim, "İnalğulları", *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 257-258; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 212-228; Ali Sevim, "İnalğulları (1098-1183 Yılları Arasında Diyarbekir'de Hüküm Süren Bir Türk Beyliği)", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 87-90; Koca, "Diyar-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri veBeylikleri İle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 195-197.

³²⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 107-108, Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 250; Tufantoz, *Diyarbakır Mervanoğulları*, s.118-119, 121-122, 127; Diyarbekir ve Mardin çevresinde 1102-1409 tarihleri arasında hüküm süren bir Türkmen hanedanı.Tafsilat için bakınız. Mehmed Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları (Artuklular)", *İA*, I, s. 617-625; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 162-186; Sevim, "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", s. 235-236; Ali Sevim, "Sökmen", *İA*, X, s. 763-766; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Bellekten*, XXVI/104, Ankara 1962, s. 649-691; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, XXVI/103, Ankara 1962, s. 501-520; Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s. 121-146; Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: "Diyar-ı Bekr" Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi", s. 174-175; Koca, "Diyar-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri veBeylikleri İle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", s. 192-193, 197-199; Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", s. 223; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 415- 418; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 260-276.

SONUÇ

Selçuklu Devleti kurulduğu sırada İslam dünyasında siyasî ve dinî yönden istikrarsızlık hâkimdi. Bu istikrarsızlığın sebebi özellikle Bağdad merkezli Sunnî Abbâsî halifeliği ve Mısır merkezli Şii Fâtimî halifeliğiydi. Bu iki merkez etrafında Sunnî ve Şii mezheplerini benimsemiş devletler vardı. Abbâsî halifeliğine bağlı olanlar; Karahanlılar, Gazneliler, Samanîler, Mervânîler, Ukeylîler ve Mezidîler idi. Şii Fâtimî halifeliğinin etrafında ise Büveyhîler, Mirdasîler ve Hamdanîler vardı. Bunların dışında ise İran ve Arap kökenli devletler ve Bizans imparatorluğu da vardı. Sürekli birbirleri ile mücadele eden bu istikrarsız devletleri ve emîrlikleri nizama kavuşturacak yeni bir güç Selçuklu Devleti olacaktı.

X. yüzyılın ikinci yarısına doğru başlarında Selçuk isminde bir Beg bulunan Türkmen (Oğuz) kitleleri, siyasî anlaşmazlık nedeniyle kendi devletinden (Oğuz Yabgu Devleti) ayrılarak Mâverâü'n-Nehr'de Seyhun kenarındaki Cend şehrine yerleşti. Bu bölgelerde varlıklarını idame ettirebilmek için Karahanlılar ve Gazneliler ile mücadele ettiler. Bölgede hâkimiyet kurmak adına Gazneliler ile Nesa, Seraht, Dandanakan mücadeleleri yaşandı. Bu mücadeleler sonucunda Selçuklular başarılı oldu. Bu mücadelelerde Kalincer Kalesi'ne hapsolan Arslan Yabgu yerine Tuğrul ve Çağrı Begler başkanlık etmişti. Tuğrul ve Çağrı Begler bu bölgede yayılımlarını gerçekleştirebilmek için sürekli akın ve keşif seferlerinde bulunmuşlardı. Mücadeleler sadece Karahanlılar ve Gazneliler ile değil Bizans, Gürcü ve Ermeniler ile de olmuştur (1048). Bu mücadeleler sonucunda ise Selçuklular sınır genişletmekle kalmayıp siyasî lider olarak tarih sahnesinde de görülmeye başlandı.

Selçuklu öncesi Mervanî hanedanlığının temeline bakacak olursak; el-Cezire bölgesine müslüman Arapların fetih hareketlerini Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem başlatmış ve bu bölgenin tamamı müslümanların eline geçmiştir. İyaz b. Ganem ise el-Cezire fatihi olarak anılmıştır. Hz. Osman döneminde bu bölge iki amillige ayrılarak Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mûdar isimlerini almıştır. IX. yüzyılın

ikinci yarısında ise Diyâr-ı Bekr müstakil amillik olarak Talib b. Vail'den itibaren Diyâr-ı Rebîa'dan ayrılarak oluşmuştur. Hz. Ali döneminde yaşanan Muaviye mücadeleleri ve Harici isyanları nedenlerinden dolayı el-Cezire elden çıkmıştır. Fakat iktidarı ele geçiren Emeviler bölgeyi tekrar kontrol altına almışlardır. Abbâsî döneminde ise bu bölge yollanan Arap Emirlikleri aracılığı ile yönetilmiştir. Bunlar; Musul'da Ukaylîler, Musul ve Halep'te Hamdanîler, Tiflis'te Caferoğulları, Malazgird'de Kaysoğulları ve Irak'ta Mezîdiler'dir. Bâd b. Dûstek, Büveyhî tabiyetindeydi. Fakat Büveyhî Adüdü'd-Devle ölümü ile Bâd b. Dûstek (372/982-983) Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre topraklarına hâkim olmuştur. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan Bizans içindeki Bardas Skleras isyanı ile Bâd b. Dûstek'in sınırlarını daha da genişletmesine neden olmuştur. Öncesinde sınırları Ahlat, Malazgirt ve Meyyâfârikîn iken sonrasında sınırlarını Taron'a kadar genişletmiştir.

Bâd b. Dûstek daha sonra Büveyhî hâkimiyetini kabul ettiysede Büveyhîler arasında çıkan taht kavgalarından faydalanarak anlaşmayı bozmuş ve savaş ilan etmiştir. Mücadelesinin sonunda başarılı olup sınırlarını da genişletmiştir; fakat en sonunda Büveyhî Samsamu'd-Devle iktidarda iken Şükr komutasındaki bir ordu Bâd b. Dûstek'in ordusunu yenmiştir. Bâd esir düşmüş ve öldürülmüştür. Savaş sırasında Bâd'ın kız kardeşi ile evli olan Mervan'ın oğulları kaçarak Diyâr-ı Bekr'e varmıştır. Ebû Ali Hasan b. Mervan, dayısı Bâd'ın ölümünden sonra iktidara geçmiş ve sınırlarını korumuştur; ayrıca Bâd'ın karısı ile de evlenmiştir. Bizans ile 10 yıllık anlaşma da imzalamıştır. Anlaşmaya göre; Bizansa vergi verecek ayrıca Bizans sınırlarını koruyacaktı. Bizans bunun karşılığında ise Ahlat'ı, Mervanîlere bıraktı. Yani Bizans'ın Arap göçmenleri ve Türkmen akınları arasında tampon bölgeyi Diyâr-ı Bekr Mervanîleri oluşturuyordu. Başarılı olamazlar ise Bizans tarafından ellerindeki sınır mevzileri alınacaktı.

Mervanîler dışındaki diğer emirlikler genellikle Büveyhî hükümdarlarının veya Abbâsî halifeliğini sembolik şekilde tanıyordu. Mervanîler ise politikalarını Bizans imparatorluğuna göre düzenliyorlardı. Ebû Ali Hasan b. Mervan'ın ölümü ile yerine Ebu Mansûr Said geçmiş; fakat o da vezir Şerve ile plan yapan oğlu Felyus'un girişimi ile öldürülmüştür. Böylece Şerve ve oğlu Felyus Mervanî bölgelerine Erzen

dışında hâkim olmuştur. Orada İsfahanlı Hoca Ebû'l-Kasım direnmiştir. Ebû Mansûr Said'den sonra Ebû Nasr'ı buraya davet etmiş; Ebû Nasr gelmiş ve kuşatmayı artırmıştır. Şerve ve oğlu Felyus mücadeleye devam etse de ilk önce Felyus sonra Şerve öldürülmüştür. Mervanî hâkimiyeti vezir ve oğlunun elinden kurtarılmıştır.

Mervanî emirliği siyasî hâkimiyeti sağlamış olsa da çöküşe ilerliyordu. Çünkü Selçuklular; Azerbaycan, el-Cibâl ve Irak'taki Deylemlî ve Arap hanedanlarının iktidarına son vermişti. Bizanslıların Anadolu'dan, Mısırlıların da Suriye'den çıkarılması sonucunda el-Cezîre'deki emirlikler bir zamanlar bölgede çakışan çıkarların yarattığı iktidar boşluğundan yararlanamaz olmuşlardı. XI. yüzyıl boyunca Oğuzlar Azerbaycan'ı Anadolu'ya yaptıkları keşif seferlerinde çıkış noktası hâline getirmiştir. Türkmenler özellikle Van Gölü havzasından Anadolu'ya giriş yapmaktaydı. Sultan Tuğrul Beg 442/1045'de Mervanîlere elçi yollamış ve tâbiyetini kabul ettirmiştir. Mervanîler resmen Selçuklu vassalı olmuşlardır. Diğer hanedanların çoğu da tâbi olmayı kabul etmiştir. Kabul etmeyenler ise daha sonra Alp Arslan döneminde kabul etmiştir.

Tuğrul Beg'in, Abbâsî halifesine karşı çıkan Besasirî isyanını bastırması ve Büveyhî iktidarına son vermesi, Selçuklu iktidarının daha da güçlenmesine sebep olmuştur. Tuğrul Beg, Besasirî isyanında yanında olmayan Nasru'd-Devle'ye ait yerleri almayı hedeflemiştir. Fakat Nasru'd-Devle ve diğer hanedanlar Tuğrul Beg'i ikna etmiştir. Elçilerin gidip gelmesi, hediyelerin takdimi ve İbrahim Yınal'ın arabuluculuğu ile 100.000 dinar karşılığında Nasru'd-Devle, sultanın öfkesinden kurtulmuştur. Tuğrul Beg'in özellikle af ilan etmesinin nedeni; Ukeylî Kureyş ile Besasirî'nin birleşmesinden dolayı Mervanî'yi yanına almak istememesiydi. Böylece Tuğrul Beg hem Ukeylî ve Besasirî ittifakını başarı ile atlatmış hem de ayaklanan İbrahim Yınal isyanını bastırmıştır. Nasru'd-Devle'nin 454/1062 yılında ölümü ile Mervanîlerde Sai'd ve Nizâmeddin arasında taht kavgasını ortaya çıkarmış; Sai'd, Sultan Tuğrul'dan yardım istemiştir. Tuğrul Beg iki kardeşin arasını düzeltmiş ve daha sonrasında vefat etmiştir. Tuğrul Beg'in yerine Çağrı'nın oğlu Süleyman gelmiş; fakat Çağrı Beg'in diğer oğlu Alp Arslan Süleyman'ı bertaraf ederek Rey'de tahta oturmuştur. (456/1063).

Alp Arslan sınır genişletme ve fetih faaliyetlerine hız kesmeden devam etmiştir. Fakat Bizans imparatorluğu Romanos IV. Diogenes ücretli askerler ile kurduğu büyük bir ordu ile Selçuklu akınlarını durdurmak için hazırlandığı haberi alınmıştır. Bu sırada Mervanî emiri Nizâmeddin'in Sâlârı Horâsân'a karşı yaptığı ihanetten dolayı Alp Arslan onun yerine Sai'd'i geçirmek istiyordu. Fakat Nizamül-Mülk'ün araya girmesi ile Alp Arslan Nizâmeddin'in ihanetini arka plana atmıştır. Mervanî iktidar değişikliğini yapmamıştır. 463-464/1071 yılında yapılan savaşta Alp Arslan galip gelmiş ve Bizans bozguna uğratılmıştır ve Romanos IV. Diogenes esir edilmiştir. Bu başarı ile Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış ve Alp Arslan komutanlarını Anadolu'nun fethi ile görevlendirmiştir. Malazgirt'in fethi sırasında ve sonrasında Ahlat kentine hâkim olan Mervanîler, Alp Arslan'ı desteklemiştir. O sırada Mervanî emirliği Bizans için artık tampon durumunda değildir. Aksine Mervanî bu durumdan nasıl yara almadan kurtulabileceklerinin yollarını aramaktaydılar. Alp Arslan döneminde Ahlat, Selçuklu ve Türkmen akınları için üs olarak kullanılmaktaydı. Alp Arslan daha sonra da Nizâmeddin'i Nizamül-Mülk sayesinde affetmiş ve Sai'd'e karşı onun yanında yer almıştır.

Sultan Alp Arslan'dan sonra yerine oğlu Melikşah geçmiştir. Mervanî Diyâr-ı Bekr hâkimiyeti Selçukluların Doğu Anadolu seferleri ile zayıflamaya başlamıştır. Sultan Alp Arslan ise Mısır seferi sonucunda Mervanî hâkimiyetini sembolik hâle getirmiştir. Nizâmeddin'in 473/1080 yılında ölümü ile de Nasru'd-Devle Mansûr yönetimin başına geçmiştir. Nizâmeddin döneminde ise vezirlikten ayrılan Fahru'd Devle b. Cehîr ise Bağdad'ta vezirlik makamına getirilmiştir. Mansûr'un veziri ise Ebû Salim idi. Mervanî hâkimiyetindeki bölgelerde Melikşah döneminde, vassallık şartlarına uymamalarından dolayı Melikşah bu emirliği yakın takibe almıştır. Bu aykırı hareketlerin diğer vassallar arasında da görülme ihtimalini önlemek için bu önemli bölge yönetimini doğrudan Selçuklu Devletine bağlamak istemiştir.

Selçuklular bir yandan Mervanî hanedanını bölerek güçsüzleştirmeye çalışırken, diğer yandan Ukeylî emiri Şerefü'd-Devle Müslm b. Kureyş'in bölgenin üç büyük bedevî hanedanını Nirdasîler, Numeyrîler ve Ukeylîler'in birleşmesine göz yummuştur. Musul Begliği bu birleşim ile Arap halkı için Türkmenlere karşı umut

olmuştur. Selçuklular bu dönemde Suriye ve Anadolu'ya doğru sınırları genişlettikten sonra sıra Diyâr-ı Bekr'e gelmiştir. Burayı da ele geçirerek (478/1085-1086) yılında emirlikleri çevrelemiş olacaklardı. Mervânî emirliğinin dağılma aşamasında ise; Mervânî eski veziri Fahru'd-Devle b. Cehîr, Abbâsî vezirliğinden azledilince 471/1078-1079 oğlunun Nizamül-Mülk'ün kızı Zübeyde ile evliliğinden dolayı Nizamül-Mülk tarafından İsfahan'daki saraya çağırılmıştır. Burada Mervânî egemenliğini yakından inceleme fırsatı bulmuştur. Bu incelemeler Cehîr'in Nizâmül-Mülk ile konuşmasına ve onun dikkatini Mervânîlerin sahip olduğu zenginliğe çekmesine sebep olmuştur.. Hatta sultan kendisini görevlendirirse Diyâr-ı Bekr'in fethine yardımcı olacağını bildirmiştir. Nizâmül-Mülk Melikşâh'a durumu bildirmiş ve Mervânî Emîrliği'nin içinde bulunduğu kargaşa durumundan faydalanmaları gerektiğine ikna etmiştir. Melikşâh tam da Fahru'd-Devle'nin istediği gibi askerî birlikleri emrine vermiştir. Mücadele sonunda ise Selçukluların valisi olarak Fahru'd-Devle'yi göreve getirmiştir. Sultan, stratejik önemdeki bu sınır bölgesinin doğrudan denetim altına alınmasını istiyordu. Fahru'd-Devle ve kumandanlar Diyâr-ı Bekr ve Ahlat bölgelerini kuşatmaya başlamıştır. Mervânî Emîri Mansûr ise savunma işleri ile ilgilenmeye başladıysa da başarılı olamamıştır.

Mervânî Mansûr, ülkesini kaybedince Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın peşinden İsfahan'a gelmiştir. Sultan, bir şeyler yaparak hâkimiyetindeki bölgeleri geri alabilmeyi isteyen Mansûr'a bir elçi gönderip zararının karşılığında ne istediğini sormuş; Mervânî Mansûr ise gövdesini deiecek bir mızrak (Harba) istediğini söylemiştir. Sultan ise Bağdad'ın kuzeyindeki bir yerin adı olan Harba'yı (yıllık geliri 30.000) kendisine bağışlamıştır.

Melikşâh, Fahru'd-Devle'nin idaresindeki bölgelerdeki yolsuzluklardan haberdar olunca bir yıldır görev yaptığı genel valilik görevinden onu almıştır. Ebû Tahir el-Enbârî Nizâmül-Mülk teklifi Melikşâh'ın onayı ile Diyâr-ı Bekr valisi olmuştur. Böylece Hısn-ı Keyfa Fahru'd-Devle'den kaçan Ebû Tahir de İsfahan'a Selçuklu sarayına geçmiştir. Ancak Ebû Tahir sultanın sarayında görev alacağı sırada Fahru'd-Devle'nin oğlu Âmidü'd-Devle, Diyâr-ı Bekr'in üç yıllık idaresi karşılığında 10.000 dinar verebileceğini Nizâmül-Mülk'e bildirmiş; bunun üzerine Ebû Tahir'in

tayini durdurulmuş ve Âmidü'd-Devle, Diyâr-ı Bekr valisi olmuştur (482/1090). Âmidü'd-Devle'nin vezirlik makamına bu kadar kolay gelmesinde etkili olan diğer unsur ise Nizâmül-Mülk'ün kızı ile evli olmasıdır. Âmidü'd-Devle, halkına iyi davranan bir yöneticilik sergilemiştir. Sultan Melikşâh'ın ve Nizâmül-Mülk'ün arka arkaya ölmesi 485/1092-1093 yıllarında Selçuklu merkezi iktidarını sarsmıştır. Sultan Melikşah beş yaşındaki oğlu Mahmûd'u varisi olarak belirlediği için sıkıntı çıkmamıştır; fakat Sultan'ın büyük oğlu Berkyaruk da tahta talip olmuştur. Sultan Melikşâh'ın vefatı ile kardeşi Suriye Selçuklu meliki Tutuş da Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüslerinde bulunmuştur. Dımaşk'tan Nusaybin'e kadar olan bölgeleri ele geçirmiştir. Ayrıca bu sırada Mervânî Mansûr, Diyâr-ı Bekr hâkimiyetini ele geçirmiştir. Fakat Tutuş ilk önce doğrudan imparatorluğa bağlanan Kuzey-Suriye'ye hâkim olurken daha sonra ise Doğu-Anadolu ile birlikte Diyâr-ı Bekr'e de hâkim olmuştur (486-1093). Sınırlarını sürekli genişletme düşüncesinde olan Tâcü'd-Devle Tutuş Sultan Berkyaruk ile yapılan Rey mücadelesinde askerlerinin taraf değiştirmesi sonucunda yalnız kalıp öldürülmüştür.

İki erkek evlat sahibi Tâcü'd-Devle Tutuş, yanındakilere oğlu Rıdvan'ın kendisinden sonra itaat edilecek kişi olarak göstermiştir. Sultan Berkyaruk ile savaşa girmeden önce de İlgazi b. Artuk'u, Rıdvan'ın yanına vererek ikisini Irak'a hükümet konağına göndermiştir. Daha Irak'a varmadan Hit'te iken Tutuş'un ölüm haberi gelmiş; Tutuş'un oğlu Rıdvan ise bu haber üzerine Haleb'i ele geçirmiştir. Rıdvan, Haleb ve çevresinde hâkimiyet ilan etmişken Tutuş'un diğer oğlu Dukak ise Şam ve Meyyâfarikîn'in sınırları içinde yer alan bölgelere hâkim olmuştur. Artuk'un oğlu Sökmen 495/1101-1102 yıllarında Hısn-ı Keyfa'ya hâkim olmuştur. Artuklu hanedanı XII. yüzyılda egemenliğini tüm Diyâr-ı Bekr'e kadar genişletmiştir. Sökmen el-Kutbî, Ahlat'taki Mervânî egemenliğine tamamen son vermiştir. Kent sakinleri Mervânî yönetimini baskıcı bulmuş, o nedenle de bu Türk begiyle görüşmeleri sonucunda şehrin anahtarını ona vermişlerdir. Bu olay üzerine Mervânî ailesi de Ahlat'tan kaçmıştır. 498/1104-1105'te Anadolu'nun Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan b. Süleyman'ı ülkesini vermek için çağırmıştır. Kılıç Arslan ise Diyâr-ı Bekr'e hâkim olmuş; Meyyâfarikîn ise Rum Selçukluları adına Humretaş es-

Süleymanî adlı bir kişi yönetimine verilmiştir. Fakat Ahlat Emîri Sökmen, Kılıç Arslan'ın ölümü ile bağımsızlığını ilan eden valiyi yenmiş ve şehre hâkim olmuştur.

Bundan sonra Artuklular Diyâr-ı Bekr bölgesini tek elde toplamışlardır ve istikrar dönemi başlamıştır. Mardin'e Artuk'un oğlu İlgazi hâkim olmuş; sonra da hâkimiyetini genişleterek Meyyâfârikîn'de egemenlik kurmuştur. Meyyâfârikîn ve Mardin'in Artuklu hükümdarı İlgazi'nin ölümünden sonra (516/1122-1123) oğulları arasında paylaştırılmıştır. Oğlu Timurtaş Mardin'e hâkim olurken Süleyman ise Meyyâfârikîn'e hâkimiyeti altına almıştır. Mervanî Nizâmeddin'in en küçük oğlu Ahmed, Mervânî Emîrliği'nin dağılmasının ardından kimi emîrlere Selçuklu Sultanı Muhammed'in emrinde çalışmıştır. Ancak bu emîrlere daha sonra Haçlıların eline düşüp esir olmuştur. O sırada Raz Begi'nin 509/1115-1116 yılında vali olarak göreve gelmesi ile Mervanî Nizâmeddin'in en küçük oğlu Ahmed, el-Hattah kalesini ele geçirerek egemenlik kurmuştur. Ahmed, çok sonra Frenk esaretindeyken bir oğlu olduğunu öğrenmiştir. Annesi, oğlu Muhammed büyüdükten sonra bir işareti üzerine onu, el-Hattah'a babasına yollamıştır. Fakat baba oğul ileride tartışacak ve Muhammed izini kaybettirecektir. Ahmed'in büyük oğlu ise Ahmed avda olduğu sırada şehrin kapısına kilit vurmıştır. Behram, el-Hattah'ta hüküm sürmeye devam etmiş; babası ise Mardin'e gidip Artuklu Emîri'ne sığınmıştır. Ertesi yıl, Behram'ın kardeşi İsa Behram'ı kaleden sürmüştür. Babası, oğlu İsa'dan kaleyi geri istediye de İsa yönetimi elinde tutacağını söyleyerek kabul etmemiştir. Babası da Timurtaş'a giderek el-Hattah'ın haklarını ona devretmiştir. Timurtaş kaleyi kuşatmış; İsa ve ailesi bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Ahmed el-Hattah'ta ölmüş, Mervânî Emîrliği böylece son bulmuştur.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- ABDURRAHMAN İBNÜ'L CEVZÎ, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- ABDÜLAZİZ ED-DÜRÎ, "Bağdad", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 425-433
- AHMED B. MAHMUD, *Selçuknâme*, (Çev. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- ALİ B. ZAFER EL-EZDÎ, *Hamdaniler (1172/1226), (Diyâr-ı Bekir, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslam Emirliği)*, Ravza Yayınları, İstanbul 2011.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 296
- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 415- 418
- ALİCAN, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.
- ALTAN, Ebru, "Yağısıyan", *DİA*, 43, Ankara 2013, s. 177-179
- ALTUN, Ara, "Karahanlılar", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 412-414
- AZÎMÎ, Ebû Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr (452/ 1060-1061), *Azîmî Tarihi, Selçuklular ile ilgili bölümler (H. 430-538= 1038/1039-1143-1144)*, (Nşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BALUKEN, Yusuf, *Mervâniler Devrinde Dini Gruplar Arasında Münasebetler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010
- BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç (Wilhelm), "Ani", *İA*, I, s. 435-437

- BAYKARA, Tuncer, “Konya”, *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 182-187
- BOSWORTH, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji Soy Kütüğü El Kitabı*, (Çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- BROSSET, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), (Neşr. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- BRYENNOS, Nikephoros, *Tarihin Özü (Anadolu’da ve Rumeli’nde 1070-1079 Dönemin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- BULDUK, Abdulgani Fahri, *el-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi*, (Nşr. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Arştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- BUNDÂRÎ, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999. Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, (Başlangıçtan Akkoyunlulara kadar)*, I, MN Tanıtım, Ankara 1996.
- BÜCHNER, V. F, “Malazgirt”, *İA*, VII, s. 239-241
- ÇELİK, Aydın, “Fâtîmî-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 745-752
- ÇETİN, Osman, “Horasan”, *DİA*, 18, Ankara 1998, s. 234-241
- ÇETİN, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- ÇEVİK, Adnan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Türkiyat Arştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- ÇEVİK, Adnan, “Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları”, *Marmara Üniversitesi Fen-*

Edebiyat Fakültesi, Özel Sayı – Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı, 12, İstanbul 2002, s. 115-162

DARKOT, Besim, “Bitlis”, *İA*, II, s. 657-661

DARKOT, Besim, “Diyarbakir”, *İA*, III, s. 601-605

DARKOT, Besim, “Erciş”, *İA*, IV, s. 285-286

DARKOT, Besim, “Erzincan”, *İA*, IV, s. 338-340

DARKOT, Besim, “Erzurum”, *İA*, IV, s. 340-345

DEMİRKENT, Işın, “Bizans”, *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 230-244

DEMİRKENT, Işın, “Menbic”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 123-124

DEMİRKENT, Işın, “Franklar”, *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 173-176

DEMİRKENT, Işın, *Mikhael Psellos'un Khronographia'sı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992

DOLAPÖNÜ, Metropolit Hanna, *Tarihte Mardin, (Itr el nardin fi Tarih Merdin)*, Koral Yayınları, İstanbul 1972.

EBÛ'L-FEREC İBNÜ'L-İBRÎ, Gregorius Bar Hebraeus Yuhanna b. Ehrun (685/1286), *Ebû'l- Ferec Tarihi ve Târihu Muhtasari'd- Dûvel*, I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

ERDEM, İlhan, “*Doğu Anadolu Türk Devletleri*”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VI, Ankara 2002, s. 383-424

ERİNÇ, Sırrı, “Hindistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)”, *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 69-73

GENÇ, Süleyman, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 639-658

GENÇ, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora tezi, İzmir 1995.

- GEYİKOĞLU, Hasan, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd Çukuru*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- GÖĞEBAKAN, Gökür, "Malatya", *DİA*, 27, İstanbul 2003, s. 468-473
- GÖNEY, Süha, "Van", *İA*, XIII, s. 194-197
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 464-469
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, (Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005
- GÜNER, Ahmet, "Melik", *DİA*, 29, İstanbul 2004, s. 51-53
- GÜNALTAY, Şemseddin Mehmet, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten*, VI/23-24, Ankara 1942, s. 177-205
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, "Karahanlılar", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 412
- HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1970.
- HONİGMANN, Ernst, "Urfa", *İA*, XIII, s. 50-57
- HOVANNISIAN, Richard G., "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, (Çev. Zülal Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016 s. 7-20
- HOVANNISIAN, Richard G., "Ermeni Van/Vasuragan", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, (Serdar Aksoy, Sema Baraç, Nazım Hikmet Richard Dikbaş, Artun Gebenlioğlu, Nazan Maksudyan, Lora Sarı, Solina Silahlı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 7-20
- HUART, Clement Imbault, "Bursuk", *İA*, II, s. 819-820
- İŞILTAN, Fikret, "Seyfü'd-Devle", *İA*, X, s. 536-539
- İBN-KALÂNİSÎ, *Şam Tarihine Zeyl "I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi"*, (Çev. Onur Özotağ), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- İBN KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

- İBNU'L-EZRÂK, Ahmed b. Yûsuf b. Ali el-Fârikî (510-577?/1116-1182), *Târîhü Meyyâfârikîn ve Âmid: Târîhü'l Farikî: ed-Devletü'l- Mervânîyye: Mervani Kürtleri Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990,1999.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn Ebû'l- Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630-1233), *el-Kâmil fi't-Târih: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi: Siyasî-Ekonomik-Sosyal*, (Çev. Murat Temelli), Ark Kitapları, İstanbul 2013; *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, I-X, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-ADÎM, Kemâleddîn İbn Ebû'l- Kasım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî (660/1262), *Buğyat at-Talab fi Târih Halab: Selçuklular ile ilgili Haltecümeleri*, (Neşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447/521: 1055-1127)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- İBNÜ'T-TIKTAKA, *El- Fahri (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016
- KAFALI, Mustafa, “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VI, Ankara 2002, s. 177-193.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşah”, *İA*, VII, s. 665-673
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Nizamülmülk”, *İA*, IX, s. 329-333
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 353-416
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 526-530
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)”, *İA*, VII, s. 242-248
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 669-677

- KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklu- Fâtîmî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 753-759
- KAYHAN, Hüseyin, “İrak Selçuluları (1120-1194)”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s.786-794
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “Hamdanîler”, *DİA*, 15, İstanbul 1997, s. 446-447
- KARPUZ, Haşim, “İran Günlüğü: Büyük Selçukluların Yurdunda”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 35, Ankara 2015.
- KELEŞ, Nevzat , *Şeddâdîler, (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, “Kars”, *İA*, VI. s. 360-363
- KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, *Kars Arapçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982.
- KOCA, Salim, “Diyâr-ı Bekr (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle ilgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (Salim Cönce-Adnan Çevik), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, s. 325-340
- KOCA, Salim, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 529-551
- KOCA, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, II. Cilt, Karam Yayınları, Çorum 2003
- KOCA, Salim, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına çıkışı”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 75-104
- KOCA, Salim, “Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: ‘Diyar-ı Bekr’ Bölgesinin Fethi ve Türkleşmesi”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 147-187

- KOCA, Salim, “Diyar-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleri İle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri” *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 189-213
- KOCA, Salim, “Diyar-ı Rum’un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 215-277
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat, “Artuk Oğulları (Artuklular), *İA*, I, s. 617-625
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, (Nşr. Muhammed Hanefi Palabıyık) Akçağ Yayınları, Ankara 1925.
- KÖYMEN, Mehmed Altay, “Tuğrul Bey”, *İA*, XII/2, s. 25-41
- KÖYMEN, Mehmed Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III. Cilt, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 2001.
- KÖYMEN, Mehmed Altay, “Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Bellekten*, LVII/230, Ankara 1993, s. 71-79
- KÖSE, Aslıhan, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 694-704
- KURTULUŞ, Rıza, “Tus”, *DİA*, 41, Ankara 2012, s. 431-432
- MEHMEDZADE, Mirza Bala, “Gürcistan”, *İA*, IV, s. 837-845
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 496-500
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, *DİA*, 13, İstanbul 1996, s. 480-484
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu”, *Bellekten*, LII/203, Ankara 1988, s. 461-474

- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular zamanında Divân Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu”, *Selçuklular-Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 109-124
- MERÇİL, Erdoğan, “İldenizliler”, *DGBİT*, Çağ Yayınları, C. VIII, İstanbul 1992.
- MERÇİL, Erdoğan, *DİA*, 38, “Şahne” , İstanbul 2010, s. 292-293
- MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s.597-633
- MİNORSKY, Vlademir Fedorovich, “Meyyafarikin”, *İA*, VIII, s. 195-201
- MİNORSKY, Vlademir Fedorovich, “Mardin”, *İA*, VII, s. 317-322
- MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nubihar yayınları, İstanbul 2013
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’-d-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horosan-Irak Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, (Çev. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- NÂSİR-I Hüsrev, Ebû Muin Hamideddin Nâsır b. Hüsrev b. Harif (453/1161), *Sefername*, (Çev. Abdülvehhab Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1994.
- NESİBLİ, Yunis, “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s.722-730
- NORWICH, John Julius, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, (Çev. Selen Hırçın Riegel), Kabalcı yayınevi, İstanbul 2013.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Ukaylıler”, *DİA*, 42, Ankara 2012, s. 59-61
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Rakka”, *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 432-433
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Terken Hatun”, *DİA*, 40, İstanbul 2011, s. 510

- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Harput’ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *Bellekten*, LXI/230, Ankara 1997, s. 67-92
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Selçuk Bey”, *DiA*, 36, Ankara 2009, 364-365
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Adudüddevele”, *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 392-393
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Berkyaruk”, *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 514-516
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Cend”, *DİA*, 7, Ankara 1993, s. 359-360
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Danişmendliler”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 469-474
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 404-412
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 54-57
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Annaziler”, *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 215-216
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 579-581
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, Abdülkerim, “Porsuk”, *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 325-326
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Saltuklular”, *DGBİT*, Çağ Yayınları, C. VIII, İstanbul 1992.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Saltuklular”, *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 54-56
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Tutuş”, *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 446-449
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâü’n-Nehir”, *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 177-180
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Merv”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 221-223
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nişabur”, *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 149-151
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Rey”, *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 40-41
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İsfahan”, *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 497-502
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Urmiye”, *DİA*, 42, Ankara 2012, s. 179-180
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi) (1040-1157)*, I, İslam Yayınları, Ankara 2013.

- PEACOCK, A.C.S, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, (Çev. Zeynep Roma), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- POLAT, Muhammed Said, "Türkiye'de İlk Beglikler ve Kabilevî Siyasî Birliklerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)", *Bellekten*, LXVI/245, Ankara 2002, s. 61-86
- RAVENDİ, Ebû Bekr Necmeddîn Muhammed b. Ali b.Süleyman, *Râhatü's Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri)*, I, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- RİPPER, Thomas, *Diyarbakır Mervanileri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.
- SAFİ, Omid, "Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadarki Yükselişi", *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 585-594
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Antakya", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 228-232
- SÂMÎ ES-SAKKÂR, "Musul", *DİA*, 31, İstanbul 2006, s. 361-363
- SAVCI, Süleyman, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956.
- SAVRAN, Ahmet, "Meyyâfârikin", *DİA*, 29, İstanbul 2004, s. 511-512
- SAYAN, Yüksel, "Serahs", *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 539-542
- SEVİM, Ali, "Afşin b. Bekçi (Bekçioğlu) Ünlü Selçuklu Emiri", *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 3-18
- SEVİM, Ali, "Artuk b. Eksük", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 414-415
- SEVİM, Ali, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 127-159
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu İlgazi", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 187-241
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 162-186
- SEVİM, Ali, "Atsız b. Uvak", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 92-93

- SEVİM, Ali, “Atsız, Uvakoğlu Selçuklu Emîri, Suriye Fatihî”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 19-27
- SEVİM, Ali, “Bizans’ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 39-48
- SEVİM, Ali, “Bugyetü’t-Taleb Fî Tarihi Haleb’e Göre Emir Aksungur”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 475-516
- SEVİM, Ali, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 403-414
- SEVİM, Ali, “Çağrı Beg Büyük Selçuklu Devleti’nin Kurucularından”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 19-27
- SEVİM, Ali, “Dandanakan (Merv-Serahs Arasında Kalesi Olan Bir Kasaba)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 47-51
- SEVİM, Ali, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 456-457
- SEVİM, Ali, “Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü’l-Mülük Dukak Devri ”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 386-413
- SEVİM, Ali, “Dilmaçoğulları (Bitlis, Erzen ve Çevrelerinde Hüküm Süren Bir Türk Beyliği)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 53-57
- SEVİM, Ali, “Dilmaçoğulları”, *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 301-302
- SEVİM, Ali, “Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 225-236

- SEVİM, Ali, “Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 211-223
- SEVİM, Ali, “Halep Selçuklu Melikliği Fahrü’l Mülük Rıdvan Devri”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 244-325
- SEVİM, Ali, “Hatay ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Geçmesi”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 237-249
- SEVİM, Ali, “İbnü’l-Adim’in Buğyetü’t-Taleb Fi Tarihi Haleb’inde Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 426-446
- SEVİM, Ali, “İlgazi Necmeddin Necmüddin İlgazi b. Artuk b. Eksük Et-Türkmanî (Mardin Artuklu Beyliği’nin Kurucusu ve İlk Hükümdarı)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 91-98
- SEVİM, Ali, “İlgazi, Necmeddin”, *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 89-90
- SEVİM, Ali, “İlginç Yönleriyle Besasiri İsyanı”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 252-280
- SEVİM, Ali, “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 305-334
- SEVİM, Ali, “İnaloğulları (1098-1183 Yılları Arasında Diyarbekir’de Hüküm Süren Bir Türk Beyliği)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 87-90
- SEVİM, Ali, “İnaloğulları”, *DİA*, 22, İstanbul 2000, s. 257-258
- SEVİM, Ali, “Kutalmışoğlu Süleymanşah ve Devleti (1075-1086)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 335-356

- SEVİM, Ali, “Kuzey Suriye’de Görülen İlk Türk Emîri Han-oğlu Hârun”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 63-82
- SEVİM, Ali, “Malazgirt Muharebesi (1071’de Bizans’la yapılan ve Türkler’e Anadolu’nun Kapılarını Açan Meydan Savaşı)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 127-134
- SEVİM, Ali, “Munkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-423
- SEVİM, Ali, “Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 57-62
- SEVİM, Ali, “Rıdvan b. Tutuş”, *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 49-50
- SEVİM, Ali, “Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 389-401
- SEVİM, Ali, “Sökmen b. Artuk M’uin al-Davla, Selçuklulara tabi (Hısn-ı Keyfa Artuklu Beyliğinin Kurucusu)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 135-142
- SEVİM, Ali, “Sökmen b. Artuk”, *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 392-394
- SEVİM, Ali, “Sökmen”, *İA*, X, s. 763-766
- SEVİM, Ali, “Suriye Selçuklu Melikliği Uvakoğlu Atsız Devri”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 83-126
- SEVİM, Ali, “Suriye Selçukluları Tarihi”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 447-458
- SEVİM, Ali, “Suriye’de Nâvekiyye Türkmenleri”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 49-56

- SEVİM, Ali, “Süleyman Şah”, *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 103-105
- SEVİM, Ali, “Temürtaş’ın Halep Hâkimiyeti ”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 328-342
- SEVİM, Ali, “Tuğtegin”, *İA*, XII/2, s. 44-47
- SEVİM, Ali, “Tutuş (Tac Al-Davla, Abu Sa’id b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mikail b. Salçuk b. Dukak 1062-1095)”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 167-177
- SEVİM, Ali, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 415-447
- SEVİM, Ali, “Tutuş”, *İA*, XII/2, s. 134-137
- SEVİM, Ali, “Türklerin Anadolu’ya Gelişleri ve Anadolu’nun Fethinin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri”, *Makaleler*, III, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 182-210
- SEVİM, Ali, “Türklerin Anadolu’ya Gelişleri”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 27-38
- SEVİM, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- SEVİM, Ali, “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, *Makaleler*, I, (Nşr. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 1-25
- SEVİM, Ali, “Suriye Selçuklu Melikliği”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 764-777
- SEVİM, Ali, “Artukoğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/104, Ankara 1962, s. 649-691
- SEVİM, Ali, “Bugyetü’t-Taleb Fî Tarih-i Haleb’e Göre Sultan Alp Arslan”, *Belleten*, XXX/118, Ankara 1966, s. 205-242

- SEVİM, Ali, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, Ankara 1962, s. 121-146
- SEVİM, Ali, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s. 501-520
- SEVİM, Ali, “Temurtaş’ın Halep Hâkimiyeti”, *Belleten*, XXV/100, Ankara 1961, s. 571-591
- SEVİM, Ali, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım1092-Şubat 1095)”, *Belleten*, XXVII, 107, Ankara 1963, s. 411-435
- SEVİM, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SİBT İBNU’L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebû’l-Yusûf b. Kızıoğlu b. Abdullâh, *Mir’âtü’z Zamân Fî Târîhi’l Âyân*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- STRECK, Karl Maximilian - Yınanç, Mükrimin Halil, “Ermeniye”, *İA*, IV, s. 317-326
- STRECK, Karl Maximilian “Dvin”, *İA*, III. s. 682-683
- STRECK, Karl Maximilian “Ahlat”, *İA*, I, s. 160-161
- SUYUTİ, Celaledin, *Halifeler Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014
- SÜMER, Faruk, “Büyük Selçuklular Tarihi” , *DiA*,36, Ankara 2009, 365-371
- SÜMER, Faruk, “Oğuzlar”, *DİA*, 33, Ankara 2002, 325-330
- SÜMER, Faruk, “Afşin”, *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 440-441
- SÜMER, Faruk, “Ahlatşahlar”, *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 24-28
- SÜMER, Faruk, “Çavuldur”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 235-236
- SÜMER, Faruk, “Kınık”, *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 418-419
- SÜMER, Faruk, “Kızılarlan”, *DİA*, 25, İstanbul 2002, s. 544
- SÜMER, Faruk, “Mengücükler” *İA*, VII. s. 713-718
- SÜMER, Faruk, “Mengücükler”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 138-142

- SÜMER, Faruk, “Peçenek”, *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 212
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular (Anadolu Selçukluları/Tarih)”, *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 380-384
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular (Suriye Selçukluları/ Tarihi)”, *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 385-386
- SÜMER, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, L/197, Ankara 1986, s. 447-494
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yayınları, Ankara 1967
- SÜRSAL, Hilâl, “Ortadoğu’da Selçuklu Varlığı”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 778-785
- SÜRYANİ, Mihail, *Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi, Yayınlanmamış Daktilo Nüsha, 1944.
- SADRUDDİN EBU’L-HASAN ALİ İBN NAŞİR İBN ALİ EL-HÜSEYNİ, “*Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukiyye*”, (Çev. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999
- ŞEKER, Mehmet, “Hil’at”, *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 22-25
- ŞEREF HAN B. ŞEMSEDDİN BİTLİSİ, *Şerefname, (Kürt Tarihi)*, (Çev. Mehmed Emin Bozarlan), Deng Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Cezîre”, *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 510
- ŞEŞEN, Ramazan, “Harran”, *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 237-240

- TAŞCI, Kemal, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.
- TAŞCI, Kemal, “Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranîleşmesine) Vezir Nizamü'l Mülk'ün Siyaset-name (Siyerü'l-Mülûk) Adlı Eserinin Etkisi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 35, Ankara 2015.
- TAŞCI, Kemal, “Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Anadolu'ya Yapılan Selçuklu/Türkmen Akınları Maraş'ın Siyasî Durumuna Etkisi”, *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, II, Kahramanmaraş 2016, s. 78-94
- TAŞCI, Kemal, “Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)”, *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına, Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Antalya, 1-4 Aralık 2016) IV, Ankara 2016 s. 537-553
- TAŞCI, Kemal, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- TAŞKIRAN, Hasan, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- TAŞTEMİR, Mehmet, “Mardin”, *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 43-48
- TEKİN, Rahmi, *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994
- TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin, *Anadoluda Türk Tarihi ve Kültürü, (Karadeniz Teknik Üniversitesinde 16.5.1966-31.5.1966 Arası Verilen Konferanslar)*, İnkılap Matbaası, Trabzon 1967.
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, “Aksungur” (Ak Sungur el-Ahmedili), *İA*, I, s. 275-276
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

- TOKUŞ, Ömer, *Hamdanîler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- TOMAR, Cengiz, “Şam”, *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 311-315
- TOKSOY, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 678-693
- TUFANTOZ, Abdurrahim, *Ortaçağda Diyarbakır (Mervanoğulları 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005
- TUFANTOZ, Abdurrahim, “Mervaniler”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 230-232
- TUNCEL, Metin-Özaydın, Abdülkerim, “Cizre”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 37-39
- TUNCEL, Metin, “Batman”, *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 200-202
- TUNCEL, Metin, “Batman”, *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 200-202
- TUNCEL, Metin, “Bitlis”, *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 225-228
- TUNCEL, Metin, “Diyarbakır”, *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 469-472
- TUNCEL, Metin, “Karaman”, *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 444-447
- TUNCEL, Metin, “Nusaybin”, *DİA*, 33, Ankara 2007, s. 269-270
- TUNCEL, Metin, “Siirt”, *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 173-175
- TURAN, Osman, “Süleyman Şah I”, *İA*, XI, s. 201-219
- TURAN, Osman, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken, İstanbul 2014.
- TÜYSÜZ, Cem, “Türkmenler”, *Türkler*, IV, Ankara 2014, s. 552-579
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andersan), (not. Çev. Mükrimin Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- USLU, Recep, “Herat”, *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 215-218

- USTA, Aydın, “Samaniler”, *DİA*, 36, İstanbul 2009, s. 64-68
- ÜNAL, Mehmet Ali, “Harput”, *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235
- ÜNALAN, Sıddık, “Mervanoğullarının Kuruluşu ve Selçuklu Devleti’nin Hâkimiyetine Girişi”, *Yeni Türkiye*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, II, 8/44, Ankara 2002, s. 44-58
- ÜNALAN, Sıddık, “XII. Yüzyıl Kaynaklarından İbnü’l-Ezrak’a Göre Batman ve Yöresi Tarihi Hakkında Bazı Değerlendirmeler” *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (Batman 15-17 Nisan 2008), (Neşr. Salim Cöhce-Adnan Çevik), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, s. 341-362
- VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Tevabil Alkaç), Melisa Matbacılık, İstanbul 2016.
- YAZICI, Tahsin , “Belh” *DİA*, 5, Ankara 1992, s. 410-411
- YAZICIZÂDE, Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme- Selçuklu Tarihi)*, (Giriş-Metin-Dizin), (Neşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2009
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler (Siyasî ve Medeni Tarih)”, *DİA*, 1, İstanbul 1988, s.37
- YINANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolunun Fethi*, I, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, “Alp Arslan”, *İA*, I, s. 384-386
- YINANÇ, Mükrimin Halil, “Çağrı Beg”, *İA*, III, s. 324-328
- YINANÇ, Mükrimin Halil, “Danişmendliler”, *İA*, III, s.468-479
- YILMAZ, Hasan, *Fatimiler ve Fatimi Halifeleri*, Elips Kitap Yayınları, Ankara 2016
- YÜCEL, Yaşar-SEVİM, Ali, *Türkiye Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- ZETTERSTEEN, Karl Vilhelm, “Berkyaruk”, *İA*, II, s. 556-558
- ZETTERSTEEN, Karl Vilhelm, “Büveyhîler”, *İA*, II, s. 843-845

ZETTERSTEEN, Karl Vilhelm, “Mervaniler”, *ÍA*, VII, s.780-781

ZETTERSTEEN, Karl Vilhelm, “Ukayliler”, *ÍA*, XIII, s. 18-19

ZONARAS, Ioannes, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar),
Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

EKLER

A. Ek-1 Şecereler

1. Selçuklular

Tuğrul Beg b. Mikâil b. Sübaşı Selçuk b. Dukak (Temur Yalığ/ Demir Yaylı) :
(429-455/1038-1063)

Süleyman b. Çağrı Beg b. Mikâil : (455/1063)

Alp Arslan b. Çağrı Beg : (455-465/1063-1072)

Melikşâh b. Alp Arslan : (465-485/-1072-1092)

Mahmûd b. Melikşâh : (485-487/1092-1094)

Berkyârûk b. Melikşâh : (487-498/1094-1104)

Melikşâh b. Berkyârûk : (498-498/1104-1105)

Mehmed Tapar b. Melikşâh : (498-511/1105-1118)

Mahmûd b. Mehmed Tapar : (511-513/1118-1119)

Sencer b. Melikşâh : (513-552 / 1119-1157)

Süleyman Şâh b. Mehmed Tapar : (548-549/1153-1154)

2. Mervânîler

Bâd b. Dûstek : (372/983)

Hasan b. Mervân, Ebû Ali : (380/990)

Saîd b. Mervân, Ebû Mansûr Mümahhid ed- Devle :(387/997)

Ahmed b. Mervân, Ebû Nasr Nasr ed-Devle : (401/1011)

Nasr b. Ahmed, Ebû'l Kâsım Nizâm ed-Din : (453/1061)

Mansûr b. Nasr, Nâsır ed- Devle ö. 489/1096 :(472-478/1079-1085)

Selçuklu istilası (Mansûr b. Nasr, 10 yıl daha Cezîre-i İbn Ömer'de yaşadı
sonra DiyarbakırTürkmen hanedanları eline geçti.) : (478/1085)

3. Bizans İmparatorluğu Makedonya Hanedanı

Basileios Makedonyalı : (867-886)

VI. Leon Filozof : (886-912)

Aleksandros (912-913)

VII. Konstantinos Porphyrogenetos : (913-959)

Romanos : (959-963)

Nikephoros Phokas : (963-969)

Ioannes Tzimiskes : (969- 976)

Basileios Bulgaroktonos : (976-1025)

VIII. Konstantinos : (1025-1028)

Romanos Argyros : (1028-1034)

Mikhael : (1034-1041)

Zoe : (1041)

Mikhael : (1041-1042)

Zoe (İkinci defa) – Theodora : (1042-1042)

IX. Konstantinos Monomakhos : (1042-1055)

Theodora (İkinvi defa) : (1055-1056)

Mikhael Stratiotikos : (1056-1057)

Isaakios Komnenos : (1057-1059)

X. Konstantinos Dukas : (1059-1067)

Eudokia : (1059-1059)

Romanos Diogenes : (1068-1071)

Eudokia – VII. Mikhael Dukas : (1071)

Mikhael Dukas : (1071-1078)

Nikephoros Botaniates : (1078-1081)

Aleksios Komnenos : (1081-1118)

Ioannes Komnenos : (1118-1143)

Manuel Komnenos : (1143-1180)

Aleksios Komnenos : (1180-1183)

Andronikos Komnenos : (1183-1185)

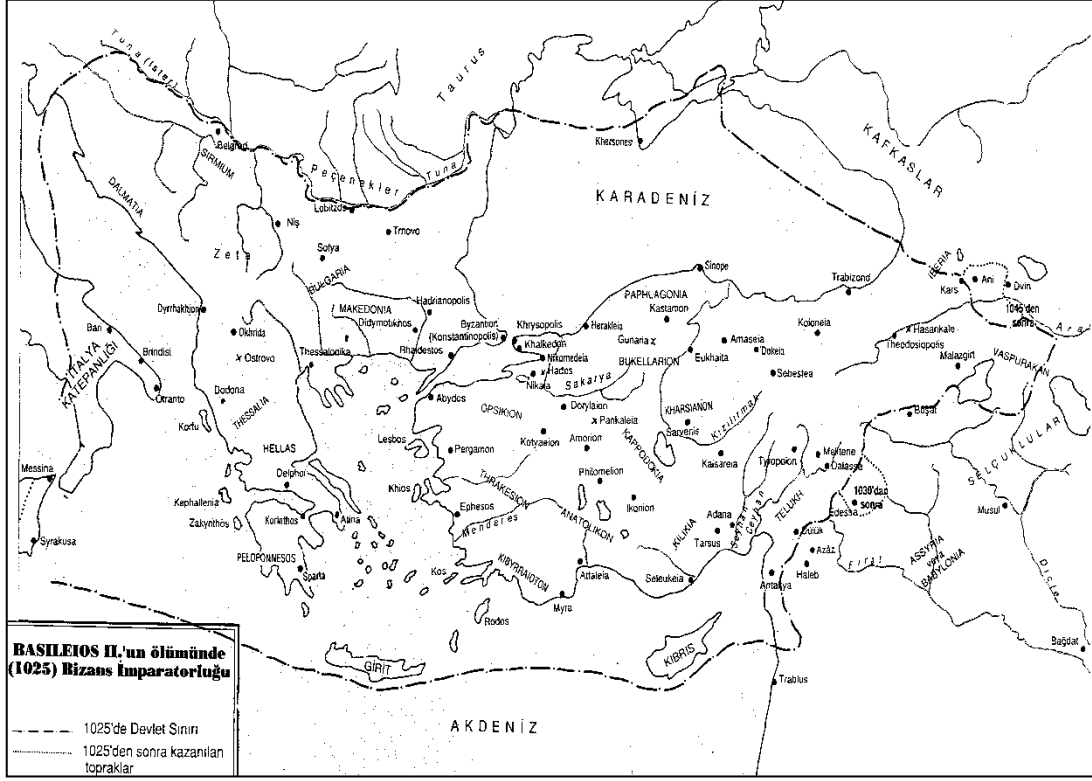
Isaakios Angelos : (1185-1195)

Aleksios Angelos Komnenos : (1195-1203)

Isaakios Angelos – IV. Aleksios Angelos : (1203-1204)

Aleksios Dukas Murtzuphlos : (1204)

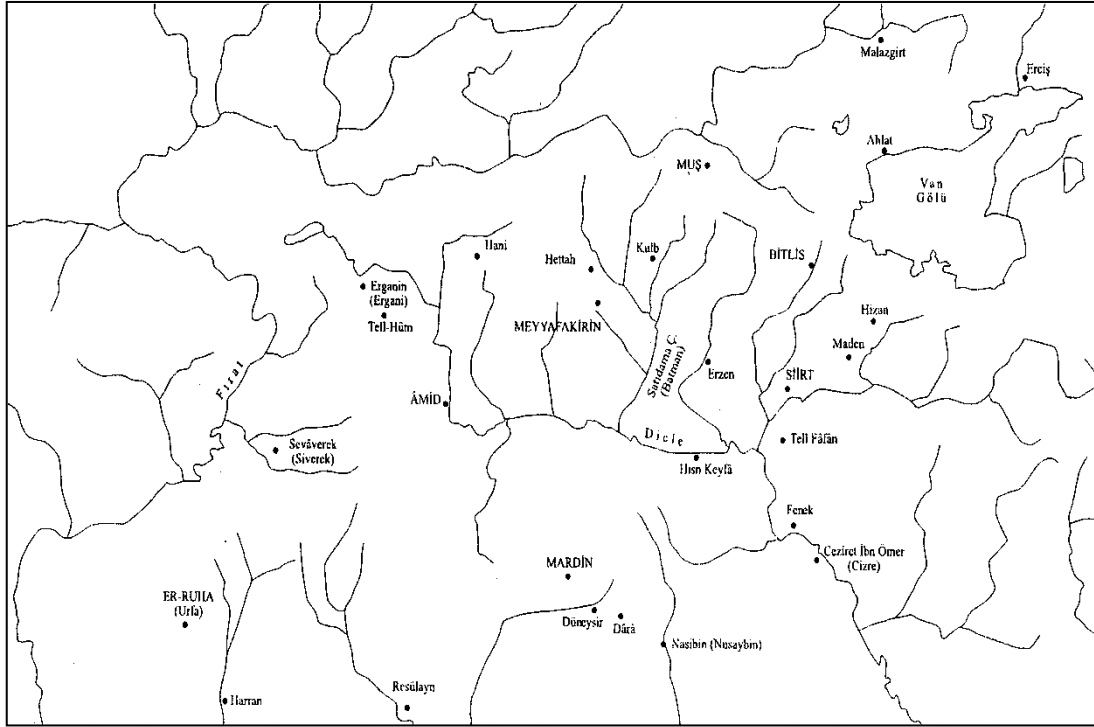
B. Ek-2 Haritalar

Mikhail Psellos, *Khronographia*, (Çev. İşın Demirkent), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992

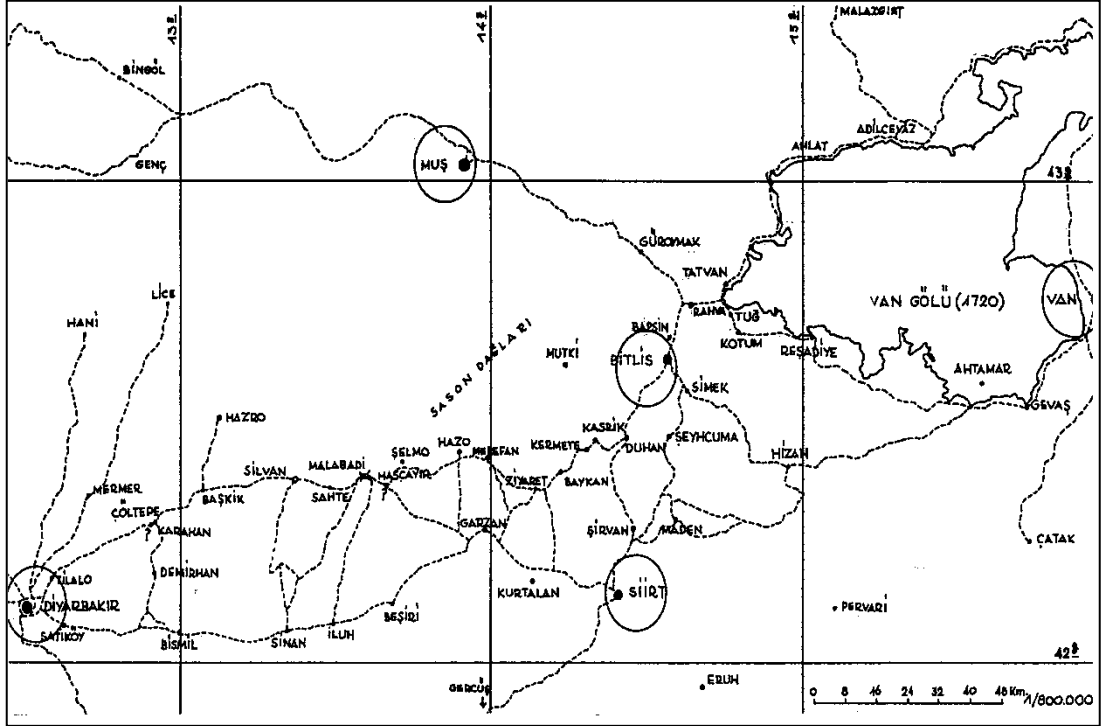

Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir (Mervanoğulları/990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005

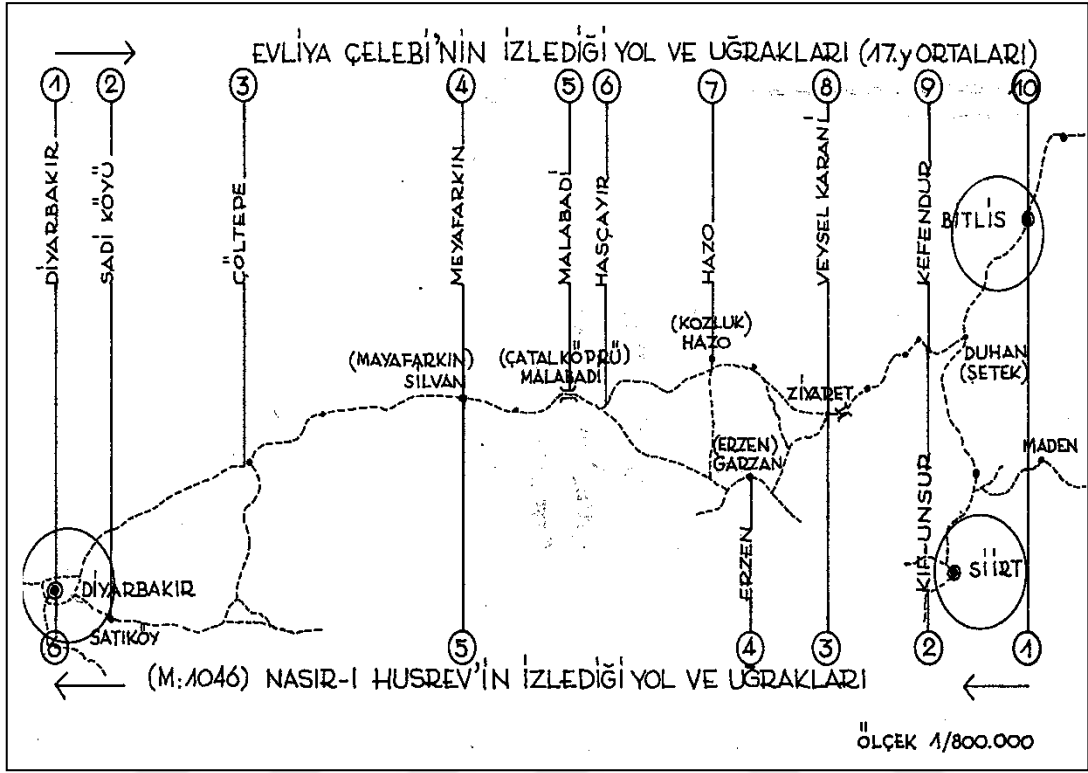

Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005

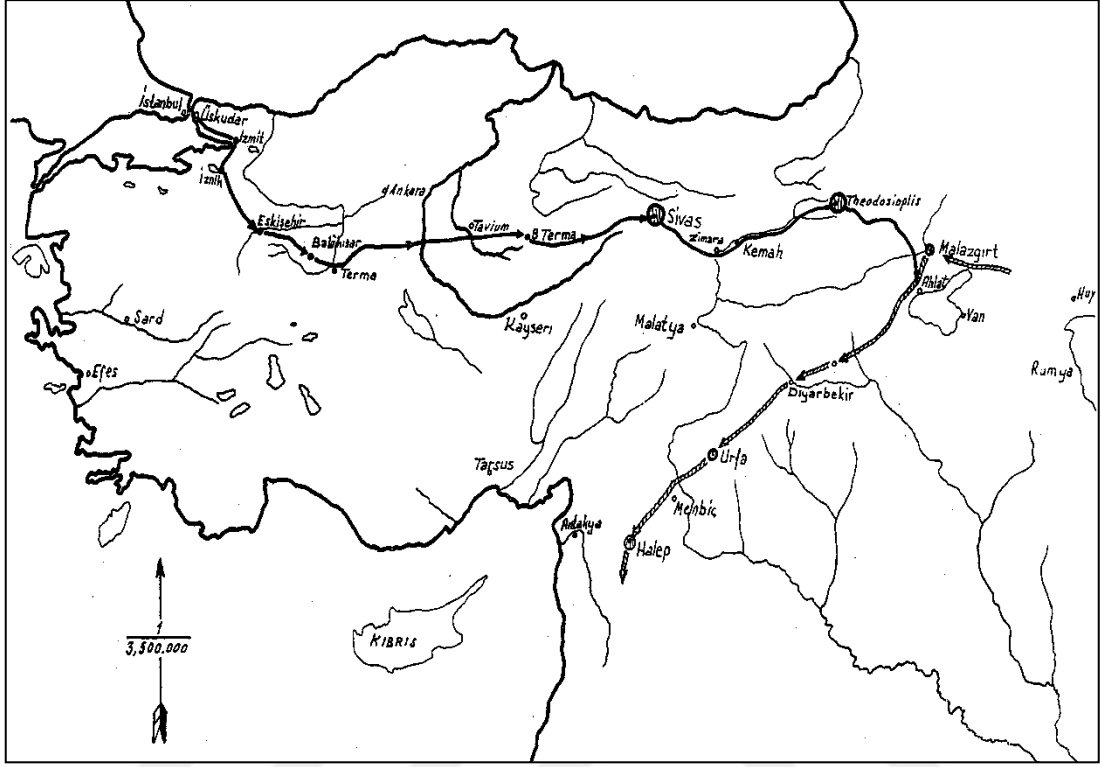
C. Ek-3 Krokiler

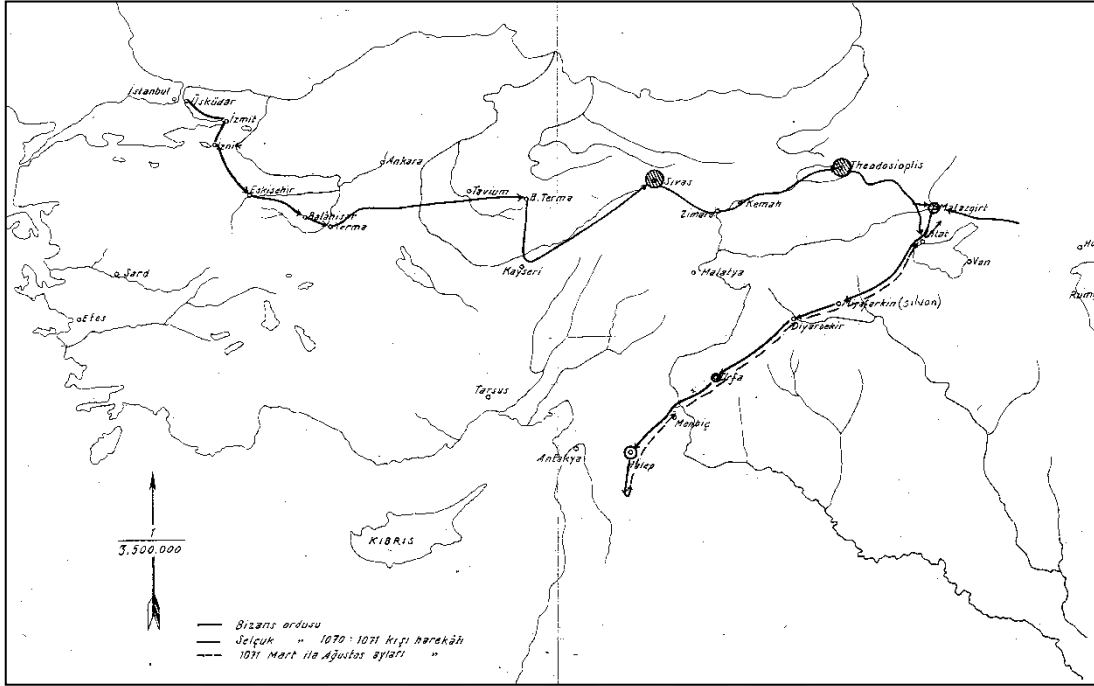
Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, XXV, Ankara 1995

Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, XXV, Ankara 1995

Dirimtekin, Feridun, “Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993

Feridun Dirimtekin, *Malazgirt Meydan Muharebesi 26 Ağustos 1071*, Askeri Matbaa, İstanbul 1938